

ISSN 2225-7756

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
імені В.Н.Каразіна

№1150

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 57

Започаткована 1967 р.

Харків - 2015

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы юридической, медицинской психологии, особенности девиантного поведения. Для научных работников, аспирантов, соискателей.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету (протокол №5 від 27.04.2015р.).

Редакційна колегія:

Іванова О.Ф. (головний редактор) - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кочарян О.С. - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кривоконь Н.І. - доктор психологічних наук, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кряж І.В. - доктор психологічних наук, завідувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Сергеева Т.В. - доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Белканія Н.В. - доктор психологічних наук, професор, професор факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі.

Гриценко В.В. - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Смоленського гуманітарного університету.

Дементій Л.І. - доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Омського державного університету імені Ф.М. Достоевського.

Коваленко А.Б. - доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Надареїшвілі В.Г. - доктор психологічних наук, професор, декан факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі.

Папірова М. - Доктор Психології, Викладач Денверського Університету, Клінічний Супервайзер психотерапевтичної Клініки Денверського Університету, Ліцензований психолог і ліцензований психотерапевт штату Колорадо, США.

Саннікова О.П. - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Тімченко О.В. - доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Шестопалова Л.Ф. - доктор психологічних наук, професор, завідувач відділом медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України».

Яновська С.Г. (відповідальний секретар) - старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, факультет психології, каб. 441. тел. 8-057-707-56-32.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2015 р.

Зміст

Психологія особистості

І.О. Вахоцька. Проблема емоційного вигорання у професійній діяльності особистості	6
Ю.А. Гімаєва. Креативність, мотивація особистості й взаємозв'язок між ними у графічних дизайнерів та маркетологів	9
А. В. Коцар. Стратегії копінг поведінки та психологічна готовність осіб віку пізньої зрілості до прийняття вікових змін	15
Н.І. Кривоконь. Соціальні проблеми особистості як категорія психології соціальної роботи	21
О.В. Милославська, Н.П., Гога, О.Кузнецова. Психологічні особливості різних проявів толерантності студентів	26
М.С. Міщенко. Профілактика та корекція емоційного вигорання у практичних психологів	30
О.Є. Поліванова, О.В. Гуляєва. До проблеми визначення психологічного змісту поняття «психологічного благополуччя»	34
О.А. Резнікова. Психологічний захист у структурі адаптаційної поведінки особистості	40
С. Г. Яновська, Р. Л. Туренко, Н. С. Білоус, С. М. Лаврук. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій та уявлення про успіх студентів	45

Психологія навчання

О.В. Милославська. До проблеми розвитку творчого мислення в студентів	49
І. В. Цимбал. Формування психологічної готовності студентів технічних спеціальностей до роботи з іншомовними науковими текстами	53

Гендерна психологія

О.В. Долгополова, Н. М. Терещенко. Вплив стилів материнсько-синових стосунків на формування соціальної тривожності у хлопчиків підліткового віку	57
Д.А. Церковний, М.В. Церковна, А.О. Церковний. Гендерні кореляції при діагностиці за допомогою f-шкали	60

Психологія здоров'я та клінічна психологія

А.Ю. Гільман. Проблема саногенного мислення в зарубіжній науці	64
О. В. Кривоногова, М. О. Лінюшина, М. А. Коршок. Комплексний психолого-педагогічний супровід дитини з гіперкінетичним розладом в умовах дошкільної освітньої установи	69
І. В. Кряж, А. Д. Левченко. Психологічне здоров'я особистості в контексті кліматичних змін	72
Т.О. Перевозна, О.М. Харцій. До питання дослідження смислових особливостей індивідуальної свідомості осіб зі специфічними розладами особистості	76
Ю.Ю. Чистовська. Комплексний підхід у дослідженні психосоматичних розладів	79
Р. П. Шевченко. Взаємозв'язок самоставлення і психоемоційних розладів у військовослужбовців невротичного і психосоматичного регістрів	82

Соціальна психологія

О.О. Нестеренко. Психічна залежність особистості від тоталітарної групи	86
---	----

Юридична психологія

І. О. Зуєв. Вивчення агресії за проективним тестом Руки (вітчизняна модифікація)	91
Г.В. Чухраєва. Мотивація як передумова успішної оперативної-пошукової діяльності	95

CONTENT**Psychology of Personality**

I. A. Vahotskaya. PROBLEM OF BURNOUT IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE PERSON	6
Yu. A. Gimayeva. CREATIVITY, PERSONALITY MOTIVATION AND THEIR INTERCONNECTION IN GRAPHIC DESIGNERS AND MARKETING SPECIALISTS	9
A. V. Kotsar. STRATEGIES OF COPING BEHAVIOR AND PSYCHOLOGICAL READINESS TO THE ACCEPTANCE OF THE AGE-RELATED CHANGES IN PERSONS OF LATE MATURITY AGE	15
N. I. Kryvokon. SOCIAL PROBLEMS OF PERSONALITY AS A CATEGORY OF OF SOCIAL WORK PSYCHOLOGY	21
O. V. Myloslavskaya, N. P. Hoha, O. Kuznetsova. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF DIFFERENT SIGNS OF STUDENTS' TOLERANCE	26
M.S. Mishchenko. PREVENTION AND CORRECTION OF EMOTIONAL BURNOUT IN A PRACTICAL PSYCHOLOGIST	30
O. E. Polivanova, O. V. Huliaieva. ON THE PROBLEM OF DETERMINING THE PSYCHOLOGICAL CONTENT OF MEANING OF «PSYCHOLOGICAL WELL-BEING»	34
O. A. Reznikova. PSYCHOLOGICAL PROTECTION IN THE STRUCTURE OF ADAPTIVE BEHAVIOR OF A PERSONALITY	40
S. G. Ianovska, R. L. Turenko, N. S. Bilous, S. M. Lavruk. THE RELATIONSHIP OF VALUES AND IDEAS OF STUDENT SUCCESS	45

Educational Psychology

E. V. Milloslavskaya. ON THE PROBLEM OF DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING IN STUDENTS	49
I. V. Tsymbal. FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF STUDENTS OF ENGINEERING SPECIALTIES TO WORK WITH FOREIGN SCIENTIFIC TEXTS	53

Gender Psychology

E. V. Dolgoplova, N. N. Tereshchenko. INFLUENCE OF MOTHER-SONS STYLES OF RELATIONSHIPS ON THE FORMATION OF SOCIAL ANXIETY IN ADOLESCENT BOYS	57
D. A. Tserkovnyy, M. V. Tserkovna. A. A. Tserkovnyy. GENDER CORRELATION IN THE DIAGNOSIS USING THE F-SCALE	60

Psychology of Health and Clinical Psychology

A. Y. Hilman. THE PROBLEM SANOGENNYKH THINKING IN FOREIGN SCIENCE	64
O.V.Kryvonogova, N.A. Liniushina, M.A. Korshok. COMPLEX PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL SUPPORT OF A CHILD WITH HYPERKINETIC DISORDERS IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS	69
I. V. Kryazh, A. D. Levchenko. PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON IN A CONTEXT OF CLIMATE CHANGES	72
T. O. Perevozna, O. M. Khartsiy. TO STUDY THE QUESTION OF SEMANTIC FEATURES OF INDIVIDUAL CONSCIOUSNESS OF PEOPLE WITH SPECIFIC PERSONALITY DISORDERS	76
J. Y. Chistovskaya. INTEGRATED APPROACH TO THE STUDY OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS	79
R.P. Shevchenko. THE RELATIONSHIP OF THE SELF AND PSYCHO-EMOTIONAL DISORDERS IN MILITARY OF NEUROTIC AND PSYCHOSOMATIC REGISTERS	82

Social Psychology

O.O. Nesterenko. Psychological PERSONALITY dependence From the totalitarian GROUP	86
---	----

Law Psychology

I.O. Zuev. THE STUDY OF AGGRESSION WITH A PROJECTIVE "HAND TEST" (HOME MODIFICATION)	91
G.W. Chuhkraeva. MOTIVATION AS A PREREQUISITE OF SUCCESSFUL OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY	95

Содержание**Психология личности**

И. А. Вахоцкая. Проблема эмоционального выгорания в профессиональной деятельности личности	6
Ю.А. Гимаева. Креативность, мотивация личности и взаимосвязь между ними у графических дизайнеров и маркетологов	9
А.В. Коцарь. Стратегии копинг поведения и психологическая готовность лиц возраста поздней зрелости к принятию возрастных изменений	15
Н.И. Кривоконь. Социальные проблемы личности как категория психологии социальной работы	21
Е.В. Милославская, Н.П., Гога, Е. Кузнецова. Психологические особенности различных проявлений толерантности студентов	26
М.С. Мищенко. Профилактика и коррекция эмоционального выгорания у практических психологов	30
Е.Е. Поливанова, Е.В. Гуляева. К проблеме определения психологического содержания понятия «психологическое благополучие»	34
Е.А. Резникова. Психологическая защита в структуре адаптационного поведения личности	40
С.Г. Яновская, Р.Л. Туренко, Н.С. Белоус, С.Н. Лаврук. Взаимосвязь ценностных ориентаций и представлений об успехе у студентов	45

Психология обучения

Е.В. Милославская. К проблеме развития творческого мышления у студентов	49
И.В. Цымбал. Формирование психологической готовности студентов технических специальностей к работе с иностранными научными текстами	53

Гендерная психология

Е.В. Долгополова, Н. Н. Терещенко. Влияние стилей материнско-сыновьих отношений на формирование социальной тревожности у мальчиков подросткового возраста	57
Д. А. Церковный, М. В. Церковная, А. А. Церковный. Гендерные корреляции при диагностике с помощью f-шкалы	60

Психология здоровья и клиническая психология

А.Ю. Гильман. Проблема саногенного мышления в зарубежной науке	64
О.В.Кривоногова, Н.А. Линюшина, М.А. Коршок. Комплексное психолого-педагогическое сопровождение ребенка с гиперкинетическим расстройством в условиях дошкольного образовательного учреждения	69
И. В. Кряж, А. Д. Левченко. Психологическое здоровье личности в контексте климатических изменений	72
Т.А. Перевозная, Е.М. Харций. К вопросу исследования смысловых особенностей индивидуального сознания лиц со специфическими расстройствами личности	76
Ю.Ю. Чистовская. Комплексный подход в исследовании психосоматических расстройств	79
Р.П. Шевченко. Взаимосвязь самоотношения и психоэмоциональных расстройств у военнослужащих невротического и психосоматического регистров	82

Социальная психология

Е.А. Нестеренко. Психологическая зависимость личности от тоталитарной группы	86
--	----

Юридическая психология

И.А. Зуев. Изучение агрессии с помощью проективного теста руки (отечественная модификация)	91
А. В. Чухраева. Мотивация как условие успешной оперативно-розыскной деятельности	95

Розділ: Психологія особистості

УДК 159.98

Проблема емоційного вигорання у професійній діяльності особистості

І.О. Вахоцька

marina_mishch@mail.ru

У статті розглядається важлива проблема емоційного вигорання в професійній діяльності особистості. Розглянуто історію вивчення проблеми емоційного вигорання у закордонній та вітчизняній психології, деякі погляди на сутність, симптоми, динаміку емоційного вигорання, наслідки емоційного вигорання в професійній діяльності особистості. Дана характеристика синдрому емоційного вигорання як стану професійної дезадаптації особистості. Визначено перспективні напрямки досліджень в області емоційного вигорання.

Ключові слова: емоційне вигорання, професіонал, стрес, професійна діяльність, симптоми.

В работе затрагивается важная проблема эмоционального выгорания в профессиональной деятельности личности. Рассмотрена история изучения проблемы эмоционального выгорания в зарубежной и отечественной психологии, некоторые взгляды на сущность, симптомы, динамику эмоционального выгорания, последствия эмоционального выгорания в профессиональной деятельности личности. Дана характеристика синдрома эмоционального выгорания как состояния профессиональной дезадаптации личности. Определены перспективные направления исследований в области эмоционального выгорания.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, профессионал, стресс, профессиональная деятельность, симптомы.

The article deals with an important issue of emotional burnout in professional activity of an individual/ We analysed the history of emotional burnout problem studying in foreign and national psychology, some views on the nature of the symptoms, the dynamics of emotional burnout, the effects of emotional burnout in professional activity of an individual. In the work there was given the characteristic of emotional burnout syndrome as a state of professional personality maladaptation. Perspective directions of research in emotional burnout.

Keywords: emotional burnout, professional stress, professional activity, symptoms.

Постановка проблеми. В умовах сучасного суспільства проблема взаємодії особистості та професії є досить актуальною. Це обумовлено напруженістю професійної діяльності, вимогами часу, умінням адаптуватися до змінених умов праці, що призводить до підвищення виникнення стресів і як результат негативного впливу професії на особистість. Наслідком такої ситуації є виникнення професійних деструкцій, а саме синдрому емоційного вигорання. Процес професійного становлення є одним із важливих складових життєдіяльності людини, тому саме в професійній діяльності найбільш інтенсивно відбуваються зміни особистості.

Аналіз досліджень та публікацій. Вивченням проблеми емоційного вигорання, як негативного впливу професійної діяльності на особистість займалися такі вчені, як Н.Є. Водоп'янова, В.Е. Орел, Т.Й. Ронгинська, А.А. Рукавішніков, Е.С. Старченкова, Т.В. Форманюк, Н.В. Гришина.

Метою даної статті є розкриття проблеми емоційного вигорання у професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Трудова діяльність займає значну частину життя людини та належить до числа факторів, що впливають на формування і розвиток її індивідуально-психологічних особливостей. Професія в житті сучасної людини безпосередньо впливає на розвиток кожної особистості.

Синдром емоційного вигорання являє собою стан психічного і фізичного виснаження, розвивається як результат хронічного стресу на робочому місці. Емоційне вигорання – це результат співучасті та чуйності до проблем клієнтів і, як наслідок, виражається в емоційній черствості, підвищеній конфліктності з партнерами по спілкуванню, розчарованості в життєвих ідеалах і установках.

На думку Н.І. Freudenberger, емоційне вигорання є виснаженням енергії професіоналів у сфері соціальної допомоги, коли вони почувають себе перевантаженими проблемами інших людей. Н.І. Freudenberger виділяє дванадцять стадій розвитку вигорання: компульсивна потреба у досягненні, напруження, відмова від задоволень в повсякденному житті, викривлена система цінностей, посилення самопожертви, відмова від боротьби, відчутні зміни в поведінці, деперсоналізація, спустошення, депресія, тотальне виснаження [3].

Інтенсивність і тривалість кожної стадії залежать в першу чергу від особистісних характеристик професіонала, його сприйняття, ефективності когнітивних механізмів.

С. Maslach є одним з провідних фахівців з проблеми вигорання у зарубіжній психологічній науці. Вона розглядає вигорання як відповідну реакцію на тривалі професійні стреси, що виникають у міжособистісних комунікаціях.

О.М. Кокун зазначає, що до основних характеристик феномену емоційного вигорання відносять:

1. Емоційне вигорання являє собою синдром, що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію (цинізм) і редукцію професійних досягнень. Під емоційним виснаженням розуміється почуття емоційної спустошеності й втоми, викликані власною роботою. Деперсоналізація припускає цинічне відношення до праці й об'єктів своєї праці. Зокрема, у соціальній сфері деперсоналізація припускає байдуже, негуманне ставлення до клієнтів, що приходять для лікування, консультації, одержання утворення й інших соціальних послуг. Редукція професійних досягнень являє собою виникнення в працівників почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху в ній.

2. Даний феномен є професійним. У якомусь ступені він відображає специфіку тієї професійної

сфери, у якій був уперше виявлений: роботу з людьми і надання їм допомоги. Особливо це стосується другого його компонента. Разом з тим, дослідження останніх років дозволили істотно розширити сферу його поширення, включивши професії, не пов'язані із соціальною сферою.

3. Емоційне вигорання різнобічно впливає на особистість і поведінку людини, знижуючи в остаточному підсумку ефективність її професійної діяльності і задоволеність працею.

4. Даний феномен є незворотним. Виникнувши в людини, він продовжує розвиватися, і можна тільки певним чином загальмувати цей процес. Дослідження показують, що короточасний відхід від праці тимчасово знімає дію цього феномена, однак після поновлення професійних обов'язків він цілком відновлюється [1, с. 41].

Вітчизняні дослідники виділяють дві групи факторів, що визначають емоційне вигорання: індивідуальні, соціально-демографічні (вік, стать, сімейний стан, стаж роботи, освітній і кваліфікаційний рівень, соціальне походження, етнічна і расова приналежність) і особистісні особливості (витривалість, локус контролю, стратегії подолання, самооцінка, нейротизм, організаційні умови роботи (робочі перевантаження, дефіцит часу, тривалість робочого дня), зміст роботи (кількість клієнтів, гострота їх проблем, участь у прийнятті рішень, самостійність у своїй роботі, зворотний зв'язок), соціально-психологічні (взаємини в організації, наявність соціальної підтримки) та рольові фактори (рольові конфлікти і рольова амбівалентність).

На думку В.С. Орел, найбільш важливим в виникненні синдрому емоційного вигорання є особистісні характеристики (низька самооцінка, високий нейротизм, тривожність та ін.).

Т.І. Ронгинська зазначає, що походження та виникнення феномена емоційного вигорання пояснюється певними відмінностями в емоційно-мотиваційній сфері особистості та організаційними факторами. Проаналізувавши фази розвитку синдрому, вона прийшла до висновку, що сильна залежність від роботи призводить до повного розчарування і відчуття безкорисливості. Її дослідження присвячені пошуку найбільш ефективних стилів поведінки, які сприяють психічному здоров'ю і подальшій успішній самореалізації професіонала для попередження синдрому.

І. Edelwich і А. Brodsky розглядають вигорання як процес чотирьохетапного прогресуючого розчарування:

1. Ентузіазм. На початку своєї професійної кар'єри працівник сповнений енергією, старанно працює, робота займає важливе місце в його житті. На цьому етапі людина є ентузіастом, яка має велику надію та нереалістичні очікування.

2. Стагнація. Очікування від роботи значно зменшуються. Для працівника більш важливим є його зарплата, тривалість робочого дня та задоволення особистих потреб.

3. Фрустрація. Ідеалістичні очікування на першому етапі не реалізувались, а також не задоволені особистісні потреби на другому, сприяли виникненню фрустрації. На цьому етапі зовнішні фактори (низька заробітна плата, конфлікти, недостатня підтримка керівництва) відіграють негативну роль у прояві афективних, когнітивних та фізичних симптомів.

4. Апатія. Працівник фізично та розумово відходить від роботи, змінюються взаємовідносини між колегами, проявляється емоційна відчуженість, цинізм та байдужість [2].

Основна ідея цього підходу полягає у тому, що внутрішні ідеалістичні уявлення особистості руйнуються повсякденною реальністю.

С. Cherniss причину виникнення синдрому емоційного вигорання бачить в не правильному виборі стратегії боротьби з професійним стресом, що надалі провокує виникнення емоційного вигорання [4].

С. Kahili запропонована класифікація симптомів емоційного вигорання:

1. Афективні симптоми. Депресивний настрій, що може швидко змінюватися, загальний занепад духу. Емоційні ресурси людини виснажені. У міжособистісних контактах проявляється дратівливість. Працівник не відчуває себе комфортно на роботі, з'являється незадоволеність роботою.

2. Когнітивні симптоми. Відчуття безпорадності, безсилля і безнадії. Важко виконувати складні завдання, мислення стає більш ригідним, спостерігається цинічне і негуманне сприйняття інших.

3. Фізичні симптоми. Головний біль, нудота, запаморочення, втома, біль в м'язах, втрата або збільшення ваги, психосоматичні розлади, серцево-судинні порушення, підвищення тиску.

4. Поведінкові симптоми. Гіперактивність, непосидючість, нездатність сконцентруватися на чому-небудь. На міжособистісному рівні спостерігаються дві форми поведінки. Перша – це тенденція до прояву агресивності, що призводить до конфліктів як на роботі, так і вдома. Друга – це тенденція до соціальної ізоляції (фізично і психічно віддаляються від соціальних контактів).

5. Мотиваційні симптоми. Відсутність бажання працювати, небажання брати на себе відповідальність та ініціативу в роботі.

Висновки. Отже, емоційне вигорання – це результат специфічних змін особистісних якостей фахівця, що відбуваються під впливом цілого комплексу факторів та негативно впливає не тільки на самого працівника, на його діяльність та самопочуття, але і на тих, хто знаходиться поруч з ними. Своєчасна профілактика та корекція знижує негативні наслідки розвитку емоційного вигорання, що у своє чергу зберігає психічне здоров'я особистості.

Перспективами подальших досліджень є зосередження уваги на зв'язку рис особистості з емоційним вигоранням.

Література

1. Кокун О.М. Психологія професійного ставлення сучасного фахівця: монографія / О.М. Кокун. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
2. Edelwich J. Burn-out : Stages of disillusionment in the helping professions / J. Edelwich, A. Brodsky. – New York : Human Sciences Press, 1980. – 255 p.
3. Freudenberger H. J. Staff burn-out / H. J. Freudenberger // Journal of Social Issues, 1974. – Vol. 30, №1. – P. 159–165.
4. Cherniss C. **The role of professional self – efficacy in the etiology of burnout** // **Professional burn-out : Recent developments in theory and research** / W. B. Schaufeli, C. Maslach and T. Marek (Eds.). – Washington, DC: Hemisphere, 1993. – P.135–149.

Literatura

1. Kokun O.M. Psychologija profesijnogo stavlennja suchasnogo fahivcja: monografija / O.M. Kokun. – K.: DP «Inform.-analit. agenstvo», 2012. – 200 s.
2. Edelwich J. Burn-out : Stages of disillusionment in the helping professions / J. Edelwich, A. Brodsky. – New York : Human Sciences Press, 1980. – 255 p.
3. Freudenberger H. J. Staff burn-out / H. J. Freudenberger // Journal of Social Issues, 1974. – Vol. 30, №1. – P. 159–165.
4. Cherniss C. **The role of professional self – efficacy in the etiology of burnout** // **Professional burn-out : Recent developments in theory and research** / W. B. Schaufeli, C. Maslach and T. Marek (Eds.). – Washington, DC: Hemisphere, 1993. – P.135–149.

УДК 159.954:7.012.071.1

CREATIVITY, PERSONALITY MOTIVATION AND THEIR INTERCONNECTION IN GRAPHIC DESIGNERS AND MARKETING SPECIALISTS

Gimayeva Y. A.

The article contains the research of factors of graphic designers' and marketing specialists' creative activity. The features of nonverbal and verbal creativity, motivation of success achievement and failures avoidance, personality motivational profile and interconnections between them are studied.

It's revealed, that graphic designers' nonverbal creativity is characterized by high level. Originality as component of nonverbal creativity has high level too. Graphic designers' verbal creativity is characterized by average level. Marketing specialists' nonverbal and verbal creativity has low level. However the most expressed component of nonverbal creativity is productivity, which has average level.

The motivation of success achievement is dominating in graphic designers; the motivation of failures avoidance is dominating in marketing specialists. The most significant motives in motivational profile of personality in graphic designers are motive of creative work and motive of general activity, the weakest motive is social profit. In marketing specialists, on the contrary, the most significant motives in motivational profile are social profit and communication, the weakest motive is motive of creative work.

Correlations between creativity and motivation of success achievement and component of motivational profile of personality were obtained for graphic designers and marketing specialists separately. It's found, that structures of correlation connections are differed. Verbal creativity correlates with nonverbal creativity in general, however the degree of connection with component of nonverbal creativity is different in graphic designers and marketing specialists. Degree of connection between motivation of success achievement and nonverbal creativity is different too. In marketing specialists of any kind of creativity don't correlate with motivational profile except for one connection. In a graphic designer, on the contrary, originality and elaboration as component of nonverbal creativity and verbal creativity correlate with motivational profile of personality. Thus graphic designers' creativity and personality motivation are more integrated.

The key words are: nonverbal and verbal creativity, motivation of achievement of success, motivational profile of personality, correlation connection, graphic designer and marketing specialist.

Стаття присвячена факторам творчої професійної діяльності графічних дизайнерів та маркетологів – зв'язку невербальної й вербальної креативності з мотивацією досягнення й елементами мотиваційної структури особистості. Визначено, що у графічних дизайнерів невербальна креативність представлена на високому рівні, вербальна – на середньому рівні, у маркетологів – на низькому рівні. У графічних дизайнерів домінує мотивація досягнення успіху, у маркетологів – мотивація уникнення невдач. В мотиваційному профілі графічних дизайнерів найбільш значущими є мотиви творчої діяльності й загальної активності, у маркетологів – мотиви соціальної корисності й спілкування. З'ясовано, що у графічних дизайнерів та маркетологів креативність та складові мотиваційної сфери пов'язані специфічним чином. У цілому творчі здібності й мотиви особистості є більш інтегрованими у графічних дизайнерів.

Ключові слова: невербальна креативність, вербальна креативність, мотивація досягнення, мотиваційний профіль особистості, кореляційний зв'язок, графічний дизайн, маркетинг.

Статья посвящена факторам творческой деятельности графических дизайнеров и маркетологов – связи невербальной и вербальной креативности с мотивацией достижения и элементами мотивационной структуры личности. Выявлено, что у графических дизайнеров невербальная креативность выражена на высоком уровне, вербальная – на среднем, у маркетологов – на низком уровне. У графических дизайнеров доминирует мотивация достижения успеха, у маркетологов – мотивация избегания неудач. В мотивационном профиле графических дизайнеров наиболее важными являются мотивы творческой деятельности и общей активности, у маркетологов – мотивы общественной пользы и общения. Установлено, что связь креативности и компонентов мотивационной сферы у графических дизайнеров и маркетологов имеет определенную специфику. В целом творческие способности и мотивы личности более интегрированы у графических дизайнеров.

Ключевые слова: невербальная и вербальная креативность, мотивация достижения, мотивационный профиль личности, корреляционная связь, графический дизайнер, маркетолог.

Creation is immanent human's attribute, which is necessary in all life spheres. It is a principle possibility to distinguish, invent something, to provide new view or perception of something in modern world of rivalry both in professional aspect and in everyday life. Although creative activity is necessary for different professional branches at various degrees, a creative specialist will be more preferable at the professional market.

The basis of personality creative activity is creativity or creative capabilities, which are characterized by readiness to accept and developing fundamentally new ideas, which differ from traditional or standard schemes of thinking. Creativity is defined as ability to solve problems emerging inside static system too.

Motivation is another important factor providing personality creative activity together with creativity. Precisely motivation and intention to achieve and to produce are namely levers, facilitating by releasing of creativity, because it is advisable to explore their interconnections.

Although creative activity, creativity and motivation of personality are studied traditionally, it appears that exactly these connections are studied very little in modern psychology [3], [4], [5]. Especially it concerns for specific professional branches, including representatives of graphic design and marketing profession [1], [2].

On this basis the aim of our research has been to find interconnections' features between nonverbal and verbal creativity and personality motivation of graphic designers and marketing specialists.

Accordingly to research problems next psychodiagnostic methods were selected. 1) Methods of E. Torrance «Diagnostics of nonverbal creativity» in adaptation by A. M. Voronyn, which defines productivity

(velocity) of thinking; flexibility; originality of decisions and general elaboration (indicator of success). All results bring together to general indicator of nonverbal creativity, which compares with normative data. 2) Methods of C. Mednik «Diagnostics of verbal creativity», in adaptation by A. M. Voronyn, which defines index of originality. 3) Test of A. Mehrabian «Motivation of achievement» in modification of M. Sh. Magomed-Eminov, which determines two generalized stable personality motives, namely motives of achievement of success and avoidance of failures; their domination is measured. 4) Test of V. E. Milman «Diagnostics of personality motivational structure» determines motivational profile, which consists of motives of life support, comfort, social status, communication, general activity, creative activity and social profit. Working and general life motivational orientations are calculated on base of these structural components. Mann-Whitney's criterion of significance of differences and Spearman's coefficient of rank correlation were used for statistical analysis (software SPSS Statistics 20.0).

Data of Psychological department student Nykyforova's V.S. diploma investigation, which was carried out under our direction, is used in this article.

Thirty subjects took part in our research; there were 15 graphic designers and 15 marketing specialists of 21-24 years old.

These professions were selected for analyses, firstly, because they are creative and immediately associated with process of creating of general product view in advertising; secondly, because they have similar relation to commodity and sale, to target audience, liabilities as to commodities and sales.

Graphic design is art and projecting activity, which produces harmonic and effective visual and communicative environment. It determines innovative contribution to development of different life spheres, makes formation modernity visual landscape. Graphic designer creates appearance, «face» of product, engages product advertising, spreading that influences target audience.

Marketing is activity kind, which helps to meet human needs. A marketing specialist studies needs and consumer tastes, analyzes demand of products (goods and services), assesses of markets, promotion of sales, organizes interviewers work, carries out branch monitoring, information treatment, makes forecast and develops recommendations as to advisability of goods production and sales plans. In respect those functional duties, marketing specialist's professional occupation is defined as creative too.

Both marketing specialists and graphic designers in advertising and work with the product try to find necessary successful approaches to fill in niche demand, beginning with brainchild and analytics, and finishing with control group reaction testing. However graphic designers work with visual image, but marketing specialists work with information, figures and verbal description of objects.

The results of research of nonverbal creativity are presented in table 1.

Table 1

Average data on E. Torrance test indicators

Subjects	Productivity (velocity)		Flexibility		Originality		Elaboration	
	score	level %	point	level %	score	level %	score	level %
1 Graphic designers	0,05	10	0,3	50	0,8	80	0,5	70
2 Marketing specialists	0,3	50	0,09	20	0,03	5	0,09	20
Significant differences	p<0,05		p<0,05		p<0,01		p<0,01	

On the assumption of test results we can note, that in graphic designers the indicator of originality is the highest expressed as compared with another indicator of nonverbal creativity. Namely indicator of originality, which reflects creative thinking singularity and unusual approach to problem, is characterized by high level. Flexibility and elaboration is expressed by average level, productivity is expressed by low level.

In marketing specialists vice versa an indicator of productivity is dominating and is expressed by average level. Productivity is associated with quantity of ideas, which were produced, and characterizes for creative thinking dynamism, causes ability to quick mobilizing of thinking and activity and to quick responding as to idea working-out. However indicators of flexibility and elaboration are expressed by lower average level and an indicator of originality is expressed by low level. All differences between groups are significant.

The results of research of verbal creativity and average indicators of unverbally creativity are presented in table 2.

General indicator of unverbally creativity at graphic designers group is related to high level of uniqueness according to normative data. On the contrary in marketing specialists group it is related to low level of unverbally creativity.

Table 2

Average general indicators of verbal and unverbally creativity

Subjects	Unverbally creativity	Verbally creativity
Graphic designers	1,66	0,90
Marketing specialists	0,66	0,52
Significant differences	p<0,01	p<0,05

General indicator of verbal creativity in graphic designers corresponds average level of uniqueness. While 10% of them gives especially original responses, that evidences about there ability to produce conceptions, ideas or things which still have not existed or have not had analogues. Marketing specialists' uniqueness indicator corresponds to low level of verbal creativity and according to normative data isn't qualified as creative at all. Differences between groups are significant.

As to the results for test of A. Mehrabian average indicator of motivation in graphic designers group equals 145 points, which corresponds to achievement of success motive domination, in marketing specialists group it equals 106 points, what means avoidance of failures motive domination.

The very idea of achievement suggests two possibilities: success or fail. Achievement need is some unconscious inducement to fulfillment of more perfect action, however not always activity results of human with motivation of success achievement turn up to have better, then results of human with motivation of failures avoidance. On the whole, motivation of achievement characterizes precisely the constant tendency to perfection, personal responsibility for activity realization, predominance of adequate feedback in case of whatever own actions result, tendency to search for more effective, new ways to task solving, that is propensity to innovation. On this basis we can understand, that tendency to motivation of achievement is synonymous to propensity to creation and perfecting, which are more expressed among representatives of graphic designers and are supported by better results of verbal and un verbal creativity.

The results of personality motivational profile study are presented in table 3.

Table 3

Average motivational profile data for test of V. E. Milman

	life support		comfort		social status		com-muni-cation		general activity		crea-tive activity		social profit		general life orienta-tion		working orienta-tion	
	sc	%	sc	%	sc	%	sc	%	sc	%	sc	%	sc	%	sc	%	sc	%
Graphic designers	6,9	46	6,1	40	6,4	40	5,2	33	8,4	53	11	73	4,2	27	24,6	44	23,6	52
Marketing specialists	8	53	6,2	40	6,3	40	8,2	53	5,9	40	4,1	26	10,4	66	28,7	48	20,4	45
p	—		—		—		p<0,05		p<0,05		p<0,01		p<0,01		—		—	

As can be seen from Table 3, graphic designers' and marketing specialists' motivational sphere structure for the test of B. E. Milman is different. In graphic designers motivation of creative activity is the most expressed, whereas in marketing specialists it is expressed in the least degree (differences between groups are significant).

In graphic designers motivation of general activity is located at the second position of pronouncing, whereas in marketing specialists it is located on the penultimate place (differences between groups are significant). Thus, these kinds of motivation are located diametrically in graphic designers' and marketing specialists' motivational sphere hierarchy. Motives of general and creative activity are dominating in graphic designers. It is expressed in significantly higher degree, than in marketing specialists, because creative approach is prevailing in the working-out of ideas in graphic designers. This approach develops human's creative nature, is closely related with human's self-determination and general activity correspondingly.

In graphic designers motivation of life support is located at the third position of expressing, motives of social status comfort and communication come further. In graphic designers, motivation of social profit is located at the last place. Vice versa in marketing specialists motives of social profit and communication are the most expressed and located on the first and second positions (differences with graphic designers are significant); at the third position there is motivation of life support similarly to graphic designers.

Motivation of social profit is the highest human aspiration. This motivation is dominating in marketing specialists, because they compensate creativity accent reduction by means of importance of their contribution to social communications and by emphasis of their activity social results importance. On the contrary graphic designers start with internal conception, producing of idea etc., instead of external demands, probably because their motivation of social profit indicator is expressed diametrically opposite, that is very low.

As to motives of creative and general activity, probably, they concentrate on individual's motivation on the process of imaging itself, elaboration and developing idea apart, thus implementator concentrates directly on the creative process, on account of graphic designers indicator of communication motivation is failed. Symmetrically to this in marketing specialists motivation of communication is dominant since their activity has predominantly communicative character nature.

It's surprising, that in marketing specialists life support motivation indicator is slightly higher than graphic designers' indicator, probably because of increased attention to personal problems, human's needs and norms. Whereas in graphic designers concentration on creativity and creation is trained in process of studying, that changes the significance of motives.

General life and working orientations are expressed approximately equally the average level in graphic designers, while in marketing specialists general life orientation is expressed more than working orientations but there are no significant differences between them.

The results of correlation analysis of the connections between creativity and motivation in group of graphic designers are presented in table 4, in group of marketing specialists – in table 5.

Table 4

Significant correlations between indicators of creativity and motivation in graphic designers

Indicator	nonverbal creativity	originality	elaboration	success achievement motivation	verbal creativity
verbal creativity	0,62 *	0,76 ***	0,85 ***		
productivity (velocity)				0,58 *	0,52 *
flexibility				0,58 *	0,52 *
success achievement motivation	0,69 **	0,66 **	0,71 **		
life support	0,54 *	0,59 *	0,54 *	0,77 ***	—
comfort	—	0,61 *	0,58 *	0,74 ***	0,55 *
social status	—	0,6 *	0,62 *	0,7 **	0,65 **
communication	—	0,56 *	0,58 *	0,7 **	0,62 *
general activity	—	0,56 *	0,58 *	0,7 **	0,62 *
creative activity	—	0,52 *	0,56 *	0,64 **	0,62 *
social profit	—	0,58 *	0,58 *	0,62 *	0,66 **

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

There is positive correlation between verbal and nonverbal creativity ($p < 0,05$) in either groups. And in graphic designers verbal creativity is connected with all components of nonverbal creativity too. Connections with originality and elaboration are very strong ($p < 0,001$), but connections with productivity and flexibility are quite moderate ($p < 0,05$). Oppositely in marketing specialists verbal creativity has no connection with originality and has moderate connections with elaboration, productivity and flexibility ($p < 0,05$).

Success achievement motivation correlates only with nonverbal creativity in both groups (in graphic designers stronger: $p < 0,01$ versus $p < 0,05$) as well as with nonverbal creativity components (in graphic designers – with all, in marketing specialists – except productivity). There are no connection between success achievement motivation and verbal creativity, probably because neither graphic designers nor marketing specialists perceive own verbal production as creative display.

Table 5

Significant correlations between indicators of creativity and motivation in marketing specialists

	nonverbal creativity	productivity (velocity)	flexibility	originality	elaboration	success achievement motivation.
verbal creativity	0,57 *	0,57 *	0,55 *	—	0,53 *	
success achievement motivation.	0,59 *		0,58 *	0,68 **	0,68 **	
life support	—		—	—	—	0,84 ***
comfort	—		—	—	—	0,84 ***
social status	—		—	—	—	0,84 ***
communication	—		—	—	0,53 *	0,9 ***
general activity	—		—	—	—	0,82 ***
creative activity	—		—	—	—	0,83 ***
social profit	—		—	—	—	0,82 ***

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

As to personality motivational profile for V. E. Milman, success achievement motivation correlates with all their components in both groups (in marketing specialists stronger: $p < 0,001$). In graphic designers originality and elaboration of nonverbal creativity and verbal creativity is connected with motivational profile components moderate (in the main $p < 0,05$). It is interesting, that in graphic designers general indicator of nonverbal creativity is connected with life support motive ($p < 0,05$), that is, ability to create appears for them life necessity, as breath. In marketing specialists, oppositely, neither verbal creativity, nor nonverbal creativity correlate with motivation kinds for V. E. Milman, except one moderate connection between elaboration and motive of communication ($p < 0,05$).

Looking at revealed correlation structures, it is obvious, that verbal and nonverbal creativity aspects are not isolated even in those specialists, whose creative activity accents only one of them. However, measure connection proved more in those case, when productivity has namely nonverbal kind, that is in graphic

designers. Creativity is connected in different ways with personality motivation also, but here specific features of professional activity cause certain specifics. Thus in marketing specialists motivational sphere components form enough close structure, but only achievement motivation as general focus on success correlated with creativity. That is, creative capabilities don't relate immediately with meaningful unites of motivation structure, some separated from them. There is another view in graphic designers motivational profile components correlate not only success achievement motivation and creativity. It turned out, that creative capabilities and meaningful motives in graphic designers mutually support and, possibly, increase each other, forming more integrated precondition for creative activity.

Thus, on the basis of obtained empirical data we come to the following conclusions.

1. In graphic designers nonverbal creativity has developed very well and is characterized by high level. Originality is dominating component of nonverbal creativity and is highly expressed. Flexibility and elaboration is expressed by average level, productivity is expressed by low level.

In marketing specialists nonverbal creativity is displayed at low level. However productivity as component of nonverbal creativity is dominating unlike of graphic designers and expressed at average level. Flexibility and elaboration is expressed by the level lower than average and originality is expressed by low level.

2. Verbal creativity in graphic designers is presented at average level, but in marketing specialists is presented at low level.

3. In graphic designers motivation of success achievement is dominating, among marketing specialists motivation of failures avoidance is more prevailing.

In structure of motivation sphere in graphic designers motive of creativity is dominating, the second place for significance belongs to motive of general activity; the third place belongs to motive of life support. Motive of social profit is the least significant for graphic designers. Vice versa in marketing specialists motive of social profit is dominating, the second place for significance belongs to motive of communication; the third place belongs to motive of life support too. Motive of creative activity is the least significant for marketing specialists.

General life and working motivation orientations are expressed at average level both in graphic designers, and marketing specialists. However in graphic designers either motivation orientations are expressed equally, whereas in marketing specialists general life orientation is expressed more than working orientations.

4. In graphic designers and marketing specialists, creativity and motivation sphere components are connected specifically.

Both specialists verbal creativity is connected with nonverbal creativity in whole. But in graphic designers verbal creativity is related with all components of nonverbal creativity too. Relations with originality and elaboration are very strong, with productivity and flexibility is moderate. Oppositely, in marketing specialists verbal creativity is related with elaboration, productivity and flexibility moderately, with originality has no relation.

Either specialist success achievement motivation is related with nonverbal creativity both in whole and all components (except productivity in marketing specialists). Relation between success achievement motivation and verbal creativity is not revealed.

In graphic designers originality and elaboration of nonverbal creativity is related with motivational profile, namely with motives of life support, comfort, communication, social status, general and creative activity. All motives (except motive of life support) are related with verbal creativity too. In the same time, nonverbal creativity, in whole, is related only with motive of life support.

In marketing specialists, on the contrary, neither verbal creativity nor nonverbal creativity is not related with motivational profile except for moderate connection between elaboration and communication motive.

Both specialists motivation of success achievement is related with all components of motivational profile closely and in marketing specialists more.

Practical significance of the data is in using for working-out of teaching methods, aimed on associated development of creative capabilities and personality motivational features.

Literatura

1. Virna Zh.P. Profesijnyj dosvid: metod vyvchennja motyvacijno-vol'ovoi' reguljacii' profesijnoi' realizacii' osobystosti / Zh.P. Virna // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Psihologija. – 2003. – № 599. – S. 62-66.

2. Garajev O.O. Cinično-motyvacijni skladovi profesional'noi' identychnosti studentiv farmaceutiv / Garajev O.O. // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Psihologija. – 2011. – № 937. – S. 36-38.

3. Zasekina L.V. Psihologija motyvacii': teorija ta praktyka / L.V. Zasekina // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Psihologija. – 2003. – № 599. – S. 112-116.

4. Muzyka O.O. Vikovi ta social'no-pyhologichni aspekty motyvacii' tvorchoi' aktyvnosti tehnično obdarovannyh pidlitkiv / O.O. Muzyka // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Psihologija. – 2003. – № 599. – S. 241-243.

5. Torshina K. A. Sovremennye issledovanija problemy kreativnosti v zarubezhnoj psihologii / K.A. Torshina // Voprosy psihologii – 1998. – № 4. – S. 123-132.

Література

1. Вірна Ж.П. Професійний досвід: метод вивчення мотиваційно-вольової регуляції професійної реалізації особистості / Ж.П. Вірна // Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. – 2011. – № 937. – С. 62-66.

2. Гараяв О.О. Цінісно-мотиваційні складові професійної ідентичності студентів фармацевтів / Гараяв О.О. // Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. – 2003. – № 599. – С. 36-38.

3. Засекіна Л.В. Психологія мотивації: теорія та практика / Л.В. Засекіна // Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. – 2003. – № 599. – С. 112-116.

4. Музика О.О. Вікові та соціально-психологічні аспекти мотивації творчої активності технічно обдарованих підлітків / О.О. Музика // Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. – 2003. – № 599. – С. 241-243.

5. Торшина К. А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии / К.А. Торшина // Вопросы психологии – 1998. – № 4. – С. 123-132.

УДК 159.9.072.4

Стратегії копінг поведінки та психологічна готовність осіб віку пізньої зрілості до прийняття вікових змін

А. Коцарь
alla.kotsar@mail.ru

Предметом дослідження є взаємозв'язок між особливостями копінг поведінки та рівнем психологічної готовності до старості осіб віку пізньої зрілості. Встановлено, що складові психологічної готовності до вікових змін утворюють незначну кількість взаємозв'язків із схильністю обирати конструктивні або деструктивні стратегії долаючої поведінки. Доведено, що найбільш конструктивна стратегія копіngu (асертивні дії) пов'язана із високим рівнем готовності до старості. Виявлено, що взаємозв'язки інших стратегій копіngu із готовністю до старості є суперечливими, компоненти та рівні готовності до старості не утворюють кореляцій із загальним показником конструктивності долаючої поведінки.

Ключові слова: копінг, долаюча поведінка, вік пізньої зрілості, старість, готовність до старості.

Предметом исследования является взаимосвязь между особенностями копинг поведения и уровнем психологической готовности к старости лиц возраста поздней зрелости. Установлено, что составляющие психологической готовности к возрастным изменениям образуют незначительное количество взаимосвязей со склонностью выбирать конструктивные или деструктивные стратегии преодолевающего поведения. Доказано, что наиболее конструктивная стратегия копинга (асертивные действия) связана с высоким уровнем готовности к старости. Выявлено, что взаимосвязи других стратегий копинга с готовностью к старости являются противоречивыми, компоненты и уровни готовности к старости не образуют корреляций с общим показателем конструктивности преодолевающего поведения.

Ключевые слова: копинг, преодолевающее поведение, возраст поздней зрелости, старость, готовность к старости.

The article of research is the intercommunication between the features of coping behavior and level of psychological readiness to old age-related changes of persons at late maturity age. It is found out that the constituents of psychological readiness to the age-related changes form the negligible quantity of intercommunications with tendency to choose constructive or destructive strategies of coping behavior. It is well-proven that the most constructive strategy of coping (assertive actions) is related to the high level of readiness to old age. It is deduced, that intercommunications of other strategies of coping with readiness to old age-related changes are contradictory, components and levels of readiness to old age do not form correlations with the general index of constructiveness of coping behavior.

Keywords: coping, overcoming behavior, age of late maturity, old age, readiness to the old age.

Постановка проблеми. Протягом усього життєвого шляху кожна людина стикається зі значною кількістю випадкових або нормативних (запрограмованих самим життям, а звідти – неминучих) складних життєвих ситуацій. Переживання періоду пізньої зрілості та наближення старості можна певним чином розглядати як складну життєву ситуацію, оскільки наближення відповідних фізіологічних, психічних, соціальних та ін. змін потребує від людини, як найменш, суттєвої перебудови базових стратегій поведінки, системи ставлень до себе та оточуючого світу. До того ж, усвідомлення природного погіршення психофізіологічних функцій, активності, зовнішньої привабливості вже само по собі є потужним психотравмуючим фактором. Деструктивне ставлення до старості, що наближається, нездатність використовувати ефективні стратегії переживання цієї складної життєвої ситуації та розв'язувати пов'язані з нею проблеми є найважливішими причинами погіршення якості та скорочення тривалості життя людей похилого віку. Отже, дослідження психологічних механізмів та особистісних факторів і корелятив долаючої поведінки людей віку пізньої зрілості є актуальним завданням сучасної вікової психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На життєвому шляху людини будь якого віку періодично трапляються ситуації, що висувають підвищені вимоги до адаптаційних можливостей, загрожують психічному та фізичному благополуччю. Якщо виникають обставини, що потребують від людини дій на межі або за межею її ресурсів, повсякденна ситуація перетворюється на важку (складну), в якій відбувається «порушення адаптації людини до життя, у результаті чого вона нездатна задовольняти свої основні життєві потреби за допомогою моделей та засобів поведінки, що були вироблені на попередніх періодах життя» [5, с. 29].

Вплив складних життєвих ситуацій на подальший життєвий шлях визначається особливостями їх переживання людиною, внутрішніми умовами, залежно від яких люди по-різному реагують у зовнішньо однакових ситуаціях, відчувають різні емоції та демонструють різні моделі подолання.

Найважливішим фактором успішного подолання складних життєвих ситуацій є копінг поведінка, яку у сучасній психології розуміють як індивідуальний спосіб взаємодії особистості зі складною, стресовою або кризовою ситуацією, призначенням якої є вирішення, опанування, пом'якшення, звикання, ухилення або запобігання проблемній ситуації [1].

С. Нартова-Бочавер визначила, що завданнями копіngu є: мінімізація негативної дії обставин; терпіння, пристосування або перетворення життєвих ситуацій; підтримка позитивного образу «Я», впевненості у своїх силах; підтримка емоційної рівноваги; збереження досить тісних взаємозв'язків з іншими людьми. За твердженням дослідниці, копінг визнається ефективним за умов, якщо він усуває фізіологічні та зменшує психологічні прояви напруження; надає людині можливості поновити необхідну їй діяльність та активність; захищає від психічного виснаження; створює відчуття психічного благополуччя [4].

Теоретико-методологічною основою сучасних досліджень особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій є декілька загально визнаних концепцій, які описують типологію копінг-поведінки. Так, у роботі Л. Анциферової названо три групи стратегій подолання:

- перетворюючі стратегії – ухвалення рішення про можливість позитивної зміни важкої ситуації;
- пристосування – зміна власних характеристик і ставлення до ситуації;
- допоміжні прийоми самозбереження [1].

У концепції Р. Лазаруса, якого вважають фундатором поняття «копінг», визначено вісім типів копінг-стратегій: конфронтацію, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, утечу, планування розв'язання проблеми, позитивну переоцінку. С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс та М. Паркер описали п'ять основних копінг-стратегій: орієнтацію на завдання або проблему; емоційно-орієнтовану стратегію; уникнення; соціальне відволікання; пошук соціальної підтримки. С. Хобфолл запропонував модель, у відповідності до якої всі типи копінг-поведінки розташовуються на двох основних «осях»: просоціальна – асоціальна, активна – пасивна. Додаткова ось: пряма – непряма. На цих осях розташовано дев'ять моделей долаючої поведінки: асертивні дії, вступ до соціального контакту, пошук соціальної підтримки, обережні дії, імпульсивні дії, уникнення, маніпулятивні (непрямі) дії, асоціальні дії, агресивні дії [2].

На сьогодні проведено значну кількість прикладних досліджень копінг поведінки у різних галузях психологічної науки. Аналіз отриманих науковцями даних дозволяє зазначити, що у цьому напрямі досягнуто значних результатів, у той же час значення стратегій копінг поведінки у процесі подолання такої складної для будь якої людини життєвої ситуації, як наближення старості, досі не знайшло необхідної уваги з боку дослідників.

Метою цього дослідження було вивчення взаємозв'язку між особливостями стратегій копінг поведінки та рівнем психологічної готовності до старості осіб віку пізньої зрілості.

Викладення основного матеріалу дослідження.

У якості гіпотези дослідження було висунуто припущення про те, що:

- особистісним корелятом рівня готовності досліджуваних до вікових змін є схильність до обрання певних стратегій копінг поведінки;
- високий рівень готовності до вікових змін більш притаманний досліджуваним, які схильні обирати конструктивні (активні, прямі, просоціальні) стратегії копінг поведінки.

У дослідженні взяли участь 89 осіб віком від 58 до 64 років, серед яких 47 жінок та 42 чоловіки.

Діагностику психологічної готовності до засвоєння віково-часових змін було проведено за допомогою опитувальника «Готовність до вікових змін» [3], який дозволяє оцінювати сформованість готовності до наближення різних проявів старості за такими параметрами: загальна оцінка сформованості готовності до засвоєння вікових змін; компоненти готовності: фізіологічний, соціальний, особистісно-психологічний, професійний; рівні готовності: когнітивний, афективний, мотиваційний; структурні елементи готовності.

Для діагностики стратегій копінг поведінки було використано методику SACS («Стратегії подолання стресових ситуацій») С. Хобфолла [2], створену у відповідності до запропонованої ним моделі, за якою всі типи копінг-поведінки розташовуються на двох основних «осях»: просоціальна – асоціальна, активна – пасивна. Додаткова ось: пряма – непряма. На цих осях містяться дев'ять моделей долаючої поведінки: асертивні дії, вступ до соціального контакту, пошук соціальної підтримки, обережні дії, імпульсивні дії, уникнення, маніпулятивні (непрямі) дії, асоціальні дії, агресивні дії [2].

Для оцінки взаємозв'язку між схильністю досліджуваних до обрання різних стратегій копінг поведінки та психологічною готовністю до засвоєння віково-часових змін було проведено кореляційний аналіз результатів, отриманих за методикою SACS та опитувальником «Готовність до вікових змін».

Результати кореляційного аналізу (статистично значущі коефіцієнти кореляції – r_{xy}) щодо взаємозв'язку стратегій копінг поведінки з компонентами та рівнями готовності до вікових змін наведено у табл. 1.

Дані, наведені у табл. 1, показують, що гіпотеза дослідження про взаємозв'язок рівня готовності до вікових змін та схильності досліджуваних до обрання певних стратегій копінг поведінки знайшла своє часткове підтвердження в результатах кореляційного аналізу. Втім, слід зазначити, що, всупереч очікуванням, компоненти та рівні готовності до часово-вікових змін утворили лише досить незначну частину статистично значущих зв'язків із оцінками вираженості стратегій долаючої поведінки.

Таблиця 1

Взаємозв'язок (r_{xy}) стратегій копінг поведінки та компонентів і рівнів готовності до вікових змін

	Показники опитувальника «Готовність до вікових змін»						Загальний рівень	
	Компоненти готовності				Рівні готовності			
	Фізіологічний компонент	Соціальний компонент	Особистісний компонент	Професійний компонент	Когнітивний рівень	Афективний рівень		Мотиваційний рівень
Стратегії копінг поведінки (показники опитувальника SACS)								
Активна асертивні дії стратегія:		0,232*	0,222*	0,229*		0,233*	0,226*	0,219*

Пасивна стратегія: обережні дії								
Пасивна стратегія: уникнення								-0,215*
Просоціальна стратегія: вступ до соціального контакту								
Просоціальна стратегія: пошук соціальної підтримки								
Асоціальна стратегія: асоціальні дії						0,258*		0,231*
Асоціальна стратегія: агресивні дії								-0,259*
Пряма стратегія: імпульсивні дії								0,218*
Непряма стратегія: маніпулятивні дії								0,231*
Загальний індекс конструктивності								

Примітка: * – $p < 0,05$.

Результати статистичного аналізу, наведені у табл. 1, дозволяють встановити, що майже з усіма базовими показниками опитувальника «Готовність до вікових змін» корелюють оцінки за схильністю досліджуваних реалізовувати активну асертивну поведінку у складних життєвих ситуаціях. У відповідності до наявних даних, ця стратегія копінг поведінки є найбільш конструктивною та ефективною з усіх, що дозволяє оцінити опитувальник SACS [2]. Саме така активність властива особам, успішним у професійному, соціальному, особистісному та інших аспектах свого життя. Оцінки асертивної стратегії прямо корелюють із сформованістю соціального, особистісного, професійного компонентів, когнітивним, афективним, мотиваційним рівнями та загальною оцінкою готовності до вікових змін. Отже, можна дійти висновку, що здатність до наполегливої, упевненої, активної, орієнтованої на розв'язання проблеми поведінки тим більшою мірою притаманна людині віку пізньої зрілості, чим більше вона розвинула у собі такі аспекти ставлення до неминучих із плином часу вікових змін:

- усвідомлення та прийняття проявів власного старіння у соціальній сфері: ставлення оточуючих до себе як до людини похилого віку, зміни у характері спілкування з іншими людьми, погіршення матеріального становища через актуальний або потенційний вихід на пенсію, отримання нової ролі у сім'ї (бабусі або дідуся), можлива необхідність налагоджувати стосунки із соціальними службами, наявність значної кількості вільного часу;

- здатність зрозуміти та прийняти механізми актуальних та прогнозованих психологічних змін (погіршення пам'яті, уповільнення процесів мислення, ускладнення у сприйнятті інновацій, прагнення надавати поради оточуючим та «повчати» їх, емоційні переживання, пов'язані із реальною або суб'єктивною непотрібністю та безпорадністю);

- здатність адаптуватися до умов конкуренції із молодшими колегами, вміння долати складності із засвоєнням нових технологій та методів роботи, можливість толерантного ставлення до актуального або майбутнього зниження або зникнення ролі професійної діяльності у власному житті (через скорочення об'єму зайнятості або навіть через вихід на пенсію), прийняття необхідності пошуку та задіявання засобів самореалізації у позапрофесійній діяльності;

- загальне реальне усвідомлення вікових змін – дійсних або тих, що очікуються у майбутньому;
- адекватне емоційне ставлення до соціально-психологічних, професійних та фізіологічних змін, що відбуваються з людиною у старості, як до нормальних та неминучих явищ;

- високий рівень мотивації щодо активного пошуку продуктивних стратегій адаптації до вікових змін в усіх сферах свого буття.

Дані, наведені у табл. 1, показують, що оцінки досліджуваних за афективним рівнем готовності до старості утворили статистично значущі зворотні зв'язки із схильністю до пасивної копінг стратегії уникнення та активної, але асоціальної, стратегії агресивного поводження. Таким чином, нездатність до спокійного емоційного прийняття та толерантного ставлення щодо неминучих вікових змін утворює такі кореляції із особливостями поведінки у складних життєвих ситуаціях: пасивність у формі ухилення від особистої участі у процесі вирішення складних життєвих ситуацій, небажання виявляти ініціативу та активно впливати на виниклі несприятливі обставини, нездатність керувати перебігом подій у відповідності до власного бачення бажаного результату, неспроможність до реалізації агресивних дій з відстоювання своїх інтересів.

У відповідності до даних табл. 1 можна зазначити наявність неочікуваних особливостей взаємозв'язку рівнів готовності до толерантного прийняття вікових змін у старості та деструктивних стратегій копінг поведінки. Так виявилося, що схильність до асоціальних дій притаманна особам віку пізньої зрілості з більш високими показниками когнітивного та мотиваційного рівня готовності до вікових змін; схильність до імпульсивних та маніпулятивних дій – із високими оцінками мотиваційного рівня готовності.

Жодних зв'язків із компонентами, рівнями та загальним показником готовності до старості не утворили копінг стратегії обережних дій, вступу до соціального контакту та пошуку соціальної

підтримки (див. табл. 1). Отже, обережність та прагнення до взаємодії з іншими людьми у складних життєвих ситуаціях є характеристиками долаючої поведінки, що виявляються у людей віку пізньої зрілості незалежно від міри їх здатності до спокійної та адекватного прийняття часово-вікових змін.

Оскільки зв'язок компонентів та рівнів готовності до старості із різними стратегіями долаючої поведінки є досить суперечливим, цілком зрозуміло виявилася відсутність жодних кореляцій між показниками опитувальника «Готовність до вікових змін» та загальним індексом конструктивності копінг опитувальника SACS (див. табл. 1).

Статистично значущі результати кореляційного аналізу (r_{xy}) щодо взаємозв'язку стратегій копінг поведінки зі структурними елементами фізіологічного та соціального компонентів готовності до вікових змін наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Взаємозв'язок (r_{xy}) стратегій копінг поведінки
зі структурними елементами фізіологічного та
соціального компонентів готовності до вікових змін

Стратегії копінг поведінки (показники опитувальника SACS)	Рівні фізіологічного компоненту			Рівні соціального компоненту		
	Когнітивний	Афективний	Мотиваційний	Когнітивний	Афективний	Мотиваційний
Активна стратегія: асертивні дії			0,219*	0,221*		0,259*
Пасивна стратегія: обережні дії						
Пасивна стратегія: уникнення		-0,248*	-0,225*		-0,234*	-0,236*
Просоціальна стратегія: вступ до соціального контакту						
Просоціальна стратегія: пошук соціальної підтримки						
Асоціальна стратегія: асоціальні дії	0,238*				-0,235*	0,239*
Асоціальна стратегія: агресивні дії		-0,241*			-0,248*	
Пряма стратегія: імпульсивні дії	0,236*					
Непряма стратегія: маніпулятивні дії	0,229*					
Загальний індекс конструктивності						

Примітка: * – $p < 0,05$.

Структурні елементи готовності до вікових змін є додатковими показниками, що дозволяють конкретизувати особливості проявів фізіологічного, соціального, особистісного та професійного компонентів на когнітивному, афективному та мотиваційному рівнях [3]. Виходячи з цього, дані наведені у табл. 2, дозволяють дійти висновків, що для осіб, здатних обирати активну просоціальну асертивну стратегію копінг поведінки, притаманний високий рівень усвідомлення та адекватного розуміння дійсних та / або майбутніх проявів старіння у соціальній сфері (когнітивний рівень соціального компоненту готовності до старості), здатність до активного пошуку продуктивних стратегій пристосування до фізіологічних проявів старіння та неприємних змін у соціальному стані (мотиваційний рівень фізіологічного та соціального компонентів).

За даними табл. 2 виявляється, що схильність до реалізації такої неефективної пасивної копінг стратегії, як уникнення, зворотно корелює із оцінками досліджуваних за афективним та мотиваційним рівнями фізіологічного і соціального компонентів готовності до вікових змін. Отже, особам віку пізньої зрілості, нездатним до активної особистої участі у процесі вирішення складних життєвих ситуацій та керуванні перебігом подій, властиве неадекватне емоційне ставлення та нездатність до пошуку стратегій адаптації до фізичних (зморшки, сивина, зниження гостроти зору та слуху, підвищена стомлюваність, порушення ССС, вади опорно-рухового апарату та ін.) та соціальних (зміни ставлення та характеру спілкування з оточуючими, поява нових соціальних ролей, погіршення матеріального стану, залежність) вікових змін.

Із схильністю до деструктивних асоціальних та агресивних дій зворотно корелює вираженість афективного рівню соціального компоненту готовності до старості (див. табл. 2).

Оцінки сформованості когнітивного рівня фізіологічного компоненту готовності до вікових змін утворили статистично значущі прямі зв'язки із схильністю досліджуваних до асоціальних, імпульсивних та маніпулятивних дій у складних життєвих ситуаціях (див. табл. 2). Отже, можна дійти висновку, що,

всупереч гіпотезі дослідження, високий рівень усвідомлення та адекватного розуміння актуальних та майбутніх фізичних проявів старіння властивий особам віку пізньої зрілості, які схильні до активних, але соціально несхвальних деструктивних, непрямих та нерациональних дій щодо подолання складних обставин.

Із рівнями фізіологічного та соціального компонентів готовності до засвоєння часово-вікових змін не утворили жодних статистично значущих зв'язків такі стратегії копіngu, як схильність до обережних дій, вступ до соціального контакту, пошук соціальної підтримки та загальний індекс конструктивності копіngu (див. табл. 2).

Результати статистичного аналізу показали наявність незначної кількості прямих та зворотних взаємозв'язків між схильністю досліджуваних обирати різні стратегії копіngu поведінки та сформованістю структурних елементів фізіологічного та соціального компонентів готовності до часово-вікових змін. Статистично значущі коефіцієнти кореляції (r_{xy}) наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Взаємозв'язок (r_{xy}) стратегій копіngu поведінки
зі структурними елементами особистісного та
професійного компонентів готовності до вікових змін

Стратегії копіngu поведінки (показники опитувальника SACS)	Рівні особистісного компоненту			Рівні професійного компоненту		
	Когнітивний	Афективний	Мотиваційний	Когнітивний	Афективний	Мотиваційний
Активна стратегія: асертивні дії	0,233*			0,258*		
Пасивна стратегія: обережні дії						
Пасивна стратегія: уникнення		-0,239*	-0,251*			-0,248*
Просоціальна стратегія: вступ до соціального контакту						
Просоціальна стратегія: пошук соціальної підтримки						
Асоціальна стратегія: асоціальні дії	0,299**		0,269**	0,237*	0,238*	0,241*
Асоціальна стратегія: агресивні дії		-0,235*				
Пряма стратегія: імпульсивні дії	0,237*			0,217*	0,244*	
Непряма стратегія: маніпулятивні дії	0,223*	0,238*	0,228*		0,229*	
Загальний індекс конструктивності						

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Дані, наведені у табл. 3, показують, що, всупереч гіпотезі дослідження, рівні особистісного і соціального компонентів готовності до старості утворюють взаємозв'язки як із конструктивними, так і з деструктивними стратегіями копіngu поведінки. Зокрема, із здатністю до асертивної поведінки пов'язаний сформований когнітивний рівень, із небажанням уникати втручання у перебіг складних життєвих ситуацій – афективний і мотиваційний рівень, із нездатністю до агресивних дій і маніпуляції – афективний рівень цих компонентів. У той же час, зі схильністю до деструктивного асоціального поведіння прямо корелюють оцінки майже за всіма рівнями особистісного та професійного компонентів готовності до старості, зі схильністю до імпульсивних невважених дій – когнітивний та афективний рівні, зі здатністю до маніпуляції – когнітивний та мотиваційний рівні.

Схильність до обережних дій, вступу до соціального контакту, пошуку соціальної підтримки та загальний індекс конструктивності копіngu не утворили жодних статистично значущих зв'язків із рівнями особистісного та професійного компонентів готовності до старості (див. табл. 3).

Висновки. У результаті дослідження визначено особливості взаємозв'язку між показниками готовності досліджуваних до засвоєння часово-вікових змін та їх схильністю обирати ті, чи інші стратегії копіngu поведінки.

Припущення, сформульовані у якості гіпотези дослідження, підтвердилися частково. Так, проведене дослідження дозволило довести першу частину гіпотези та показати, що певні складові психологічної готовності до засвоєння часово-вікових змін дійсно утворюють деяку кількість взаємозв'язків із схильністю обирати ті чи інші стратегії долаючої поведінки. Другу частину гіпотези було спростовано, оскільки статистичний аналіз діагностичних даних не дозволив підтвердити, як очікувалося, що високий рівень готовності до вікових змін більш притаманний досліджуваним, які схильні обирати конструктивні (активні, прямі, просоціальні) стратегії копіngu.

Отримані у дослідженні результати дозволяють сформулювати такі окремі висновки та

положення:

- високий рівень готовності до старості, як спокійне толерантне ставлення до актуальних або майбутніх вікових змін, властивий особам віку пізньої зрілості схильним до асертивної – наполегливої, упевненої, активної, орієнтованої на розв'язання життєвих проблем поведінки;

- значна кількість рівнів, компонентів та структурних елементів готовності до засвоєння часово-вікових змін пов'язана у досліджуваних зі схильністю демонструвати деструктивні або малоефективні стратегії подолання складних життєвих ситуацій: асоціальні, агресивні, імпульсивні та маніпулятивні дії;

- незалежно від рівня когнітивної, мотиваційної та емоційної готовності до прийняття часово-вікових змін реалізуються такі стратегії копінг поведінки, як обережні дії, вступ до соціального контакту та пошук соціальної підтримки;

- зв'язок компонентів та рівнів готовності до старості є досить суперечливим, отже компоненти та рівні готовності до старості не утворюють кореляцій із загальним показником конструктивності копінг поведінки.

Література

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 3–17.

2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.

3. Глуханюк Н. С. Поздний возраст и стратегии его освоения / Н. С. Глуханюк, Т. Б. Гершкович. – М. : МПСИ, 2003. – 112 с.

4. Нартова-Бочавер С. К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – № 5. – С. 20–30.

5. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учеб. пособ. / Н. Г. Осухова. – М. : Академия, 2007. – 288 с.

Literatura

1. Antsyiferova L. I. Lichnost v trudnyih zhiznennyih usloviyah : pereosmyslivanie, preobrazovanie situatsiy i psihologicheskaya zaschita / L. I. Antsyiferova // Psihologicheskij zhurnal. – 1994. – # 1. – S. 3–17.

2. Vodopyanova N. E. Psihodiagnostika stressa / N. E. Vodopyanova. – SPb. : Piter, 2009. – 336 s.

3. Gluhanyuk N. S. Pozdnyiy vozrast i strategii ego osvoeniya / N. S. Gluhanyuk, T. B. Gershkovich. – M. : MPSI, 2003. – 112 s.

4. Nartova-Bochaver S. K. «Coping Behavior» v sisteme ponyatij psihologii lichnosti / S. K. Nartova-Bochaver // Psihologicheskij zhurnal. – 1997. – # 5. – S. 20–30.

5. Osuhova N. G. Psihologicheskaya pomoshch v trudnyih i ekstremalnyih situatsiyah : ucheb. posob. / N. G. Osuhova. – M. : Akademiya, 2007. – 288 s.

УДК 316. 614

Соціальні проблеми особистості як категорія психології соціальної роботи

Н.І. Кривоконь
ubk.nat@mail.ru

Публікація присвячена визначенню ролі категорії «соціальні проблеми особистості» в контексті психології соціальної роботи. Розглядаються різні теоретичні підходи до тлумачення категорії «соціальні проблеми» в соціологічних та соціально-психологічних напрямках. Описано соціально-психологічні особливості розуміння та використання даного терміну в соціальній роботі та психології соціальної роботи. Визначаються основні умови вирішення соціальних проблем на особистісному рівні.

Ключові слова. Психологія соціальної роботи, соціальна проблема, проблематизація, скрутна життєва ситуація, клієнти соціальних служб.

Публикация посвящена определению роли категории «социальные проблемы личности» в контексте психологии социальной работы. Рассматриваются различные теоретические подходы к толкованию категории «социальные проблемы» в социологических и социально-психологических направлениях. Описаны социально-психологические особенности понимания и использования данного термина в социальной работе и психологии социальной работы. Определяются основные условия решения социальных проблем на личностном уровне.

Ключевые слова. Психология социальной работы, социальная проблема, проблематизация, сложная жизненная ситуация, клиенты социальных служб.

The publication is devoted to defining the role of «personality social problems» category in the context of social work psychology. Different theoretical approaches to the interpretation the «social problems» category in the sociological and socio-psychological directions are shown. The socio-psychological characteristics of understanding and usage of this term in social work and psychology of social work are described. The article also defines the basic conditions for solving social problems on a personal level.

Keywords. Psychology of Social Work, Social Issues, problematisation, difficult life situations, clients of social services.

Постановка проблеми. Особливої актуальності в аспекті концептуалізації психології соціальної роботи набувають доробки, присвячені окресленню понятійно-категоріального апарату даної, відносно молодої, галузі соціально-психологічних знань. Серед переліку основних понять психології соціальної роботи особливе місце посідає категорія «соціальна проблема», позаяк саме наявність соціальних проблем у життєвій ситуації особистості визначає першопричину того, що людина стає клієнтом соціальної роботи.

Слово «проблема» (від грецьк. «problema» - задача, завдання) тлумачиться як «результат усвідомлення суб'єктом недостатності наявних знань і досвіду для усунення труднощів, які виникли у даній ситуації. Поряд із терміном «соціальна проблема» психологи усе ширше вводять в обіг поняття «життєва проблема» - «стан протиріччя між намірами, бажаннями та уявленнями людини та реальними результатами її поведінки або обставинами, в яких вона відбувається» [8, с.315]. Основою виникнення проблеми є так звана проблемна ситуація, на вихід із якої і має бути спрямована активність суб'єктів професійної взаємодії в соціальній роботі.

В літературі існує чимало підходів до визначення поняття «соціальні проблеми» [2, 3, 5, 6, 9, 10 та ін.]. Науковці визначають наступні аспекти дослідження даної дефініції: 1) фіксування об'єктивних сторін та визначення змісту соціальних проблем; 2) підкреслення та аналіз суб'єктивного компонента у соціальних проблемах та процесі їх розвитку; 3) поєднання суб'єктивних та об'єктивних чинників при розгляді соціальних проблем людей. Дослідники доходять висновків, що соціальні проблеми можуть розглядатися з точки зору їх об'єктивності-суб'єктивності, представленості у свідомості та значимості для людей чи груп, в аспекті формування уявних чи реальних загроз благополуччю, неможливості задоволення потреб особистості тощо. У зв'язку з цим, сучасні уявлення про соціальну проблему (зокрема, і в психології соціальної роботи) вміщують три основних компоненти: 1) соціальні умови існування, які входять до складу життєвої ситуації; 2) люди, що оцінюють ці соціальні умови або соціальну ситуацію як небажану; 3) діяльність, що пов'язана з вирішенням проблеми в залежності від причин чи обґрунтування такої оцінки.

Зважаючи на те, що поняття «соціальна проблема», найчастіше розглядається в межах соціологічних та/або соціономічних теорій, психологічні аспекти даної дефініції потребують подальшого розвитку.

В даній публікації маємо на меті поглибити наукові уявлення про соціальні проблеми особистості як категорію психології соціальної роботи. Зокрема, на основі узагальнення існуючих теорій і поглядів на поняття «соціальна проблема», планується описати деякі особливості розуміння та використання даного терміну у соціально-психологічному контексті.

Теоретичний аналіз проблеми. Очевидним є той факт, що уявлення про існування соціальних проблем формувалися в процесі розвитку суспільних наук, а саме, - соціальної філософії, соціології, соціальної психології, антропології, соціальної економіки тощо. Одне з перших визначень поняття «соціальні проблеми» було сформульовано засновником соціологічної науки Е. Дюркгеймом. В ньому наголошувалось, що «соціальні проблеми це такі явища, які викликають розлад у функціонуванні суспільної системи» [по 9].

Важливим, в контексті соціальної роботи уявляється підкреслення зв'язку поняття «соціальні проблеми» з поняттям «соціальні потреби». Останнє тлумачиться як потреби людини в трудовій діяльності, соціально-економічній активності, духовній культурі, тобто в усьому, що є продуктом

суспільного життя або потреби, пов'язані з включенням індивіда в сім'ю, в соціальні групи і колективи, в різноманітні сфери виробничої діяльності, у життєдіяльність суспільства в цілому [2, 3]. Загалом, соціальні потреби, так само як і природні (в їжі, одязі, помешканні тощо), є виявом об'єктивних закономірностей розвитку тих чи інших сфер життєдіяльності суспільства. Умови, що оточують людину, не лише породжують потреби, але й створюють можливості для їх задоволення, або ж, навпаки, перешкоджають цьому процесу. В таких випадках, коли існують перешкоди для задоволення соціальних потреб (зокрема, і з боку суспільства) і говорять про наявність та/або можливість розвитку соціальних проблем.

З огляду на завдання нашого дослідження стисло проаналізуємо існуючі підходи до тлумачення категорії «соціальні проблеми» в різних соціологічних та соціально-психологічних напрямках.

Історично першим підходом, де були представлені наукові уявлення про соціальні проблеми, став так званий напрямок соціальної патології. Здорове суспільство, на думку представників цієї течії (Ч. Ломброзо, Г. Спенсер, У. Самнер, С. Сміт, А. Смол) – це суспільство, в якому живуть і функціонують повноцінні в генетичному, біологічному, психологічному, етнічному расовому відношенні індивіди. А соціальні проблеми виникають в результаті наявності в суспільстві неповноцінних індивідів і груп. Люди чи ситуації стають проблемними тою мірою, в якій вони перешкоджають «нормальній» роботі соціального організму, що, власне, і призводить до виникнення «соціальних захворювань», «патологій». Вирішувати соціальні проблеми представники цієї течії пропонували двома способами: ізоляцією неповноцінних індивідів від соціуму або перевихованням дефективних індивідів, застосовуючи до них різні форми дисциплінарного впливу.

Друга концепція, яка пояснювала причини виникнення соціальних проблем, - теорія соціальної дезорганізації (У. Томас, Ф. Знанецький, Р. Парк, Р. Маккензі та ін.). В ній основними «винуватцями» виникнення соціальних проблем виступають не окремі індивіди, а соціальні інститути та організації, які не в змозі задовольнити елементарні потреби людей. Важливим також є нерівномірне прийняття соціальних норм та цінностей з боку різних соціальних груп чи окремих індивідів, що призводить до дезорганізації суспільних механізмів, які забезпечують соціальний порядок в суспільстві. Сьогодні дана теорія продовжує використовуватися для розгляду проблем делінквентної поведінки, самогубств, бездомності тощо.

Ще одна концепція, пов'язана з оцінкою ставлення осіб і груп до суспільних норм, - концепція поведінки, що відхиляється від норм (Е. Дюркгейм, Р. Мертон). Поява соціальних проблем згідно цієї теорії пояснюється відхиленнями від прийнятих в даному суспільстві стандартів в результаті втрати соціальними нормами своєї обов'язковості. Коли значна частка людей діє по власним, таким, що не схвалюються в суспільстві, нормам, тоді і виникають соціальні проблеми.

В рамках символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Г. Блумер, Т. Шибутані) стверджується, що об'єктивні обставини самі по собі не породжують соціальних проблем. Основним елементом, що утворює соціальні проблеми, виступають системи смислів, значень, що поділяються учасниками соціальної взаємодії і визначаються ними як несприятливі. Представники феноменологічного напрямку (А. Шютц, П. Бергер та ін.) висловлювали схожі думки з прихильниками інтеракціонізму щодо соціальних проблем, говорячи, що для виникнення соціальних проблем суттєвим є не те, якими є об'єктивні обставини та умови, але й те, як ці умови переживаються у свідомості простих людей, пересічних членів суспільства. Відмінність даних поглядів від інтеракціоністських в тому, що вчені феноменологічного напрямку підкреслюють раціональний характер соціальних проблем, тоді як прихильники символічного інтеракціонізму акцентують увагу на життєвому світі, переживаннях та відчуттях, досвіді людини тощо.

З точки зору представників ще одного досить поширеного напрямку – функціоналізму (представники – Р. Мертон, Р. Нісбет, Т. Парсонс), соціальні проблеми виникають в суспільстві тоді, коли в ньому накопичуються дисфункції (тобто результати діяльності людей, що порушують соціальний порядок, підривають стійкість соціальної системи). Дослідження соціальних проблем дозволяє проникнути в природу суспільства: його структуру, систему нормативної регуляції, процеси організації та дезорганізації, взірці конформності та девіантності. Функціоналістський підхід до розгляду соціальних проблем полягає у виявленні умов або видів поведінки, які заважають реалізації цілей суспільства, перешкоджають його нормальному функціонуванню, або ж приводять соціум до нестійкого стану. По Р. Мертону [6, с.300], соціальні проблеми існують об'єктивно, але вони можуть бути явними і прихованими. Перші – осмислюються, усвідомлюються і виникають внаслідок результатів діяльності, котрі відповідають цілям, намірам людини, а про приховані - особи іноді навіть і не здогадуються, хоча породжені вони тими ж функціями особистості та результатами її діяльності, але латентними (такими, що не були передбачені суб'єктом діяльності, а виникли поза намірами особистості).

Ще один концептуальний напрямок – теорія конфлікту (К. Маркс, Р. Дарендорф, Л. Коузер), розглядає причини виникнення соціальних проблем як наслідок соціальної диференціації, розшарування суспільства на різні групи, одні з яких концентрують у своїх руках владу та багатство, а інші – не мають можливості використовувати важливі ресурси. Соціальні проблеми виникають в результаті конфлікту, протистояння соціальних груп одна одній. Основним способом вирішення цих проблем виступають соціальні реформи.

Нарешті, конструктивізм (Г. Беккер, Дж. Китсьюз, Е. Лемерт, Р. Майерс, М. Спектор, Р. Фуллер) формує уявлення про соціальні проблеми як феномени свідомості, результати діяльності колективної свідомості. «Соціальні проблеми – це те, що люди вважають соціальними проблемами» [11, с.139]. Об'єктивних причин для соціальних проблем немає, оскільки самі умови не можуть слугувати безпосередньою причиною виникнення соціальних проблем. Натомість врахування того, що соціальна дійсність створюється, конструюється самими людьми, дозволяє так само конструювати нові уявлення про проблеми, новий соціальний світ без тих чи інших протиріч. Р. Фуллер і Р. Майерс розробили

також концепцію стадій соціальної проблеми, згідно якої вони не виникають зразу як щось кінцеве, таке, що користується увагою громадськості і викликає адекватну політику їх вирішення. Навпаки, проблеми постійно перебувають в процесі розвитку, в якому можуть бути виділені стадії: усвідомлення, визначення політики, реформи. Варто відмітити, що теорія «навшування ярликів», що сьогодні в соціальній роботі використовується для пояснення явища стигматизації, була розроблена саме в межах даного напрямку. Згідно її соціальні проблеми розглядаються як наслідки суспільної реакції на деякі дії індивідів і груп, зокрема, як наслідки здійснення по відношенню до них жорстокого соціального контролю. Наприклад, проблема наркоманії створена, скоріше реакцією на людей, що вживають наркотики, наприклад, зі сторони правоохоронних органів, аніж специфічно дією наркотичних речовин [1, с.145-146]. Відтак, наклеювання ярликів породжує та підсилює відхилення у поведінці. Отже, в межах даного підходу соціальні проблеми визначаються як діяльність індивідів або груп, що проявляють невдоволення і висувають вимоги відносно деяких передбачуваних умов. В межах даного напрямку було започатковане емпіричне вивчення соціальних проблем.

Отже, підсумовуючи стислий аналіз основних соціологічних та деяких соціально-психологічних підходів до визначення поняття «соціальна проблема», можна дійти думки про те, що вивчення та вирішення соціальних проблем потребує комплексного підходу щодо їх розгляду. Йдеться про те, що необхідно вивчати внутрішні та зовнішні зв'язки, використовуючи стратегії та підходи різних наук та теоретичних напрямків.

Дійсно, опис соціальних проблем має здійснюватися як за об'єктивними, так і суб'єктивними критеріями. Об'єктивною складовою соціальних проблем виступає реальна ситуація (яка, в свою чергу, є наслідком тих чи інших подій) або об'єктивні умови, які мають набір зовнішніх ознак, котрі можна зафіксувати і кількісно описати. Суб'єктивне визначення проблеми дає змогу виділити порізнному вмотивованих суб'єктів проблематизації. Науковці [10, с.106, 13, с.87] виділяють дві групи суб'єктів: причетні до проблеми та залучені до неї. До першої групи відносять тих, становище чи діяльність визначається існуванням соціальної проблеми, для кого вона має специфічне значення. При цьому, причетні можуть підрозділятися на «жертв» проблеми (тих, хто страждає від ситуації, що склалася незалежно від них, і усвідомлює це) і «носіїв» проблеми, які несуть проблему в собі і самі є проблемою для оточення, хоча можуть не визнавати та не усвідомлювати цього. До залучених відносять тих, хто займається даною проблемою в силу професійних обов'язків або ж добровільно. Завдяки такому підходу до визначення причетних та залучених до проблеми людей, можливо не лише виявити мотивацію їх поведінки, але й визначити стратегію взаємовідносин з кожним із учасників процесу вирішення проблеми [10, с.185].

Також велике значення в оцінці соціальних проблем має характер соціальної взаємодії, яка визначає особливості стосунків конкретного індивіда з конкретним соціумом. Наприклад, в роботах І.С. Кона доведено, що «особистість є не лише продуктом, але і дієвим суб'єктом суспільних відносин, а, отже, проблем і конфліктів» [7, с. 255]. Це означає, що соціальні проблеми особистості часто з'являються як наслідок неуспішної взаємодії людини та соціуму.

Основними ознаками соціальних проблем, на думку різних авторів виступають: незадоволені потреби особистості чи групи; оцінка ситуації як нестерпної; колективні дії, що мають на меті знизити чи усунути негативний вплив соціально-економічних умов на власну ситуацію [5, с.2]; наявність ціннісного конфлікту; релятивістський характер проблем [10]; нужда, суб'єктивні труднощі, труднощі вирішення [13, 14].

Зважаючи на особливе значення розуміння поняття «соціальні проблеми» для діяльності соціальних працівників і практичних психологів, спробуємо конкретизувати наявну інформацію в контексті психології соціальної роботи.

Передусім вважаємо за необхідне наголосити на тісному зв'язку поняття «соціальні проблеми» з категорією «зміни». Причому, йдеться про зміни та проблеми як на особистісному, так і на груповому чи суспільному рівні. Основним завданням соціальних працівників є досягнення позитивних змін в життєвих ситуаціях клієнтів. Ці зміни передбачають вирішення або пом'якшення соціальної проблематики людей, яким надаються послуги та допомога. Відтак, для реалізації завдань соціальної роботи на будь-якому з її рівнів потрібно знати, які соціальні проблеми є нагальними і яким способом їх потрібно вирішувати, із залученням яких ресурсів, форм та методів роботи.

В соціально-психологічному контексті, на нашу думку, поняття «соціальна проблема» з категорією «зміни» пов'язані поняттям розвитку. Так, враховуючи, що зміни передбачають вихід на новий рівень, відмову від старого та перехід до нового, можна дійти висновку, що розв'язання соціальних проблем може розглядатися і як певне спонукання до розвитку та саморозвитку: щоб вирішити проблеми, - людина повинна опанувати новим досвідом, переглянути своє ставлення до тих чи інших подій або явищ, врешті-решт почати діяти, проявляти якусь активність. Тому соціальні проблеми в соціальній роботі мають розглядатися як такі, що носять діалектичний характер, виступають закономірним результатом суспільного та особистісного розвитку, і не повинні сприйматися лише в негативному для особистості контексті. Крім того, вирішуючи або пом'якшуючи соціальні проблеми окремої особистості, соціальні працівники сприяють нормальному функціонуванню та недопущенню розвитку проблем і конфліктів на рівні всього суспільства. Саме вирішення та профілактика виникнення соціальних проблем фахівцями із соціальної роботи і виступає як основа та механізм врегулювання соціальних відносин, що розглядається як основна функція даного виду діяльності.

Говорячи про структуру соціальних проблем в контексті соціальної роботи, треба враховувати, на наш погляд, як об'єктивний, так і суб'єктивний компоненти щодо їх визначення. Так, для отримання соціальних послуг клієнтові необхідно визнати та підтвердити свій певний соціальний чи соціально-правовий статус (безробітний, малозабезпечений, людини з функціональними обмеженнями, особи без певного місця проживання тощо). Такий підхід передбачає об'єктивну оцінку соціальної проблеми, співставлення її з існуючими соціальними стандартами, показниками рівня життя, прожитковим мінімумом та ін. З іншого боку, щоб звернутися по допомогу, людина повинна усвідомити та

підтвердити документально власну неспроможність у вирішенні конкретної соціальної проблеми, або ж, принаймні, оцінити свою життєву ситуацію, як таку, що несе загрозу чи ризики її соціальному чи біологічному існуванню. Зважаючи на те, що кожна людина індивідуально, суб'єктивно ставиться до власних обставин, суб'єктивний компонент соціальної проблеми також має велике значення в цьому виді діяльності.

Власне, суб'єктивна складова соціальної проблеми часто і визначає розвиток зумовлених нею психологічних проблем особистості та необхідність надання психологічних послуг при наданні соціальної допомоги. Адже клієнт не просто повинен усвідомити в себе наявність соціальних проблем, але і визнати власну неспроможність у подоланні певних труднощів, заявити про свою безпорадність, що часто посилює психологічну проблематику особистості.

Також суб'єктивне оцінювання власної скрутної (проблемної) ситуації залежить від системи цінностей, виховання та рівня соціокультурного розвитку особистості. Йдеться про те, що чимало осіб звертається по соціальну допомогу не тому, що реально не спроможні долати труднощі, а тому, що в них переважають споживацькі підходи до життя.

Особливу роль в соціальній роботі відіграють також ознаки та типологія соціальних проблем. На наш погляд, при розгляді соціальних проблем варто пам'ятати, що складені їх переліки, списки самі по собі не дають можливості конструктивного аналізу, діагностики та прогнозування згаданих соціальних явищ. Соціальні працівники в буденній діяльності вирішують конкретні проблеми, прояви яких є індивідуальними в кожній окремій ситуації. Лише за умови виділення найбільш значимих в даній конкретній ситуації, чітких і, по можливості, «вимірюваних» критеріїв узагальнення, можна скласти більш-менш чітке уявлення щодо генези, структури, тенденцій і прогнозів розвитку та шляхів вирішення певної групи проблем.

Також, типологізація соціальних проблем, внаслідок спрощення, елементаризації ситуації значно звужує коло проблем, що розглядаються, та які можуть бути значимими для покращання ситуації в цілому. Стосовно ознак соціальних проблем, то слід відмітити, що першим кроком в організації діяльності по наданню соціальних послуг є діагностика, ідентифікація соціальних проблем, яка включає оцінку ситуації, визначення тих груп потреб, які не задовольняються або розглядаються клієнтами як проблемні.

Не менш важливим також уявляється і визначення причин розвитку соціальних проблем. Зважаючи на існуючі концепції, можна стверджувати, що ці причини можуть бути закладені як в самій особистості та особливостях її розвитку й умовах формування, як в суспільстві, соціумі, найближчому оточенні людини, так і в особливостях взаємодії індивіда та суспільства.

Зазначимо, що в аспекті соціальної роботи важливим є виявлення першопричин появи проблематики клієнта чи групи, дослідження особливостей його (їх) взаємодії з соціумом та аналіз взаємних впливів особи та суспільства. Виходячи з цього, процес проблематизації має включати аналіз та оцінку як самих соціальних умов існування людини, так і їх порушень або відхилень від визначених соціально-культурних чи нормативних стандартів. Основними завданнями аналізу, в такому разі є: виявлення та пояснення причин відхилень від стандартів рівня життя в конкретних соціальних умовах; пошук причин встановлених порушень чи відхилень; визначення масштабів соціальної проблеми; прогнозування наслідків впливу зазначених відхилень на життєдіяльність особи, групи чи суспільства (відповідно до ситуації). Тобто, методологія дослідження соціальних проблем у соціальній роботі повинна включати: 1) виявлення причин виникнення та соціально-психологічної детермінації проблем; 2) отримання інформації про форми та прояви проблематики клієнта в конкретній життєвій ситуації; 3) загальне діагностування проблеми; 4) характеристика проблеми в контексті її типологізації та модифікації (в залежності від індивідуальних обставин); 5) аналіз можливостей щодо розвитку та вирішення проблеми.

Ще одним важливим питанням в аспекті психології соціальної роботи є шляхи розв'язання соціальної проблематики. Основними умовами вирішення соціальних проблем на особистісному рівні можна вважати:

1. Правильно (адекватно) діагностовані та сформульовані проблеми, виділені їх причини. Для цього важливим є отримання достовірної, різнопланової інформації як щодо самого клієнта (чи групи), так і щодо його ситуації, оточення, характеру соціальної взаємодії.

2. Вибір оптимальних форм та методів роботи. Тут особливої актуальності набуває ресурсний аспект, професійна кваліфікація фахівця, його соціальна та соціально-психологічна компетенція.

3. Вмотивованість клієнта на продуктивну взаємодію з соціальним працівником, спрямованість його особистості на вирішення (та/або профілактику) соціальної проблеми, подолання протиріч, які викликають розвиток соціальних негараздів.

Висновки. Таким чином, соціальні проблеми в контексті соціальної роботи та її соціально-психологічного забезпечення мають розглядатися як складне інтегроване поняття, що характеризує розрив між бажаним і наявним, співвідноситься з базовими цінностями особи та суспільства, рівнем задоволення соціальних потреб особистості, представлене у суспільній свідомості, має певні особливості, структуру, типологію та шляхи розв'язання.

Література

1. Беккер Г. Девиантность как следствие «наклеивания ярлыков» // Контексты современности. – П Хрестоматия. Сост. и общ. ред. С.А. Ерофеева. – Казань.: Изд-во Казанского университета, 2001. – 589 с.
2. Братусь Б. С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте / Б. С. Братусь // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология, 1980. – № 2. – С. 3 – 12.
3. Волгин Н. А. Социальное государство: Учебник. / Волгин Н. А., Гриценко Н. Н., Шарков Ф. И. – М.: ИТК «Дашков и К», 2004. – 416 с.
4. Дикая Л. Г. Адаптация: методологические проблемы и основные направления исследований / Л. Г. Дикая // Психологическая адаптация и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы / Отв.ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007 – С. 17 – 42.

5. Иванов О. И. Социальные проблемы: концепции и структура / О. И. Иванов // Социальные проблемы. Научно-практический журнал. – 2008. - № 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com>.
6. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Мертон Р. // Социология преступности (Современные буржуазные теории). Перевод с французского Е. А. Самарской. Ред. перевода М. Н. Грецкий. – М.: Издательство «Прогресс», 1966. – с. 299 – 313.
7. Кон И. С. Социологическая психология / Кон И. С. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 560 с.
8. Панок В. Г. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні / В. Г. Панок // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ/ За ред. С. Д. Максименка. Т. XIII, част. 1 – К., 2011. – С. 309 – 318.
9. Посель И. Социальные проблемы: инновации и риск / И. Посель // Социальная реальность. – 2008. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://socprob.ru/2008/cotsialnyie-problemyi-innovatsii-i-risk.html>
10. Симонова Т. М. Социальные проблемы и социальные явления / Т. М. Симонова // Социальные проблемы. Научно-практический журнал. – 2008. – № 3. – [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://socprob.ru/2008/sotsialnyie-problemyi-i-sotsialnyie-yavleniya-simonova-t.m.html>
11. Фуллер Р. Стадии социальной проблемы / Р. Фуллер, Р. Майерс // Контексты современности. – II Хрестоматия. Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева. – Казань.: Издательство Казанского университета, 2001. – 589 с.
12. Ясавеев И. «Социальная проблема» в социологическом лексиконе / И. Ясавеев // Социальная реальность. – 2006. - № 6. – [Электронный ресурс] - Режим доступа: www.socreal.fom.ru
13. Lüssi Peter. Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung / Lüssi Peter. – Bern, Stuttgart: Haupt Verlag AG, 2001. – 501 p.
14. Social security in developing countries / edited by Ehtisham Ahmad, Jean Dreze, John Hill and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon , 1991. – 496 p.

Literatura

1. Bekker H. Devyantnost kak sledstviye «nakleyvaniya yarlikov» // Konteksty sovremennosti. – II Khrestomatyiya. Sost. y obshch. red. S.A. Erofeeva. – Kazan.: Yzd-vo Kazanskoho unyversyteta, 2001. – 589 s.
2. Bratus B. S. K probleme razvytiya lychnosti v zreloom vozraste / B. S. Bratus // Vestn. MHU. Ser. 14. Psykholohiya, 1980. – № 2. – S. 3 – 12.
3. Volhyn N. A. Sotsyalnoe hosudarstvo: Uchebnyk. / Volhyn N. A., Hrytsenko N. N., Sharkov F. Y. – М.: : YTK «Dashkov y K», 2004. – 416 s.
4. Dykaia L. H. Adaptatsiya: metodolohycheskiye problemy y osnovnyye napravleniya yssledovaniy / L. H. Dykaia // Psykholohycheskaia adaptatsiya y sotsyalnaia sreda: sovremennyye podkhody, problemy, perspektivy / Otv.red. L. H. Dykaia, A. L. Zhuravlev. – М.: Yzd-vo «Ynstytut psykholohyy RAN», 2007 – S. 17 – 42.
5. Yvanov O. Y. Sotsyalnye problemy: kontseptsyy y struktura / O. Y. Yvanov // Sotsyalnye problemy. Nauchno-praktycheskiy zhurnal. – 2008. - № 2. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupa: <http://webcache.googleusercontent.com>.
6. Merton R. Sotsyalnaia struktura y anomiya / Merton R. // Sotsyolohiya prestupnosti (Sovremennye burzhuaznye teoryy). Perevod s frantsuzskoho E. A. Samarskoi. Red. perevoda M. N. Hretskiy. – М.: Yzdatelstvo «Prohress», 1966. – s. 299 – 313.
7. Kon Y. S. Sotsyolohycheskaia psykholohiya / Kon Y. S. — М.: Moskovskiy psykholoho-sotsyalnyi ynstitut; Voronezh: Yzdatelstvo NPO «MODEK», 1999. — 560 s.
8. Panok V. H. Teoretyko-metodolohichni zasady rozvytku praktychnoi psykholohii v Ukraini / V. H. Panok // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuuka NAPNU/ Za red. S. D. Maksymenka. T. KhIII, chast. 1 – К., 2011. – S. 309 – 318.
9. Posel Y. Sotsyalnye problemi: ynnovatsyy y rysk / Y. Posel // Sotsyalnaia realnost. – 2008. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupa: <http://socprob.ru/2008/cotsialnyie-problemyi-innovatsii-i-risk.html>
10. Symonova T. M. Sotsyalnye probleyi y sotsyalnye yavleniya / T. M. Symonova // Sotsyalnye problemy. Nauchno-praktycheskiy zhurnal. – 2008. – № 3. – [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupa: <http://socprob.ru/2008/sotsialnyie-problemyi-i-sotsialnyie-yavleniya-simonova-t.m.html>
11. Fuller R. Stadyy sotsyalnoi problemy / R. Fuller, R. Maiers // Konteksty sovremennosti. – II Khrestomatyiya. Sost. y obshch. red. S. A. Erofeeva. – Kazan.: Yzdatelstvo Kazanskoho unyversyteta, 2001. – 589 s.
12. Iasaveev Y. «Sotsyalna problema» v sotsyolohycheskom leksykone / Y. Yasaveev // Sotsyalnaia realnost. – 2006. - № 6. – [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupa: www.socreal.fom.ru
13. Lüssi Peter. Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung / Lüssi Peter. – Bern, Stuttgart: Haupt Verlag AG, 2001. – 501 p.
14. Social security in developing countries / edited by Ehtisham Ahmad, Jean Dreze, John Hill and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon , 1991. – 496 p.

УДК 159.9:316.647.5-057.875

Психологічні особливості різних проявів толерантності студентів

О.В. Милославська, Н.П., Гога, О.Кузнєцова
daim@inbox.ru; srp_nua@ukr.net, nata181181@rambler.ru

Стаття присвячена дослідженню психологічних особливостей толерантності студентів. Визначено, що в залежності від ситуації досліджувані можуть проявляти толерантність або етнічну та соціальну інтолерантність. У студентів 4-го курсу в порівнянні зі студентами 2-го курсу зафіксовано зниження показника толерантності до невизначеності, а також невміння пробачати помилки, ненавмисно заподіяні прикраси. Проведене дослідження дозволяє стверджувати про необхідність впровадження в навчально-виховний процес певних заходів групової психологічної роботи, спрямованих на підвищення толерантності студентів.

Ключові слова: толерантність/інтолерантність, етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність до невизначеності, студенти.

Статья посвящена исследованию психологических особенностей толерантности студентов. Установлено, что в зависимости от ситуации испытуемые могут проявлять толерантность или этническую и социальную интолерантность. У студентов 4-го курса при сравнении со студентами 2-го курса зафиксировано понижение показателей толерантности к неопределенности, а также неумению прощать ошибки, случайно причиненные неудобства. Проведенное исследование позволяет утверждать, что необходимо внедрение в учебно-воспитательный процесс определенных мероприятий, направленных на повышение толерантности студентов.

Ключевые слова: толерантность/интолерантность, этническая толерантность, социальная толерантность, толерантность к неопределенности, студенты.

The article studies the psychological characteristics of students' tolerance. It is determined that tolerance or ethnic and social intolerance can be shown by students under test depending on situation. It is recorded that students of the 4th year in comparison with students of 2nd year have a tolerance reduction to uncertainty and inability to forgive mistakes, incidental sorrows. The study suggests the need of introduction to the educational process certain measures of group psychological work aimed at increasing tolerance of students.

Key words: tolerance/intolerance, ethnic tolerance, social tolerance, tolerance to uncertainty, students

Постановка проблеми. Глобалізація сучасного світу постійно нагадує людству про те, що світ різноманітний і в той же час єдиний. Толерантність є необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку різних народів [3]. Толерантність припускає готовність до прийняття інших такими, які вони є, й можливість взаємодіяти з ними на основі згоди. У той же час, толерантність не означає терпимого відношення до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань. Толерантність означає, що кожна людина вільна дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими, означає визнання того, що люди за своєю природою різняться за зовнішнім виглядом, положенням, мовою, поведінкою та цінностями. Одним з головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві, є інститут освіти. Толерантність як особистісна риса не властива людині від народження та може ніколи не проявитися, вона потребує цілеспрямованого формування [8].

Питання можливостей формування та розвитку толерантної особистості є значущим для системи вищої освіти. Молодіжне, студентське середовище, є дуже неоднорідним за соціальними, культурними, національними та іншими характеристиками.

Вирішення актуальних завдань, що виникають у сучасному суспільстві, потребує інших підходів до організації освітнього процесу, його спрямування на вирішення проблем виховання і розвитку людини, яка не тільки володіє комплексом знань, навичок тощо, але й здатна до широкого спілкування, в тому числі й у багатонаціональному середовищі, в дусі гуманістичних традицій та ідей.

Перед сучасними вчн стоїть завдання не лише сформувати систему знань і професійних навичок, але і чинити безпосередній вплив на особистісний розвиток студентів, що підвищує рівень їх соціально-психологічної компетентності та психологічної культури. Саме тому формування толерантності є одним з пріоритетів, як зазначають дослідники Солдатова Г.У., Грива О.А., Драганова О.А., Третьякова А.Н. [5]

Толерантність та особливості її формування в останній час стає предметом численних психологічних, соціологічних та психологічних – педагогічних досліджень. З підписанням Україною Болонської декларації ця тема набуває особливої актуальності, саме тому, що особистості треба функціонувати в умовах полікультурного суспільства. Більша частина психологічних досліджень толерантності проводиться у руслі вивчення толерантності як якості особистості, що дозволяє успішно функціонувати в суспільстві загалом та в деяких конкретних сферах діяльності.

Аналіз публікацій. У сучасній психологічній науці розроблялись концепції, що розкривають багатоаспектну природу толерантності як інтегральну характеристику особистості М. А. Ковальчук, М. І. Ріжків, А. В. Ісаєва, Г. В. Солдатова й ін.; теорії розвитку етносів і їх культур Ю. Бромлей, В. Вавілін, Л. Гумільов, М. Данілевський, Р. Парсонс, А. Тойнбі; концепції культури, міжкультурних контактів М. Бахтін, В. Біблер, А. Лосев; теоретичні й емпіричні підходи до адаптації особистості до іншого культурного середовища В. Крисько, Д. Річардсон, Т. Стефаненко. [5]

Проблема «толерантності – інтолерантності» розглядається з точки зору різних підходів до розуміння її суті, критеріїв, механізмів, видів, класифікацій такими авторами, як А.А. Баранов, В.В. Бойко, О.Г. Виноградова, Л.І. Єрмолаєва, Г. Ф. Заремба, І.А. Зимова, М. Кіртон, О.Ю. Клепцова, Н.Д. Левітов, Е.Г. Луковицька, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, А.О. Прохоров, Дж. Рей, Т. І. Рогінська, Н. Хубер [4].

Г. Оллпорт відзначає, що толерантні люди краще знають самих себе, причому не тільки свої переваги, але й недоліки, тому менш задоволені собою.

У зв'язку із цим потенціал для саморозвитку в них вище. Г. Оллпорт дав узагальнену характеристику толерантної особистості по низці параметрів:

- орієнтація на себе (толерантна людина більш орієнтована на особистісну незалежність, менше – на належність зовнішнім інститутам і авторитетам);
- потреба у визначеності (толерантна людина визнає різноманіття, готова вислухати будь-яку точку зору й почуває менший дискомфорт у стані невизначеності);
- менша прихильність до порядку (толерантна людина менш орієнтована на соціальний порядок, менш педантична);
- здатність до емпатії (схильність давати більш об'єктивні судження про людей);
- перевага волі, демократії (для толерантної людини не має великого значення ієрархія в суспільстві);
- знання самого себе (толерантна людина добре обізнана про свої переваги та недоліки);
- відповідальність (розвинене почуття відповідальності; толерантна людина не перекладає відповідальність на інших);
- захищеність (відчуття безпеки й переконаність, що з погрозою можна впоратися) [6].

Основні психологічні критерії й показники толерантної особистості:

- соціальна активність – готовність до взаємодії в різних соціальних міжособистісних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і вибудовування конструктивних відносин у суспільстві;
- дивергентність поведінки – здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, завдання (орієнтація на пошук декількох варіантів розв'язання);
- мобільність поведінки – здатність до швидкої зміни стратегії або тактики з урахуванням складних обставин;
- емпатія – адекватна уява про те, що відбувається у внутрішньому світі іншої людини;
- стійкість особистості – сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємодії з людьми інших етнічних і соціальних прошарків.

Інтолерантність – це неприйняття іншої людини, неготовність до співіснування з іншими людьми; інтолерантність проявляється через деструктивну, конфліктну, агресивну поведінку [9]. Інтолерантна людина бачить у собі більше переваг, ніж недоліків, тому у всіх проблемах найчастіше схильна обвинувачувати навколишніх.

Інтолерантність може мати місце на будь-якому рівні біологічної, культурної або політичної реальності. Найбільш вразливою сферою міжособистісних взаємин, що трансформуються в полікультурному суспільстві є сфера відносин між різними етнічними групами.

Етнічна інтолерантність – форма проявів трансформації етнічної ідентичності. Проблеми, пов'язані з формуванням ідентичності, є важливими для підліткового віку. Можна відмітити, що в підлітковому середовищі, а інколи і в юнацькому віці поширена образлива лексика, що принижує людей іншої культури або релігії, негативні стереотипи та упередження. Підґрунтям такої інтолерантної поведінки є кризова трансформація ідентичності по типу гіперідентичності (етногеїзм, етноізоляціонізм, національний фанатизм), коли вкрай позитивне відношення до власної групи породжує переконаність у перевазі над «чужими».

Тобто, ці якості протилежні тим, що відповідають установкам толерантної поведінки та свідомості.

Кажучи про дослідження толерантності, як значущої якості особистості, можна відмітити достатньо вузьке коло професій, що викликають до себе увагу дослідників: педагоги, психологи, державні службовці. Між тим толерантність займає значне місце у діяльності всіх спеціалістів, що працюють у сфері діяльності «людина – людина» та у багатьох інших сферах.

Отже, з нашої точки зору, доцільним було б дослідити різні аспекти проявів толерантності студентів. Таким чином, метою дослідження є вивчення різних проявів толерантності студентів. Об'єкт дослідження - толерантність. Предмет дослідження – різні аспекти проявів толерантності студентів.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання:

- провести теоретичний аналіз проблеми толерантності особистості;
- дослідити прояви толерантності студентів.

У дослідженні особливостей толерантності використані наступні методики:

1. Експрес – опитувальник «Індекс толерантності» (автори - Г. У. Солдатова, Л.А. Шайгерова) [7].
2. Методика визначення толерантності до невизначеності (автор - С. Баднер) [7].

Інструментарій, для виміру толерантності до невизначеності створений С. Баднером, з метою підвищення надійності і внутрішньої узгодженості був перевірений такими дослідниками як М. Кіртон, М. Лейн та ін. [10] Толерантність як система установок і цінностей особистості розглядається в роботах Г.Л. Бардієра [1], Г.У. Солдатової.

Використані у роботі методики відповідають меті та завданням дослідження. Надійність висновків забезпечували методи математичної статистики. Результати були проаналізовані за t - критерієм Ст'юдента.

У дослідженні взяли участь 52 студенти другого та четвертого курсів. Дослідження, що стало підґрунтям для цієї статті, було проведено на студентах Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», в межах роботи наукового напрямку кафедри загальної та прикладної психології «Формування особистості в умовах соціальних трансформацій».

Виклад основних результатів дослідження. Автори методики «Індекс толерантності» визначають етнічну толерантність як ставлення людини до представників інших етнічних груп і установки у сфері міжкультурної взаємодії; соціальну толерантність як толерантні і інтолерантні прояви відносно різних соціальних груп (меншин, злочинців, психічно хворих людей), а також установки особистості по відношенню до деяких соціальних процесів; толерантність як рису

особистості - через особистісні риси, установки і переконання, які значною мірою визначають ставлення людини до навколишнього світу.

Отже, в дослідженні різних проявів толерантності виявлено, що показники за шкалами «етнічна толерантність», «соціальна толерантність», «толерантність як риса особистості» та «індекс толерантності» не демонструють достовірних відмінностей між групами студентів – другого та четвертого курсів. Тобто, студенти мають схожі установки в сфері міжкультурної взаємодії, подібне ставлення до представників інших етнічних груп і та ін. Показники «індексу толерантності» обох груп потрапляють в зону середнього рівня толерантності (61 - 99 балів). Тобто, для студентів першого і четвертого курсу характерне поєднання толерантних та інтолерантних рис особистості. Отже, в різних ситуаціях, студенти другого та студенти четвертого курсів можуть виявляти толерантне ставлення до інших людей та різних життєвих ситуацій, але іноді, можуть проявити нетерпимість щодо відношення до представників інших етнічних і соціальних груп.

Розглянемо особливості толерантності до невизначеності у студентів.

Для толерантної до невизначеності особистості характерним є: пошук ситуації невизначеності; почуття комфорту в момент перебування в ситуації невизначеності; сприйняття невизначених ситуацій як бажаних; здатність міркувати над проблемою, навіть якщо не відомі всі факти та можливі наслідки прийнятого рішення; здатність приймати конфлікт і напругу, що виникають в ситуації подвійності; вміння протистояти незв'язаності та суперечливості інформації; приймати невідоме; здатність витримувати напругу кризових, проблемних ситуацій; сприйняття нових, незнайомих, ризикованих ситуацій як стимулюючих; готовність пристосуватися до очевидно неоднозначної ситуації або ідеї [2].

Результати вивчення проявів толерантності до невизначеності у студентів встановлені наступні: показник шкали «новизна» у групі студентів - четверокурсників вище ($15,82 \pm 0,51$), ніж у групі студентів другого курсу ($13,56 \pm 0,67$). Зафіксована достовірність відмінностей на рівні $p \leq 0,05$. Це свідчить про те, що четверокурсники почувають себе менш комфортно в нових, незнайомих для них ситуаціях. Вони більшою мірою прагнуть до спокійного, передбаченого життя без особливих сюрпризів і несподіванок, до звичного їм оточення.

За показником шкали «складність» достовірних відмінностей не було виявлено. Це означає, що складність ситуацій невизначеності однаковою мірою хвилює студентів обох груп.

Показник шкали «нерозв'язність» у студентів четвертого курсу, також, вище ($14,21 \pm 0,40$), ніж у студентів другого курсу ($13,20 \pm 0,64$), але ця відмінність не досягає статистичної значущості. Проте можна говорити про деяку тенденцію до зниження толерантності студентів до нерозв'язних ситуацій.

Загальний показник за методикою у студентів четвертого курсу вище ($62,08 \pm 1,05$), ніж у студентів другого курсу ($57,96 \pm 1,15$). Зафіксована достовірність відмінностей на рівні $p \leq 0,05$. Це може свідчити про зниження толерантності до невизначеності в цій групі досліджуваних.

Отримані данні свідчать про близькість показників студентів другого та четвертого року навчання за ставленням до складних та нерозв'язних життєвих ситуацій. Підвищення показника за шкалою «новизна» та по загальному показнику у студентів 4 курсу свідчить про підвищення інтолерантності.

На підґрунті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Проблема толерантності є однією з найбільш актуальних для сучасного суспільства, у якому існують різні культури, етнічні й соціальні групи, люди зі своїми індивідуальними особливостями, поглядами, цінностями, установками. Одним з важливих завдань сучасного вчн є формування толерантності у студентів, як однієї з провідних особистісних компетенцій у сучасному світі, оскільки вони, згодом, активно включаються в суспільну та професійну діяльність.

2. Визначено, що показники індексу толерантності, та окремих видів толерантності потрапляють в зону «толерантності – інтолерантності», тобто, в одних ситуаціях досліджувані можуть бути толерантними, а в інших проявляти етнічну та соціальну інтолерантність, як рису особистості. Нестійкість толерантності до невизначеності викликається підвищенням інтолерантності щодо відношення до нових соціальних ситуацій, тобто за період навчання у вчн студенти стають більш схильними до розміреного, спокійного способу життя, вони потребують стабільності та передбачуваності свого положення в суспільстві.

3. Отримані у дослідженні данні дозволяють стверджувати про необхідність впровадження в навчально-виховний процес конкретних заходів групової психологічної роботи (тренінгів, майстер-класів, семінарів), спрямованих на підвищення толерантності студентів.

Перспектива подальших досліджень. Дане дослідження, звичайно, не вичерпує вивчення всіх аспектів толерантності, її характеристик і особливостей. В перспективі ми плануємо розробити та провести інтерактивний семінар, спрямований на підвищення толерантності студентів. А також, провести повторне дослідження за методиками, що використані у роботі, з метою спостереження динаміки розвитку окремих аспектів толерантності студентів.

Література

1. Бардиер Г.Л. Толерантность как социальное представление и этическая норма / Г.Л. Бардиер // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения. - 2005. - № 4. - С. 109-118.
2. Гога Н.П. Роль толерантности в формировании социального мышления студентов / Н.П. Гога // Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 28-29 лист. 2014 р. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди [та ін.]. - Х., 2014. - С. 128-130
3. Декларация принципов толерантности : утв. резолюцией 5.61 ген. конф. ЮНЕСКО от 16 нояб. 1995 г. / Центр соц. и образоват. инициатив – Ижевск, 2002. – 12 с. – (Международные правовые акты)
4. Милославская Е.В. Особенности проявления толерантности в подростковом возрасте / Е.В. Милославская, А. А. Кардаш // Материали X Международной научно-практической конференции «Ключевые проблемы современной науки – 2014», 17.04 – 25.04.2014. - София, 2014. - Т. 16 : Психология

- и социология. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2014/Psihologia/8_166965.doc.htm
5. Милославська О.В. Психологічні особливості толерантності студентів різного віку / Милославська О.В., Черкашина К.І. // Вісн. Нац. ун-ту оборони України : зб. наук. пр. / Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського. – К., 2013. – Вип. 3. – С. 248-253.
  6. Оллпорт Г. Природа предубеждения // Век толерантности/ Г.Оллпорт. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – № 5. – С. 102 - 114
  7. Психодиагностика толерантности личности/ Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. - М.: Смысл, 2008. - 172 с.
  8. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности// С.Д.Щеколдина. – М.: Ось. – 89. – М., 2004. – 80с.
  9. Intolerance in contemporary Russia // Briefing of the Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington : Commission on Security and Cooperation in Europe: U.S. G.P.O., 2003. –1024 p.
  10. Lane M. S. The ambiguity tolerance interface: a modified social cognitive model for leading under uncertainty/ M. S. Lane ; K.Klenke// Journal of Leadership & Organizational Studies. - 2004. – Vol.10. - P. 69

Literatura

1. Bardier G.L. Tolerantnost kak sotsialnoe predstavlenie i eticheskaya norma/ G.L. Bardier// Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Filosofiya, politologiya, sotsiologiya, psihologiya, pravo, mezhdunarodnyie otnosheniya. - 2005. - № 4. - S. 109-118.
2. Goga N.P. Rol tolerantnosti v formirovanie sotsialnogo myishleniya studentov / N.P. Goga // DiyalnIsno–povedInkovI faktori zhittEzdatnostiI lyudini : materIali Vseukr. nauk.-prakt. konf., 28-29 list. 2014 r. / Hark. nats. ped. un-t Im. G.S. Skovorodi [ta In.]. - H., 2014. - S. 128–130
3. Deklaratsiya printsipov tolerantnosti : utv. rezolyutsiei 5.61 gen. konf. YuNESKO ot 16 noyab. 1995 g. / Tsentr sots. i obrazovat. initsiativ – Izhevsk, 2002. – 12 с. – (Mezhdunarodnyie pravovyye aktyi)
4. Miloslavskaya E.V. Osobennosti proyavleniya tolerantnosti v podrostkovom vozraste / E. V. Miloslavskaya, A. A. Kardash // Materiali H Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Klyucheveye problemyi sovremennoy nauki – 2014», 17.04 – 25.04.2014. - Sofiya, 2014. - T. 16 : Psihologiya i sotsiologiya. – Rezhim dostupa : http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2014/Psihologia/8_166965.doc.htm
5. Miloslavskaya O.V. PsihologIchnI osoblivostI tolerantnostiI studentIv rIznogo vIku / Miloslavskaya O.V., Cherkashina K.I. // VI sn. Nats. un-tu obroni UkraYini : zb. nauk. pr. / Nats. un-t obroni UkraYini Im. Ivana Chernyahovskogo. – K., 2013. – Vip. 3. – S. 248-253.
6. Ollport G. Priroda predubezhdeniya // Vek tolerantnosti/ G.Ollport. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – # 5. – S. 102 - 114
7. Psihodiagnostika tolerantnosti lichnosti/ Pod red. G.U. Soldatovoy, L.A. Shaygerovoy. - М.: Smyisl, 2008. - 172 s.
8. Schekoldina S.D. Trening tolerantnosti// S.D.Schekoldina. – М.: Os. – 89. – М., 2004. – 80с. (12)
9. Intolerance in contemporary Russia // Briefing of the Commission on Security and Cooperation in Europe. – Washington : Commission on Security and Cooperation in Europe: U.S. G.P.O., 2003. –1024 p.
- Lane M. S. The ambiguity tolerance interface: a modified social cognitive model for leading under uncertainty/ M. S. Lane ; K.Klenke// Journal of Leadership & Organizational Studies. - 2004. – Vol.10. - P. 69

УДК 371.124+159.942.52

Профілактика та корекція емоційного вигорання у практичних психологів

М. С. Міщенко

marina_mishch@mail.ru

В статье рассматривается проблема профилактики и коррекции эмоционального выгорания. Предлагается система средств профилактики и коррекции профессионального выгорания учитывающая специфику деятельности практического психолога и факторы, обуславливающие возникновение этого синдрома. Проблема эмоционального выгорания практического психолога является одной из центральных в аспекте совершенствования профессиональной подготовки будущих практических психологов. Синдром эмоционального выгорания – это явление, что приводит к негативным изменениям в структуре субъекта деятельности, способствует снижению эффективности профессиональной деятельности. Намечены дальнейшие перспективы развития изучения этой проблемы.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, практический психолог, синдром, профессиональная деятельность, профилактика, коррекция.

В статті розглядаються проблема профілактики і корекції емоційного вигорання. Пропонується система заходів профілактики і корекції емоційного вигорання, яка враховує специфіку діяльності практичного психолога і чинники, що зумовлюють виникнення цього синдрому. Проблема емоційного вигорання практичного психолога є однією з центральних в аспекті вдосконалення фахової підготовки майбутніх практичних психологів. Синдром емоційного вигорання – це явище, що призводить до негативних змін в структурі суб'єкта діяльності, сприяє зниженню ефективності професійної діяльності. Намічено подальші перспективи розвитку вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: емоційне вигорання, практичний психолог, синдром, професійна діяльність, профілактика, корекція.

The problem of burnout prevention and correction are discussed in the article. The prevention methods system is proposed which considers specificity of the professional activity and factors defining burnout genesis. The problem of practical psychologist's emotional burnout is one of the central in aspect of future practical psychologists' professional skills improvement. Emotional burnout syndrome is a phenomenon that leads to negative changes in the structure of the subject, promotes reducing of the professional activity efficiency. The further of perspectives this problem study development are set.

Keywords: emotional burnout, practical psychologist, syndrome, professional activity, prevention, correction.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть особливо гострою стала проблема збереження психічного здоров'я практичних психологів. Синдром емоційного вигорання є досить серйозною проблемою, дане захворювання являє собою своєрідну розплату за постійний стрес. Робота психолога пов'язана з постійними психоемоційними навантаженнями, він повинен взаємодіяти з великою кількістю людей. Людина повинна вислухати клієнта, посипівчувати йому, запропонувати вихід із ситуації або підштовхнути до вирішення проблеми. Причому клієнти найчастіше є психічно неврівноваженими, схильними до неадекватної поведінки люди.

На психолога в основному вихлюпають весь накопичений негатив, агресію, роздратування. Відбувається це тому, що, коли людина щаслива, вона не потребує допомоги психолога, а коли пригнічена, спустошена, з'являються проблеми, вона потребує допомоги, яку може дати психолог. Робота психолога пов'язана з тісним спілкуванням, постійною взаємодією з іншими людьми (причому не завжди доброзичливо налаштованими). Людина не може проявляти на роботі свої справжні почуття, вона повинна бути сильною, впевненою, що знає свою справу, адже тільки в цьому випадку до її порад прислухаються, її рекомендації виконують. В результаті такого важкого тиску відбувається вигорання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні розробленість проблеми синдрому емоційного вигорання в науковій літературі є досить ґрунтовною. Серед вчених, які досліджували симптоми та фактори емоційного вигорання були В.Е. Орел, А.Ю. Василенко, В.В. Бойко, Г.С. Абрамова, С. Maslach, Т.В. Форманюк, М. Burisch, Е. Maher, Н.Е. Водоп'янова, Е.С. Старченкова, Л. Помиткіна

Метою даної статті є розкрити та проаналізувати основні напрямки подолання синдрому емоційного вигорання у практичних психологів.

Виклад основного матеріалу. **Формування уявлення про профілактику синдрому емоційного вигорання, усунення зовнішніх і внутрішніх факторів, які шкідливо відбиваються на психіці людини є важливими в процесі професійної діяльності.**

Причинами емоційного вигорання на ранніх етапах професіоналізації практичного психолога є низький рівень емоційної стійкості студента, недостатній розвиток умінь саморегуляції, неузгодженість сформованого до початку практики образу професійної діяльності та педагогічної реальності.

З метою запобігання вигорання нами запропоновані поради, рекомендовані лікарем Д. Лейком, які названі звичками, що дозволяють піклуватися про своє психосоматичне здоров'я [6]:

1. Звички правильного харчування:

- регулярний прийом збалансованої, багатой на вітаміни їжі;
- включення в раціон фруктів та овочів;
- обмеження жирної їжі, рослинного масла і білків.

2. Багато рухатися та фізично тренуватися по 20-30 хвилин три рази на тиждень. Регулярні фізичні вправи сприяють виведенню із організму хімічних речовин, які утворюються під час стресу.

3. Правильне дихання. Якщо воно рівне і глибоке, то діє заспокійливим чином.

4. Засвоєння та щоденне використання прийомів релаксації, спрямованих на зниження фізичної, розумової та емоційної напруженості.

5. Жити цікаво. Хобі, розвивати різносторонні вподобання, не замикатися тільки на роботі.
6. Робити перерви в роботі і активно відпочивати, влаштовувати дні розвантаження з перемінною діяльністю, екскурсіями, прогулянками на природі, організовувати свята для себе, для своєї сім'ї, близьких людей.
7. Сказати «Ні» шкідливим звичкам.
8. Піклуватися про позитивний настрій на цілий день. Розвивати звички позитивного самонавчання та мислення, формувати позитивні установки і побажання.
9. Спілкуватися з домашнім улюбленцем.
10. Знаходити час для турботи про себе, слухати музику, дивитися улюблені передачі, фільми, читати книги.
11. Культивувати в собі відчуття спокою. Не дозволяти похмурих думкам і поганому настрою руйнувати душевну рівновагу і благополуччя. Використовувати техніки для саморегуляції психічного стану.

Російський психіатр Павло Сідоров дає рекомендації, дотримуючись яких можна запобігти виникненню синдрому емоційного вигорання [3, с.68-74]:

- визначення короткострокових і довгострокових цілей (це не тільки забезпечує зворотний зв'язок, що свідчить про те, що потерпілий знаходиться на вірному шляху, але і підвищує довгострокову мотивацію; досягнення короткострокових цілей – успіх, який підвищує ступінь самовиховання);
- використання «тайм-аутів», які є необхідними для забезпечення психічного та фізичного благополуччя (відпочинок від роботи);
- оволодіння вміннями та навичками саморегуляції (релаксація, визначення цілей і позитивна внутрішня мова сприяють зниженню рівня стресу, ведучого до вигорання);
- професійний розвиток і самовдосконалення. Одним із способів запобігання розвитку емоційного вигорання є обмін професійною інформацією з колегами, що дає відчуття більш широкого світу, ніж той, що існує всередині окремого колективу;
- відхід від непотрібної конкуренції (бувають ситуації, коли їх не можна уникнути, але надмірне прагнення до виграшу породжує тривогу, робить людину агресивною, що сприяє виникненню синдрому емоційного вигорання);
- емоційне спілкування (коли людина аналізує свої почуття і ділиться ними з іншими, ймовірність вигорання значно знижується або процес цей виявляється не настільки вираженим);
- підтримка хорошої фізичної форми (не варто забувати, що між станом тіла і розумом існує тісний зв'язок: неправильне харчування, зловживання спиртними напоями, тютюном, зменшення ваги або ожиріння посилюють прояви розвитку емоційного вигорання).

Важливим аспектом в професійній діяльності є саморегуляція та аутогенне тренування. Психологічні основи саморегуляції включають в себе керування як пізнавальними процесами, так і особистісними: поведінкою, емоціями та діями. Аутогенне тренування використовується в таких видах діяльності, які викликають у людини підвищене емоційне напруження. Аутотренінг являє собою систему вправ для саморегуляції психічного та фізичного стану. Він ґрунтується на свідомому використанні людиною різних засобів психологічного впливу на власний організм і нервову систему з метою релаксації та активізації.

В результаті саморегуляції можуть виникнути три основні ефекти:

1. Ефект заспокоєння (усунення емоційної напруги);
2. Ефект відновлення (ослаблення проявів втоми);
3. Ефект активізації (підвищення психофізіологічної реактивності).

Завдяки саморегуляції та аутогенному тренуванню людина зможе керувати своїм психоемоційним станом в будь-яких ситуаціях, які можуть призвести до виникнення синдрому емоційного вигорання.

Також важливим напрямком в профілактичній роботі є інформування про причини та ознаки емоційного вигорання, та про загальнодоступні методи допомоги собі зберегти професійне здоров'я.

Бойко В.В. сформував правила емоційної поведінки, які допомагають домогтися успішного емоційного режиму без наслідків вигорання [1, с.186]:

1. Проявляти турботу про привабливість свого зовнішнього вигляду, який відображає стан психічного здоров'я – інтелектуального, емоційного, морального і вольового. Позитивний зовнішній імідж економить енергетичні витрати при встановленні контакту з реципієнтом.
2. Долати подвійність і невизначеність висловлювання (експресії) емоцій при спілкуванні. Професіонал в сфері людських відносин повинен виробити таку експресію, яка була б достатньо інформативною і комунікабельною для партнерів і в той же час економічною. Емоційна експресія професіонала повинна бути адекватною актуальним обставинам, вона дозволяє партнерам по спілкуванню усунути невизначеність у комунікації. Для цього Бойко В.В. рекомендує виробляти такі звички: прагне до того, щоб спілкування було наповнене живими і щирими емоціями, відмовитися від «мімічних масок», які приховують справжнє ставлення до подій, не демонструвати холодність у спілкуванні.
3. Не перевантажувати емоції енергією і змістом: усунути зі свого репертуару утримувані емоції у спілкуванні з важкими (неприємними) людьми; знижувати напруження своїх емоцій, переходячи до більш помірних варіантів їх прояву; перетворювати перевантажені енергією і сенсом емоції в більш позитивну і конструктивну форму.
4. Подивитися з боку на свої емоційні стереотипи (свою звичайну експресію), самокритично оцінити їх і всіма доступними засобами усунути вади.
5. Усунути причини, які заважають встановлювати емоційні контакти з іншими людьми: не «рекламувати» своє нещастя, не «застрягати» на проблемах і поганих передчуттях, що не переносять свій поганий настрій на інших, не «перегривати ролі», не експлуатувати інших для вирішення власних проблем.

Стресостійкість особистості сприяє запобіганню синдрому емоційного вигорання. Підвищення стресостійкості пов'язане з пошуком ресурсів, які допомагатимуть в подоланні негативних наслідків стресових ситуацій.

Е. Фром виділив три психологічних ресурси, які допомагають людині в подоланні важких життєвих ситуацій [2, с.565]:

1. Надія – це активне очікування та готовність зустрітися з тим, що може з'явитися на світ. «Надіятися – значить в будь-який момент часу бути готовим до того, що іще не з'явилося на світ, і не дивлячись ні на що, не відчаюватися, якщо в якийсь певний період життя це поява не відбулася» [5, с.21].

2. Раціональна віра – переконаність в тому, що існує велика кількість реальних можливостей і потрібно вчасно виявити ці можливості.

3. Душевна сила – здатність чинити опір загрози руйнувати власну віру і надію. Спіноза під душевною силою розумів здатність сказати «Ні» тоді, коли весь світ хоче почути «Так».

Одними з таких ресурсів також є психологічна компетентність індивіда, рівень його психологічної грамотності і культури та особистісні ресурси, до яких відносять: активна мотивація подолання, відношення до стресу як можливості придбання особистого досвіду; самоповага, самооцінка, особиста значимість; активна життєва установка (чим активніше відношення до життя, тим більша психологічна стійкість в стресових ситуаціях); стан здоров'я та відношення до нього як до цінності.

Низький рівень психологічної культури, навичок саморегуляції призводить до того, що значна частина практичних психологів страждають на соматичні та нервово-психічні хвороби.

Водоп'янова Н.С. виділила 4 напрямки попередження синдрому емоційного вигорання:

1. підвищення комунікативних та управлінських умінь за допомогою активних методів навчання: соціально-психологічні тренінги, ділові ігри (метод імітації ситуацій, що моделюють професійну або іншу діяльність шляхом гри, в якій беруть участь різні суб'єкти, наділені різною інформацією, рольовими функціями і діють за заданими правилами), тренінги комунікативних умінь; навчання ефективним стилям комунікацій і вирішення конфліктних ситуацій;

2. тренінги, стимулюючі мотивацію саморозвитку, особистісного та професійного зростання;

3. антистресові програми і групи підтримки, орієнтовані на особистісну корекцію самооцінки, впевненості, соціальної сміливості та креативності особистості;

4. програми підвищення емоційної стійкості і психофізичної гармонії шляхом оволодіння способами психічної саморегуляції, оптимізації способу життя, самоорганізації та планування особистої і професійної кар'єри [3, с.270].

Дуже важливим для профілактики є володіти навичками саморегуляції, самоусвідомлення, самодопомоги, сформувати вміння застосовувати техніки регулювання власного самопочуття, фізичного і психічного здоров'я.

Виявляючи безумовне бажання допомагати, практичний психолог йде на великий ризик. На нього впливає вся гамма суспільних явищ, тому важливо володіти професійно значущими якостями, щоб у процесі допомоги іншим запобігти власне «самознищенню». Уміння справлятися з власними негативними переживаннями, з агресією, дратівливістю – це здібності, що допомагають запобігти вигоранню. Практичний психолог повинен передбачувати професійні ризики та мати інформацію про способи запобігання емоційного вигорання, бути емоційно стійким, готовим до психічних перевантажень.

Синдром емоційного вигорання досить важке психологічне захворювання, що вимагає спеціальної допомоги. Корекційні методи при розвитку синдрому схожі на профілактичні. Нами була розроблена корекційна програма, метою якої є подолання синдрому емоційного вигорання у практичних психологів на основі розвитку умінь та навичок саморегуляції і підвищення рівня емоційної стійкості.

Завдання програми:

1. Виявити психологічні особливості студентів, які можуть провокувати розвиток синдрому емоційного вигорання; навчити студентів аналізувати свої вчинки і емоції.

2. Підвищити рівень самосприйняття у студентів, адекватне сприйняття своїх позитивних і негативних характеристик, прийняття успіхів і невдач.

3. Сформувати у студентів навички управління своїм станом, емоціями і переживаннями.

4. Підвищити психологічну грамотність студентів щодо особливостей психологічної адаптації при включенні в практичну діяльність та стресових станів і шляхів їх подолання.

Основні методи і техніки роботи:

- Лекції та бесіди;
- Створення та аналіз проблемних ситуацій;
- Вирішення ситуаційних задач;
- Робота в малих групах;
- Групові дискусії;
- Тренінгові технології.

Корекційна програма включає в себе наступні блоки:

Блок 1. Уявлення про емоційне вигорання.

Основні завдання:

- інформування про емоційне вигорання у професійній діяльності: його симптоми, причини, наслідки;
- актуалізація особистого досвіду переживання синдрому емоційного вигорання;
- навчання основним навичкам релаксації для мінімізації негативного впливу емоційного вигорання.

Блок 2. Конструктивна поведінка в конфліктах.

Основні завдання:

- інформування про конфлікти: види, основних структурних елементах, динаміки, механізми виникнення, конструктивних і неконструктивних стратегій поведінки в конфлікті;
- усвідомлення своєї поведінки в конфлікті;
- формування навичок конструктивного поведінки в конфліктах.

Блок 3. Саморегуляція.

Основні завдання:

- інформування про саморегуляцію, її основні методи, прийоми зняття стресу;
- актуалізація особистого досвіду використання різних прийомів зняття стресу, саморегуляції;
- навчання основним прийомам саморегуляції.

Блок 4. Аутогенне тренування.

Основні завдання:

- інформування про аутогенне тренування як засобу зняття емоційної напруги і фізичної втоми, поліпшення самопочуття, підвищення працездатності і творчої активності.

Для корекції синдрому емоційного вигорання потрібно розподіляти власні навантаження, враховуючи свої сили і можливості. Потрібно простіше ставитися до конфліктних ситуацій на роботі, не намагатися стати кращим серед всіх і у всьому. Необхідно навчитися перемикати свою увагу з однієї діяльності на іншу.

Висновки. Розробка та впровадження системи практичних заходів по профілактиці і корекції емоційного вигорання з урахуванням специфіки професійної діяльності дозволить знизити рівень вигорання практичних психологів і тим самим підвищити ефективність виконання своїх професійних обов'язків.

Перспективами подальших розвідок є дослідження специфіки роботи практичного психолога з проблеми подолання синдрому емоційного вигорання та подальших напрацювань у даному напрямі.

Література

1. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. [Текст] / Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова. – СПб: Питер, 2009. – 336с. – ISBN 978-5-91180-891-4
2. Никифоров Г.С. Психология здоровья: учебник для вузов [Текст] / Под ред. Г.С. Никифорова СПб: Питер, 2006. – 607с. – ISBN 5-318-00668-X
3. Полякова О.Б. Психогигиена и профилактика профессиональных деформаций личности [Текст]: учебное пособие / О.Б. Полякова. – М.: НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. – 304с. – ISBN 978-5-9770-0325-4
4. Сидоров, П. Синдром эмоционального выгорания. Причины, симптомы, лечение и профилактика [Текст] / П. Сидоров // Педагогическая техника, 2013. – №1. – С. 68-74
5. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий [Текст] / Э.Фромм – М.: Айрис-пресс, 2005. – 352 с. – ISBN 5-8112-1345-X.
6. Янковская, Н. Эмоциональное выгорание учителя [Текст] / Н. Янковская // Народное образование. – 2009. – №2. – С.127-137.

Literatura

1. Vodop'janova N.E., Starchenkova E.S. Sindrom vygoranija: diagnostika i profilaktika. 2-e izd. [Tekst] / N.E. Vodop'janova, E.S. Starchenkova. – SPb: Piter, 2009. – 336s. – ISBN 978-5-91180-891-4
2. Nikiforov G.S. Psihologija zdorov'ja: uchebnik dlja vuzov [Tekst] / Pod red. G.S. Nikiforov SPb: Piter, 2006. – 607s. – ISBN 5-318-00668-X
3. Poljakova O.B. Psihogigiena i profilaktika professional'nyh deformacij lichnosti [Tekst]: uchebnoe posobie / O.B. Poljakova. – M.: NOU VPO Moskovskij psihologo-social'nyj institut, 2008. – 304s. – ISBN 978-5-9770-0325-4
4. Sidorov, P. Sindrom jemocional'nogo vygoranija. Prichiny, simptomy, lechenie i profilaktika [Tekst] / P. Sidorov // Pedagogicheskaja tehnika, 2013. – №1. – S. 68-74.
5. Fromm Je. Revoljucija nadezhdy. Izbavlenie ot illjuzij [Tekst] / Je.Fromm – M.: Ajris-press, 2005. – 352 s. – ISBN 5-8112-1345-X.
6. Jankovskaja, N. Jemocional'noe vygoranie uchitelja [Tekst] / N. Jankovskaja // Narodnoe obrazovanie. – 2009. – №2. – S.127-137.

УДК 159.923:17.023.34

До проблеми визначення психологічного змісту поняття «психологічного благополуччя»

О. Є. Поліванова, О. В. Гуляєва
elena_polivanova@mail.ru

Стаття присвячена проблемі визначення психологічного змісту поняття «психологічного благополуччя». Спираючись на основні концепції зарубіжних дослідників, а також на сучасні наукові здобутки російських психологів, було проаналізовано підходи до розуміння категорії «психологічного благополуччя». Психологічне благополуччя розуміється авторами як інтегральний показник ступеня спрямованості особистості на реалізацію головних компонентів позитивного функціонування. В статті здійснена спроба відмежувати поняття «психологічного благополуччя» від інших понять, які знаходяться з ним в одному смислового полі.

Ключові слова: психологічне благополуччя, щастя, задоволеність життям, якість життя, психологічне здоров'я особистості.

Статья посвящена проблеме определения психологического смысла понятия «психологического благополучия». В статье проанализированы подходы к пониманию категории «психологического благополучия» в современной психологии. Психологическое благополучие понимается авторами как интегральный показатель степени направленности личности на реализацию основных компонентов позитивного функционирования. Осуществлена попытка разграничить понятие «психологического благополучия» от других понятий, которые находятся с ним в одном смысловом поле.

Ключевые слова: психологическое благополучие, счастье, удовлетворенность жизнью, качество жизни, психологическое здоровье личности.

The article is devoted to the issue of the psychological content definition from the point of view of «psychological well-being». In the article there were analyzed the approaches to understanding the category of «psychological well-being» in modern psychology. The authors understand psychological well-being as an integrated indicator of personal orientation degree on the implementation of main components of positive functioning. In this article there was made an attempt to distinguish the concept of «psychological well-being» from the other definitions, sharing the same semantic field.

Key words: psychological well-being, happiness, life satisfaction, life quality, psychological health of the person.

Складність проблем суспільства та особистості у сучасному світі потребує для свого вирішення використання понять, які лежать на перетині різних галузей знань. Однією з таких категорій є категорія «благополуччя». Це мультидисциплінарна категорія, дослідження якої потребує соціального, економічного, політичного і т.п. аналізу. Психологічна наука надає особливу увагу цій категорії, що обумовлюється важливістю вивчення чинників повноцінної функціонуючої особистості.

Власне поняття «благополуччя» має давньослав'янське походження від словоутвореної кальки з грецької «eutychia», яка є складанням прикметника «блага» - «гарна», «добра» та іменника, який не зберігся «полука» - «випадок, доля». У сучасному вимірі благополуччя розуміється: 1) як життя в достатку й спокої; добробут, щастя (Академічний тлумачний словник української мови, Тлумачний словник С.І. Ожегова, Тлумачний словник Д.М. Ушакова); 2) спокійний та щасливий стан (Тлумачний словник С.І. Ожегова, Тлумачний словник Д. М. Ушакова); 3) теж, що й щастя, яке завжди суб'єктивно розуміється як досягнення всіх благ, до яких прагне людина (Енциклопедичний словник Ф.А. Брокгаузен і І.А. Єфрона); 4) звичайний без відхилення від норми або від небажаних явищ стан (Сучасний тлумачний словник російської мови Т.Ф. Єфремової). Вже у першому наближенні можна зрозуміти, що дане поняття характеризується широким колом вживання та високим ступенем узагальнення.

У зарубіжній психології поняття благополуччя визначається в самому широкому сенсі – wellbeing, як багатобакторний конструкт, що являє собою взаємозв'язок фізичних, соціальних, економічних та психологічних факторів. Щодо психологічного благополуччя, можна говорити про те, що сучасна психологія не має загально визначеного поняття «психологічне благополуччя особистості», не існує єдиної дефініції.

Розробці проблеми психологічного благополуччя присвячені роботи Н. Бредберна, Е. Дінера, К. Риффа, у вітчизняній психології – роботи В.С. Братуся, І. В. Дубровіної, у російській сучасній психології – робота П.П. Фесенко, Т.Д. Шевеленкової, О.О. Кроніка, А.В. Вороніної та ін..

Таким чином, мета цієї роботи полягає в проведенні аналізу головних підходів до розуміння дефініції «психологічне благополуччя», а також розмежування його з іншими поняттями, які знаходяться з ним в одному смислового полі.

Термін «психологічне благополуччя» було введено Н. Бердберном, який описував цей феномен в категоріях щастя або нещастя, суб'єктивного відчуття задоволеності або незадоволеності життям. Подальші теорії зарубіжних та вітчизняних психологів, які розглядають проблему психологічного благополуччя, можна поділити на дві групи. У першій групі теорій, так званих «гедоністичних», акцент робиться на задоволеності-незадоволеності, приємних-неприємних емоціях. Наприклад, у моделі Н. Бредберна поняття психологічного благополуччя відображає баланс, який досягається постійною взаємодією двох видів афектів – позитивного та негативного. Події повсякденного життя, які несуть в собі радість або смуток, відображаються у свідомості, накопичуються у вигляді відповідного афекту – негативного чи позитивного. Позитивний афект складається, відповідно, з позитивних подій у житті, негативний – з негативних. Різниця між ними і є показником психологічного благополуччя, що відображає загальне відчуття задоволеністю життям. У випадку, коли позитивний афект перевищує негативний, людина відчуває себе щасливим та задоволеним і має високий рівень психологічного

благополуччя та навпаки, переваження негативного афекту над позитивним веде до відчуття нещастя та незадоволеністю власним життям і свідчить про низький рівень психологічного благополуччя.

Аналогічне поняття – «суб'єктивне благополуччя» було застосоване Е. Дінером, яке на його думку складається з трьох головних компонентів: загальне задоволення, приємні емоції та неприємні емоції. Він вважає, що більшість людей, по-різному оцінює події, які трапились з ним, і така інтелектуальна оцінка має під собою відповідно забарвлену емоцію. Таким чином, суб'єктивне благополуччя складається з когнітивної оцінки задоволеністю різними сферами власного життя та емоційної оцінки самосприйняття. На думку автора, кожен з компонентів (загальне задоволення, приємні емоції та неприємні емоції) мають окремі складові. Так наприклад, загальне задоволення може поділятися на задоволення різними галузями життя, такими як любов, робота, шлюб тощо. Приємні емоції включають в себе такі почуття як радість, гордість, любов. Неприємні емоції – це, наприклад, сором, сум, гнів, неспокій.

Р.М. Шаміонов, узагальнюючи поняття суб'єктивного благополуччя в російській сучасній психології, визначає його як власне ставлення людини до своєї особистості, життя та процесам, що мають важливе значення для неї з точки зору засвоєння нормативних уявлень щодо зовнішньої й внутрішньої середовища, які характеризуються відчуттям задоволеності [14].

Таким чином, аналізуючи дані теорії, можна констатувати, що з точки зору представників цього напрямку, головний шлях людини до психологічного благополуччя лежить, насамперед, через успішну соціальну адаптацію – пристосування до конкретних життєвих умов та обставин, запитів соціального оточення. Головними компонентами такої адаптації виступають позитивне мислення (позитивний погляд на світ, на оточуючих та на себе) і позитивна соціальна поведінка, що й забезпечує рівень психологічного благополуччя.

Другий підхід – евдемоністичний – переважно розроблявся у рамках гуманістичної психології та в цілому пов'язаний з проблемою позитивного психологічного функціонування особистості. З позиції зазначеного підходу психологічне благополуччя розглядається як особистісне зростання, як повнота самореалізації в конкретних життєвих умовах і обставинах, знаходження творчого синтезу між запитами соціального оточення та розвитком власної індивідуальності. В теоріях А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Оллпорта, М. Яходи, А. Адлера по суті мова йдеться про психологічне здоров'я особистості.

Для опису природи особистості Г. Оллпорт використовує поняття «пропріуму», яке на його думку, є властивістю людини, що проявляється в позитивності, творчості, прагнення до зростання та розвитку. Особистісна зрілість здобувається в процесі особистісного росту та передбачає: сформованість пропріютичних функцій (відчуття власного тіла, відчуття самоідентичності, самоповагу, яке засноване на усвідомленні успішності в процесі досягнення різних цілей, образ себе, раціональне управління собою та пропріютивне прагнення, що відображується в постановці та досягнанні перспективних цілей і в процесі самовдосконалення); свободу, яка виражається у самовизначенні; проактивність або цілеспрямованість [4]. Благополуччя розуміється через призму «досягнення» особистістю віддалених цілей, завдань та ідеалів.

Ідея повноцінного функціонування особистості просліджується у роботах К. Роджерса. Він вводить поняття «конгруентності», яке визначає здатність особистості діяти щиро, відкрито виказуючи свої почуття. Конгруентність і відкритість досвіду є основними вимогами повноцінного функціонування. На думку К. Роджерса повноцінно функціонуюча людина має й такі характеристики, як відкритість переживанню (здатність чітко сприймати суб'єктивні та об'єктивні події життя); екзистенціальний образ життя (повноцінне сприймання кожної миті життя); організмичну довіру (контакт з внутрішніми почуттями та цінностями, які чітко відображають потреби, емоції та різноманітні аспекти соціальної ситуації); свободу вибору та креативність (здатність знаходити нові способи життя, які допомагають адаптуватися до новим умов) [11]. Саме ці особистісні характеристики визначають «гарне життя», яке в свою чергу, К. Роджерс розумів як фіксований, статичний стан буття, який відображається не тільки в стані задоволеності, щастя, досконалості, актуалізації, а як кінцевий пункт, напрям, яким рухається людина відповідно до своєї природи.

Одним з понять, яке часто використовується як синонім «психологічного благополуччя», є поняття психологічного здоров'я. Аналізуючи зміст поняття «здоров'я» представниками різних галузей наук, можна виділити два основних підходи до його розуміння. Перший – розуміє здоров'я як стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не лише як відсутність хвороб та фізичних дефектів. Другий підхід – як гармонійне функціонування внутрішніх і зовнішніх складових людини й суспільства. У сучасній психології розуміння здоров'я, яке не зводиться лише тільки до відсутності захворювання, отримало назву позитивна концепція здоров'я. Й. Н. Гурвич посилається на теорію М. Яходи, у якій концепція позитивного здоров'я представлена з точки зору позитивного функціонування особистості. Автор виділяє шість критеріїв позитивного здоров'я: ставлення до себе, самоактуалізація, особистісна інтеграція, автономія, сприйняття реальності, майстерство та компетентність в ставленні до оточуючих. Перші три критерії відображають «Я-концепцію» особистості, останні три – особливості взаємодії особистості з соціальною реальністю. Таким чином, відповідність образу «Я» до реальності, яке позитивно оцінюється особистістю, виражається у відчутті щастя, благополуччя [6].

Г.Л. Пучкова у дисертаційному дослідженні розглядає суб'єктивне благополуччя як інтегральне психологічне утворення, що включає в себе оцінку й ставлення людини до власного життя та себе. Центральне значення для дослідження цього психологічного феномену надається потребам та цінностям, усвідомлення їх, своїй поведінці та результату діяльності по їх задоволенню, яке викликає певний стан – задоволеність, щастя, позитивні емоції. Увага тут, приділяється відповідності актуальних потреб суб'єктивним можливостям людини по їх задоволенню. Встановлюється зв'язок між актуалізацією потреби та усвідомленням її реалізації. Г.Л. Пучкова припускає відповідність рівня благополуччя з задоволенням потреб різного рівня – вітальними, соціальними та ідеальними [10]. Таке уявлення перекликається з роботами А. Маслоу, в яких принципове значення мають наступні

положення:

1. Благополуччя та здоров'я особистості становлять невинний процес

сходження та здійснення особистісної самоактуалізації.

2. Людині постійно потрібні як цінності розвитку, так й регресивні цінності, відтворюючи динамічну рівновагу, яке визначає відкриту поведінку [13]. Описуючи дефіцитарний стиль життя (або побутовий, «Д-життя») та метажиття («Б-життя»), Маслоу надавав велике значення самовдосконаленню людини, яке виражається у різноманітних стилях життя та надає людині відчуття щастя, наповненості, «вершинного переживання». Вершинне переживання – це моменти, під час яких людина відчуває великий екстаз, насолоду, захоплення, і саме вони стають головними причинами змін у житті.

Таким чином, гедоністичний та евдемоністичний підходи надають кардинально різний зміст поняттю «психологічне благополуччя» - від позитивної соціальної поведінки, що супроводжується позитивним мисленням та позитивним переживанням, до повноцінно функціонуючої особистості з акцентом перш за все на самоактуалізації особистості. Однак, такі різноманітні погляди на поняття «психологічного благополуччя» змушують багатьох авторів шукати можливості поєднання цих підходів

Однією з таких концепцій є концепція К. Ріффа, яка визначає психологічне благополуччя як інтегральний показник ступеню спрямованості людини на реалізацію головних компонентів позитивного функціонування, а також ступень реалізованості цієї спрямованості, яке суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеність життям та собою. Підґрунтя її концепції становили основні теорії, які будь-якою мірою пов'язані з поняттям психологічного благополуччя та які відносяться до проблеми позитивного функціонування особистості (теорії А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Оллпорта, М. Яхода). Подібний підхід дозволив К. Ріффу виділити шість критеріїв позитивного функціонування особистості: особистісне зростання, самоприйняття, управління середою, автономія, цілі життя, позитивні стосунки з оточуючими [3].

У сучасній психології поняття благополуччя розглядається в широкому сенсі цього слова. Наприклад, А.В. Вороніна розуміє «психологічне благополуччя» як системну властивість людини, яка набувається ним у процесі життєдіяльності на підставі психофізіологічного збереження функцій. Воно проявляється у суб'єкта в переживанні змістовного наповнення життям та цінності життя в цілому як засобу досягнення внутрішніх, соціально орієнтованих цілей і являється умовою реалізації його потенціальних можливостей та здібностей [5].

Одна з цікавих трактовок поняття «психологічного благополуччя», на наш погляд, належить О.О. Кроніку. В його роботах центральним поняттям стає питання щодо умов та засобів набуття щастя. Щастя розуміється ним як форма переживання повноти буття, пов'язаного з самосправдженням. На відміну від інших, О.О. Кронік намагається виділити психологічні засоби набуття щастя, які він розуміє як засоби саморегуляції людиною своєї мотивації до світу та, відповідно, виділяє дві форми такої регуляції: посилення людиною значущості світу та посилення власних можливостей. Ці дві форми саморегуляції становлять чотири відносно незалежних принципи саморегуляції людиною своєї мотивації до світу: максимізація корисності, мінімізація потреб, мінімізація складності, максимізація здібностей. Ці принципи реалізуються в певних індивідуальних стилях життя, які складаються під впливом конкретних індивідуальних і соціальних умов та співвідносяться з різними уявленнями людини про шляхи набуття щастя [7].

Спроба не тільки розширити термінологічний словник дефініції «психологічне благополуччя», а й відокремити його від близьких за змістом, були здійснені в роботах П.П. Фесенко та Т.Д. Шевеленкової. Автори розглядали психологічне благополуччя як цілісне переживання, яке виказується в суб'єктивному відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям, а також як те, що пов'язане з базовими людськими цінностями та потребами. Насамперед, вони розглядали психологічне благополуччя як суб'єктивне явище, переживання, яке схоже з поняттям «суб'єктивне благополуччя» Е. Дінера та яке повністю залежить від внутрішніх оцінок самого носія даного переживання. При розробці поняття «психологічне благополуччя» автори намагалися поєднати суб'єктивну оцінку людиною себе та свого життя і аспекти позитивного функціонування особистості, спираючись на модель К. Ріффа. П.П. Фесенко та Т.Д. Шевеленкова зазначають, що переживання людиною психологічного благополуччя, передбачає порівняння себе, свого буття з нормою, еталоном, ідеалом, і ця норма або еталон присутня у свідомості самої людини. Таким чином, психологічне благополуччя – це деякий варіант самовідношення при дослідженні якого необхідно враховувати як характер цього самого переживання, так й параметри суб'єктивного еталону.

Враховуючи те, що особистість в гуманістичній психології характеризується одночасно як актуальне так й потенціальне, як «відкрита система», як деяка можливість, яка не завжди реалізується, а також спираючись на теорію К. Ріффа, автори запропонували розуміти психологічне благополуччя особистості як складне переживання людиною задоволеністю життям, що відображає актуальні та потенціальні аспекти життя особистості. Виходячи з цього вони виділяють «актуальне психологічне благополуччя» та «ідеальне психологічне благополуччя».

Актуальне психологічне благополуччя розуміється як переживання, яке характеризує відношення людини до того, ким він на його думку є та відображає ступень реалізованості головних компонентів позитивного функціонування. Ідеальне психологічне благополуччя, в даному випадку, характеризує потенціальне аспекти функціонування особистості, ступень спрямованості на реалізацію компонентів позитивного функціонування [14].

Таким чином, аналіз основних підходів до визначення поняття «психологічне благополуччя» вказує на те, що це поняття знаходиться в одному смислового полі з такими поняттями як «задоволеність життям», «щастя», «якість життя» та «психологічне здоров'я». Така близькість, на наш погляд, обумовлена декількома факторами. По-перше, усі зазначені поняття характеризуються високим рівнем узагальненості та інтегральності. По кожному з понять існують, принаймні, декілька визначень. По-друге, аналіз підходів дає можливість розглядати взаємозв'язок між цими поняттями як на рівні

структурних компонентів (афективних, когнітивних, конотативних) та і на рівні функціонування особистості. Але взаємозв'язок понять не означає того, що кожне з них має свій зміст, функції, історію та ін. Тому, з нашої точки зору, необхідно розвести ці поняття, дати визначення зазначеним явищам.

У трактатові М. Аргайла «щастя» розуміється як стан переживання задоволеністю життям в цілому, загальна рефлексивна оцінка людиною свого минулого та теперішнього, а також частота та інтенсивність позитивних емоцій [2]. Головний вектор розвитку задоволеністю життям та щастя особистості полягає у збільшенні як кількісного переживання позитивних емоцій, так й якісного переживання емоцій шляхом порівняння власного минулого з теперішнім часом. Якщо людина оцінює теперішнє позитивно, не сприймає його як агресивне, а як те, що не порушує звичного образу життя, то вона відчуває загальну задоволеність життям. На перший погляд, таке розуміння «задоволеність життям» та «щастя» ототожнюється з розумінням «суб'єктивного благополуччя» Е. Дінера. Але на думку самого ж автора, наявність лише позитивних емоцій та задоволеності життям не є визначальними в психологічному благополуччі особистості, хоча й сприймаються людиною як бажаний стан. З цього боку можна говорити про те, що ці поняття можуть входити до складу психологічного благополуччя як афективні компоненти.

Як ми зазначали вище, категорія «благополуччя» є мультидисциплінарною наукою, адже людина може переживати задоволеність життям у різних сферах – сімейній, професійній, соціальній й т.п., а суб'єктивна оцінка, що відбувається в термінах «гарне-погане», відбивається на загальному задоволенні життям та вказує лише на рівень емоційного комфорту в той чи іншій сфері життя. Тому в соціології, економіці, політиці, медицині та інших сферах використовують дуже близьке за змістом поняття «якість життя». Якість життя відображає тільки якісні характеристики різних сфер життя людини (рівень життя, ступень задоволеності різними сферами власного життя, впевненість у завтрашньому дні тощо), які базуються на особистій ступені задоволеності цими характеристиками. Наприклад, за даними соціологічного Центру Разумкова та Інституту Горшеніна головними чинниками щастя українці вважають впевненість у завтрашньому дні, сім'ю та гроші. В даному випадку, можна говорити, що для українців соціальне та суб'єктивне економічне благополуччя є складовими загального благополуччя людини. Соціальне благополуччя проявляється в широкій динамічній системі соціальних зв'язків, пов'язане з наявністю позитивних міжособистісних відношень в формі любові, дружби. Під соціальним благополуччям розуміється задоволеність особистістю власним соціальним статусом і актуальним станом суспільства, до якого вона себе відносить. Іншими словами, можна говорити про рівень залучення індивіда до соціальної взаємодії, який визначається її потребами та має афективну оцінку. Контакти дають можливість індивідууму відчувати приналежність до певного соціуму, задоволеність дружніми стосунками, а статус – є індикатор ефективності виконання індивідом вимог соціальних ролей. О. М. Леонтьєв зазначав, що «роль» - це програма, яка відповідає очікуваній поведінці людини, яка займає певне місце в структурі тієї чи іншої соціальної групи, це структурований спосіб її участі в житті суспільства. У невизначених ситуаціях роль також виникає, тільки у таких випадках найчастіше проявляються риси архетипу та індивідуального досвіду [9].

Суб'єктивне економічне благополуччя довгий час визначалося як результат соціального порівняння фактичного статусу людини з його домаганнями, потребами та сприйняттям власного положення або з фінансовою ситуацією у референтних (типових, подібних, авторитетних) осіб. Достатньо часто воно розглядалось як аспект загального благополуччя людини, безпосередньо пов'язаний з грошима та матеріальними статками, як одна із складових «якості життя». На думку В.О. Хащенко, суб'єктивне економічне благополуччя визначається як інтегральний психологічний показник життя людини, що виражає відношення людини до власного актуального та майбутнього матеріального достатку. Таке розуміння цього поняття вказує, що економічне благополуччя є, з одного боку, складовою, компонентом суб'єктивного благополуччя, а з іншого – детермінує його, є джерелом загального благополуччя, значення якого посилюється або зменшується в різні періоди життя [12]. А ні кількість соціальних контактів, а ні рівень соціального статусу, і, як показують дослідження, – а ні кількість грошей не відображають загальний рівень задоволеності власним життям людини та відчуття щастя. Так, наприклад, матеріальний добробут не говорить про те, що людина щаслива у сімейних відносинах, а невелика кількість друзів ще не становить показник незадоволеності дружніми стосунками.

Якщо близькість понять «психологічне благополуччя», «суб'єктивне благополуччя», «задоволеність життям», «щастя» та «якість життя» обумовлюється наявністю оціночного емоційного компоненту, що відображається в категоріях «добре-погане», «приємне-неприємне» та мають, так би мовити, «гедоністичні» коріння, то близькість «психологічного благополуччя» та «психологічного здоров'я особистості», можна пояснити з позиції позитивного функціонування особистості.

Існування людини на біологічному рівні забезпечується його здоров'ям або станом здоров'я. У преамбулі уставу Всесвітньої організації здоров'я (ВОЗ) 1948 р. здоров'я визначається як «стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки як відсутність хвороби або фізичних дефектів». Якщо ми апіорі відмовляємося від розглядання здоров'я на континуумі «здоровий - хворий», де визначальними повинні бути наявність захворювання або його відсутність, то важливим тут стає рівень функціонування особистості. У Г. Олпорта – це зріла особистість, у А. Маслоу – особистість, що самоактуалізується, у К. Роджерса – особистість, що повноцінно функціонує, у М. Яходи – гармонійне співвідношення «Я-концепції» з реальністю.

Нам дуже близька позиція В.О. Ананьєва, який визначає психологічно здорову особистість, як особистість з гармонійно розвинутими потенціалами, які сприяють досягненню повного благополуччя. Автор визначає сім потенціалів, які забезпечують позитивне функціонування особистості: потенціал розуму (інтелектуальний аспект здоров'я), потенціал волі (особистісний аспект здоров'я), потенціал почуттів (емоційний аспект здоров'я), потенціал тіла (фізичний аспект здоров'я), суспільний потенціал (соціальний аспект здоров'я), креативний потенціал (творчий аспект здоров'я) та духовний потенціал

(духовний аспект здоров'я). Гармонійне розкриття усіх зазначених потенціалі сприяє особистісному зростанню та вказує на «холістичне здоров'я», розкриття ж окремих потенціалів вказує на «фрагментарне здоров'я» та на певний рівень зрілості особистості [1]. Зрілість (здоров'я) є якістю, яка характеризує рівень розвитку особистості з точки зору «досягнення» та представляє собою інтегральну характеристику, що описує особливості функціонування людини в конкретному життєвому контексті.

Одна з головних різниць між двома поняттями полягає в тому, що на відміну від «психологічного здоров'я» «психологічне благополуччя» не акцентує увагу на фізичних або психічних відхиленнях. Така різниця очевидна, й в даному випадку необхідно проаналізувати ще й співвідношення «психологічного здоров'я» та «психологічного благополуччя». Аналізуючи уявлення в сучасній психології щодо співвідношення цих понять, можна зазначити, що існують дві протилежні точки зору. Перша – включає категорію благополуччя до складу психологічного здоров'я, як суб'єктивний показник стану, що відображає рівень задоволеності собою та різними сферами життя. Однаковість загальних структурних компонентів: афективного, когнітивного та поведінкового лише підкреслює це. На відміну від неї, друга точка зору, навпаки, розглядає психологічне здоров'я через призму суб'єктивного благополуччя, пов'язуючи останнє з самосвідомістю та почуттям задоволеності. Л. В. Куликов визначає суб'єктивне благополуччя як узагальнене та відносно стійке переживання, яке має особливе значення для особистості. Саме воно більшою мірою визначає характеристики домінуючого психічного стану – сприятливого або несприятливого. Сприятливий стан, сприяє протіканню психічних явищ, успішній поведінці, підтримує психічне ті фізичне здоров'я, несприятливий – навпаки [8]. Але акцент у визначенні психологічного благополуччя на особистісному рості, де визначені конкретні складові, пропускає ще й позитивне функціонування особистості на певних рівнях (особистісно-смісловому, соціальному, професійному) в тому числі на рівні психологічного здоров'я, підсумком якого й буде саме рівень сформованості зрілої особистості.

Таким чином, проведений аналіз існуючих підходів до визначення поняття «психологічного благополуччя» дозволяє нам зробити наступні висновки:

- Психологічне благополуччя – це інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію головних компонентів позитивного функціонування, а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, яке суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеність життям та собою.

- На відміну від інших категорій, які знаходяться з ним в одному смислового полі, «психологічне благополуччя» характеризується високим рівнем інтегральності, що виражається в поєднанні суб'єктивних та об'єктивних компонентів позитивного функціонування особистості та високим рівнем узагальненості, що відображає ступень реалізованості цього функціонування на різних рівнях.

Визначенню конкретних структурних та функціональних компонентів психологічного благополуччя й будуть присвячені наші подальші дослідження.

Література

1. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья / Виктор Алексеевич Ананьев. – СПб.: Речь, 2006. – 384 с. – (Концептуальные основы психологии здоровья; кн. 1).
2. Аргайл М. Психология счастья / Майкл Аргайл; пер. с англ. М.В. Гулина (гл. 1 – 4), Н.Г. Мкервали (гл. 5 – 11). – М.: Прогресс, 1990 – 336 с.
3. Бучацкая М.В. Психологическое благополучие работающих женщин [Электронный ресурс]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Бучацкая Марина Викторовна – М.: РГБ, 2007. – 250 с.
4. Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / О.С. Васильева, Ф.Р. Филатов. – М.: Академия, 2001. – 352 с.
5. Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04. / Анна Владимировна Воронина – Томск, 2002. – 24 с.
6. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья [Электронный ресурс] : дис. ... док. психол. наук: 19.00.05. / Иосиф Наумович Гурвич. – М.: РГБ, 2003. – 392 с.
7. Кроник А.А. Каузометрия. Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А.А. Кроник, Р.А. Ахмеров. – М.: Смысл, 2003. – 145 с.
8. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: [учеб. пособие] / Леонид Васильевич Куликов. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев – [2-е изд.] – М.: Смысл; «Академия», 2005. – 345 с.
10. Пучкова Г.Л. Субъективное Благополучие как фактор самоактуализации личности [Электронный ресурс] : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Галина Леонидовна Пучкова – М. : РГБ, 2003. – 163 с.
11. Теории личности: познание человека / Сьюзен Клонингер. – [3-е изд.] – СПб.: Питер, 2003. – 718. [163] с. – (Серия «Мастера психологии»).
12. Хащенко В.А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / Валерий Александрович Хащенко // Экспериментальная психология. – 2011. – том 4. – № 1. – С. 106-127.
13. Хруцкий К.С. Аксеологический подход в современной валеологии личности [Электронный ресурс] : дис. ... канд. философ. наук: 19.00.013. / Константин Станиславович Хруцкий – Новгород, 2000. – 170 с.
14. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия: (к разработке интегративной концепции) / Райль Мунирович Шамионов // Мир Психологии. – 2002. – №2. – С. 143-148.
15. Шевеленкова Т.Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Татьяна Дмитриевна Шевеленкова, Павел Петрович Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – №3. – С.95-130.

Literatura

1. Anan'ev V.A. Osnovy psy`xology`y` zdorov`ya / Vy`ktor Alekseevy`ch Anan`ev. – SPb.: Rech`, 2006. – 384 s. – (Konseptual`nye osnovy psy`xology`y` zdorov`ya; kn. 1).
2. Argajl M. Psy`xology`ya schast`ya / Majkl Argajl; per. s angl. M.V. Guly`na (gl. 1 – 4), N.G. Mkervaly` (gl. 5 – 11). – M.: Progress, 1990 – 336 s.
3. Buchaczkaya M.V. Psy`xology`cheskoe blagopoluchy`e rabotayushhy`x zhenshhy`n [Электронный ресурс]: dy`s. ...kand. psy`xol. nauk: 19.00.01. / Buchaczkaya Mary`na Vy`ktorovna – M.: RGB, 2007. – 250 s.
4. Vasy`l`eva O.S. Psy`xology`ya zdorov`ya cheloveka: etalony, predstavleny`ya, ustanovky` : [ucheb. posoby`e dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeny`j] / O.S. Vasy`l`eva, F.R. Fy`latov. – M.: Akademy`ya, 2001. – 352 s.
5. Vorony`na A.V. Ocenka psy`xology`cheskogo blagopoluchy`ya shkol`ny`kov v sy`steme profy`lakti`cheskoj y` korrekcy`onnoj raboty psy`xology`cheskoj sluzhby: [Электронный ресурс]: avtoref. dy`s. ...kand. psy`xol. nauk: 19.00.04. / Anna Vlady`my`rovna Vorony`na – Tomsk, 2002. – 24 s.
6. Gurvy`ch Y`.N. Socy`al`naya psy`xology`ya zdorov`ya [Электронный ресурс]: dy`s. ...dok. psy`xol. nauk: 19.00.05. / Y`osy`f Naumovy`ch Gurvy`ch. – M.: RGB, 2003. – 392 s.
7. Krony`k A.A. Kauzometry`ya. Metody samopoznany`ya, psy`xody`agnosty`ky` y` psy`xoterapy`y` v psy`xology`y` zhy`znenogo puty` / A.A. Krony`k, R.A. Axmerov. – M.: Smysl, 2003. – 145 s.
8. Kuly`kov L. V. Psy`xogy`gy`ena ly`chnosty`. Voprosy psy`xology`cheskoj ustojchy`vosty` y` psy`xoprofilakty`ky` : [ucheb. posoby`e] / Leony`d Vasy`l`evy`ch Kuly`kov. – SPb.: Py`ter, 2004. – 464 s.
9. Leont`ev A.N. Deyatel`nost`. Soznany`e. Ly`chnost` / Aleksej Ny`kolaevy`ch Leont`ev – [2-e y`zd.] – M.: Smysl; «Akademy`ya», 2005. – 345 s.
10. Puchkova G.L. Sub`ekty`vnoe Blagopoluchy`e kak faktor samoaktualy`zacy`y` ly`chnosty` [Электронный ресурс]: dy`s. ...kand. psy`xol. nauk: 19.00.01. / Galy`na Leony`dovna Puchkova – M. : RGB, 2003. – 163 s.
11. Teory`y` ly`chnosty` : poznany`e cheloveka / S`yuzen Klony`nger. – [3-e y`zd.] – SPb.: Py`ter, 2003. – 718. [163] c. – (Sery`ya «Mastery` psy`xology`y`»).
12. Xashhenko V.A. Sub`ekty`vnoe ekonomy`cheskoe blagopoluchy`e y` ego y`zmereny`e: postroyen`e oprosny`ka y` ego valy`dy`zacy`ya / Valery`j Aleksandrovy`ch Xashhenko // Экспер`mental`naya psy`xology`ya. – 2011. – tom 4. – # 1. – S. 106-127.
13. Xruczky`j K.S. Akseology`chesky`j podxod v sovremennoj valeology`y` ly`chnosty` [Электронный ресурс]: dy`s. ...kand. fy`losof. nauk: 19.00.013. / Konstanty`n Stany`slavovy`ch Xruczky`j – Novgorod, 2000. – 170 s.
14. Shamy`onov P.M. Psy`xology`ya sub`ekty`vnogo blagopoluchy`ya: (k razrabotke y`ntegraty`vnoj koncepcy`y`) / Ray`l Muny`rovy`ch Shamy`onov // My`r Psy`xology`y`. – 2002. – #2. – S. 143-148.
15. Shevelenkova T.D. Psy`xology`cheskoe blagopoluchy`e ly`chnosty` (obzor osnovny`x koncepcy`j y` metody`ka y`ssledovany`ya) / Tat`yana Dmy`try`evna Shevelenkova, Pavel Petrovy`ch Fesenko // Psy`xology`cheskaya dy`agnosty`ka. – 2005. – #3. – S.95-130.

УДК 378.1:159.9

Психологічний захист у структурі адаптаційної поведінки особистості

О.А.Резнікова
ereznikova.63@meil.ru

У статті проаналізовано погляди зарубіжних і вітчизняних вчених на зміст та відмінності механізмів психологічного захисту та механізмів опанування (копінг-поведінки). Особливу увагу приділено концепціям, в яких означені феномени (механізми психологічного захисту і механізми опанування) співвідносяться як різноманітні рівні цілісної індивідуальної системи адаптаційної активності особистості. Зафіксовано, що питання комплексної організації власне захисних автоматизмів та механізмів опанування поведінки, а також їхнього динамічного співвідношення поки що не представлені широко в науковій літературі. В якості спільного описового та пояснювального орієнтиру запропоновано феномен адаптаційної трансформації психічної орієнтації особистості в процесі взаємодії зі змінним середовищем. Зроблено висновок про те, що трансформація психологічного захисту демонструє набуття особистістю якісно нових способів взаємодії зі змінним середовищем. Цей процес забезпечується складною багаторівневою функціональною системою, що динамічно розвивається і ускладнюється, задіючи більш удосконалені й ефективні адаптаційні механізми підтримки рівноваги в системі «людина – середовище». Основним результатом трансформації психологічного захисту є формування нового типу адаптаційної поведінки як наслідку більш удосконаленої форми психологічної інтеграції особистості.

Ключеві слова: механізми психологічного захисту, механізми опанування, адаптаційна активність, адаптаційна трансформація, тип адаптаційної поведінки.

В статье проанализированы взгляды зарубежных и отечественных ученых на содержание и различия механизмов психологической защиты и механизмов совладания (копинг-поведения). Особое внимание уделено концепциям, в которых указанные феномены (механизмы психологической защиты и механизмы совладания) соотносятся как различные уровни целостной индивидуальной системы адаптационной активности личности. Зафиксировано, что вопросы комплексной организации собственно защитных автоматизмов и механизмов совладающего поведения, а также их динамического соотношения пока не представлены широко в научной литературе. В качестве общего описательного и объяснительного ориентира предложен феномен адаптационной трансформации психической ориентации личности в процес ее взаимодействия с изменяющейся средой. Сделан вывод о том, что трансформация психологической защиты демонстрирует приобретение личностью качественно новых способов взаимодействия с изменяющейся средой. Этот процесс обеспечивается сложной многоуровневой функциональной системой, которая динамически развивается и усложняется, задействуя более совершенные и эффективные адаптационные механизмы поддержания равновесия в системе «человек – среда». Основным результатом трансформации психологической защиты становится формирование нового типа адаптационного поведения как следствие более совершенной формы психологической интеграции личности.

Ключевые слова: механизмы психологической защиты, механизмы совладания, адаптационная активность, адаптационная трансформация, тип адаптационного поведения.

In literature there were analyzed the view points of the foreign and native scientists on the content and difference of psychological protection he mechanisms and mechanisms of controlling (coping-behavior). Particular attention is paid to the concepts in which these phenomena (psychological defense mechanisms and coping mechanisms) are related as different levels of the integrated system of individual adaptive activity of a person. It is recorded that the issues of the complex organization of self defense automatism and mechanisms of coping behavior, as well as their dynamic relationship has not been presented widely in the scientific literature yet. As a general descriptive and explanatory guideline it is proposed the adaptive phenomenon on the adaptive transformation of mental orientation of a personality in the process of interaction with changing environment. It is concluded that the transformation of psychological defense demonstrates personality acquisition of qualitatively new ways to interact with the changing environment. This process is provide by complex multi-level functional system that dynamically improves and becomes more complex using better and effective adaptation mechanisms to maintain the balance in the system "man – environment". The main result of the transformation of psychological defense becomes the formation of a new type of adaptive behavior as a consequence of a more perfect form of psychological integration of a personality.

Keywords: psychological defense mechanisms, coping mechanisms, adaptive activity, adaptive transformation, type of adaptive behavior.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасній зарубіжній та вітчизняній науці накопичений багатий теоретичний та емпіричний матеріал, що відображає різноманітні концепції психологічного захисту, який ілюструє суперечність даного феномену (Ф.В. Бассін, Ф.Е. Василюк, Р.М. Грановська, Л.Р. Гребенніков, Е.С. Романова, Б.В. Зейгарник, А.А. Налчаджян, В.С. Ротенберг, І.Д. Стойков, Т.С. Яценко та ін.).

Традиційно розділяються загальні та часткові трактування терміну психологічного захисту. Психологічний захист у вузькому значенні слова прийнято розглядати як систему взаємопов'язаних специфічних способів і засобів інтропсихічної адаптації, що відбувається на неусвідомлених рівнях регуляції, об'єднаних загальною адаптаційною метою і пов'язаних з індивідуально-особистісними характеристиками суб'єкта. У широкому значенні поняття психологічного захисту вживається для позначення поведінки, що здійснюється на всіх рівнях психологічної регуляції з використанням усіх доступних способів і механізмів, які ставлять за мету ліквідацію психологічного дискомфорту і збереження цілісності особистості (В.А. Штроо). У цьому випадку припускається наявність в особистості

не лише неусвідомлених механізмів, але й усвідомлених адаптивних стратегій опанування стресу та негативних переживань. Механізми психологічного захисту і стратегії опанування розглядаються як засоби адаптації особистості.

Питання комплексної організації власне захисних автоматизмів та механізмів опанування поведінки, а також їхнього динамічного співвідношення поки що не представлені широко в науковій літературі. Інтерпретація різнорідних ефектів у межах однієї й тієї ж категорії, як і пояснення гомогенних виявів різнорідними категоріями, указують на відсутність спільного описового орієнтиру. Таким описовим та пояснювальним орієнтиром може бути адаптаційна трансформація психічної орієнтації особистості в процесі взаємодії зі змінним середовищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Основою для даного твердження може слугувати наступне. Саме формуванням нових психологічних властивостей адаптація відрізняється від інших феноменів оптимізації відношень людини з оточуючою реальністю (Г.О. Балл, О.М. Лактіонов, В.М. Панферов, С.Т. Посохова, О.Г. Солодухова). Адаптація являє собою механізм, що забезпечує трансформацію змін оточуючого середовища у внутрішні умови створення нових способів взаємодії з реальністю і з собою (С.Т. Посохова). У механізмах захисту, стратегіях та поведінці, які спостерігаються в дослідженнях, полягає єдиний процес трансформації – ускладнення та перетворення, – наявного адаптаційного потенціалу особистості.

Нез'ясованим залишається питання про те, які механізми особистості дозволяють їй конструктивно протистояти агресивному середовищу, захищаючи себе, свою цілісність, свою внутрішню свободу та досягати необхідної адаптованості.

У психологічній теорії створені фундаментальні передумови для розв'язання поставленої проблеми. У зарубіжній психології це перш за все концепція особистісного способу існування людини, розроблена дослідниками гуманістичної орієнтації (Ф. Перлзом, А. Маслоу, К. Роджерсом, В. Франклом, В. Шутсом та ін.). Логіка «самоздійснення» ідеї особистості у вітчизняній психології привела до продукування ідей, що відкривають нові межі вияву «особистісного» в людині. До їхнього числа можна віднести концепцію персоналізації А.В. Петровського та В.А. Петровського, «сміслову» концепцію Б.С. Братуся, принцип аналізу особистості через її життєдіяльність, через спосіб її життя, запропонований К.О. Абульхановою-Славською. У даний момент у центрі психолого-педагогічних досліджень українських психологів знаходяться не лише потреби, інтереси та цілі особистості, що розвивається, але й суб'єктність людини, можливість її саморуку та самопобудови (Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко).

Формулювання мети статті: теоретичний аналіз проблеми комплексної організації власне захисних автоматизмів і стратегій опанування поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Психологічні особливості особистісної адаптації розкриваються в адаптаційній поведінці, що є особливою формою відповіді на зміну зовнішнього оточення, внутрішнього середовища та взаємодії людини з ними. Адаптаційна поведінка передбачає реалізацію можливостей особистості у процесі активної взаємодії зі змінним середовищем, зміст і вектор якого визначається домінуючою потребою і відносно стійкою системою відношення до світу.

Форми адаптаційної поведінки особистості різноманітні. На сучасному етапі в літературі з'явилися класифікації, розроблені за різними принципами та критеріями. Відомі класифікації поведінки в конфліктних ситуаціях, фруструючих, значущих тощо. І.Б. Дерманова, беручи до уваги домінуючий мотив, пропонує розглядати такі форми адаптивної поведінки, як пристосування до середовища, перебудову середовища та зміну себе самого. Відмова від перебудови середовища і від "вростання" в нього провокує появу ще однієї форми адаптивної поведінки – виходу. Найбільш поширеним способом виходу від реального розв'язання проблем є захисна поведінка [1].

Уведення захисної поведінки до структури особистісної адаптації підкреслює багаторівневість її організації та припускає певні співвідношення між усвідомленою й неусвідомленою активністю щодо встановлення взаємозв'язків особистості та навколишнього середовища.

Під час опису феномену психологічного захисту, як правило, віддають перевагу психоаналітичній традиції, хоча більшість психологічних механізмів, пов'язаних з психоаналізом, можна знайти сформульованими у працях як сучасних філософів, так і попередників З.Фрейда. Не зупиняючись на подробицях опису історії відкриття механізмів психологічного захисту З. Фрейдом, які досить повно викладені в літературі, відзначимо лише базові моменти в розумінні З. Фрейдом психологічного захисту особистості.

Учений характеризує психологічний захист як сукупність прийомів, діючих в ситуації конфлікту та протидіючих зовнішнім і внутрішнім факторам, що порушують психічну рівновагу й стабільність внутрішнього світу особистості, і спрямованих на зниження почуття тривоги, пов'язаного з конфліктом. Згідно з уявленнями З. Фрейда, усі захисні механізми не усвідомлюються особистістю і перекручують, заперечують або фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менше загрозливою для індивіда. Чим ефективніше діють захисні механізми, тим більш викривлену картину потреб, страхів і прагнень вони створюють. Людина використовує, як правило, не якийсь один захисний механізм, а їх поєднання, крім того, вибір механізмів може детермінуватися за віком, соціальним статусом, інтелектом особистості [2].

Погляди А. Фрейда принципово не відрізняються від поглядів З. Фрейда останні роки його творчості. У концепції психологічного захисту А. Фрейд подає першу розгорнуту дефініцію захисних механізмів, пропонує класифікацію та хронологію процесу їхнього формування та розвитку. А. Фрейд також підкреслює неоднозначність впливу захисних механізмів на розвиток особистості [3].

Геніальною ідеєю неофрейдизму є положення про принципове подолання протиріччя між індивідом і суспільством. Механізми захисту онтогенетично розвиваються як способи компромісного співіснування індивіда з зовнішньою соціальною реальністю, ефективної адаптації, збереження біологічного, інтропсихічного та поведінкового гомеостазу. Ненормативне (у статистичному розумінні

терміну) функціонування механізмів захисту пов'язуються з порушенням процесу соціалізації на ранніх етапах розвитку індивіда. У даному випадку початково призначені для адаптації механізми захисту можуть приводити до дезадаптації.

Гуманістична психологія, узявши на озброєння в якості онтологічного постулату категоріальне судження гештальт-психології про цілісність особистості та висуваючи положення про оптимальну взаємодію особистості й середовища, розглядає механізми захисту як деструктивні, що є перешкодою розвитку та особистісного зростання. Таке розуміння захисту засноване на несприйнятті психоаналізу з його тенденцією розгляду психічного розвитку з точки зору адаптації організму до навколишнього середовища та проголошення постулату про особистісний спосіб існування людини.

Адаптивна функція психологічного захисту розкривається в теорії когнітивного дисонансу, що отримала останнім часом широке поширення, розвиненої та доповненої в теорії балансу-консонансу. Згідно з цими концепціями, людина прагне до певної послідовності й рівноваги (балансу) у своїх відношеннях до себе, інших людей, обставин. Інформація, яка протиставляється досвіду й установкам суб'єкта, породжує дисонанс, стан психічної напруги, що спонукає до виходу з цієї ситуації. Зниження або усунення дисонансу проходить, зокрема, за рахунок психологічного захисту, що відновлює внутрішню гармонію особистості (консонанс).

Одним з перших, хто зробив спробу створити концептуальну основу психологічного захисту у вітчизняній психології, був І.Д. Стойков. Автор пропонує розв'язати проблему психологічного захисту через його порівневий аналіз, в основу якого покладено уявлення про різні рівні психічної активності у процесі адаптації людини. Виділяються три функціонально взаємопов'язані та зростаючі за складністю рівні психічного захисту: сенсорний, перцептивний і психологічний захист особистості. Психологічний захист особистості розуміється як вищий рівень у структурі психологічних захистів, притаманний лише людині. Його мета зводиться до збереження усталеної в онтогенетичному розвитку психологічної структури особистості при конфліктах, пов'язаних з міжособистісними стосунками. Наявності конфлікту, тобто неузгодженості між внутрішньою психологічною структурою особистості й вимогами зовнішнього середовища, відводиться центральне місце в розумінні захистів даного рівня. Мова йде про внутрішній психологічний конфлікт, при якому потреба, що зароджується, або прагне до реалізації, або реалізована потреба особистості вступає у протиріччя з її особистісно значущими цінностями. Принципова новизна розглянутого підходу полягає в характері відношень між захисними виявами та мотиваційною сферою особистості, які встановлює автор. Розділяючи ідею А.В. Петровського про те, що потреба в персоніфікації є основною соціальною потребою індивіда, І.Д. Стойков бачить у феномені захисту процес її неадекватного задоволення [4].

Найбільш послідовно доводить роль психологічного захисту в дезадаптації суб'єкта Т.С. Яценко [5].

Л.Ф. Бурлачук і Е.Ю. Коржова вважають за краще говорити про психологічний захист як про адаптивний механізм саморегуляції, який знижує емоційну напругу, тривогу, дискомфорт і зберігає цілісність, що не суперечить Я-образу. Захисна поведінка реалізується тоді, коли в особистості відсутня можливість або бажання об'єктивно оцінювати проблемну ситуацію, яка виникає, власний стан і потенціал подолання конфлікту. Викривлена оцінка об'єктивної реальності та себе забезпечує душевний спокій і рівновагу стану з довкіллям на певний період часу і до певного ступеня [6].

Аналіз літератури з проблеми дозволяє зробити висновок, що на сучасному етапі існує невелика кількість успішних спроб інтеграції в єдину концепцію значної частини теоретичних та емпіричних знань про захисні механізми. Однією з найбільш розроблених і повних концепцій психологічного захисту є структурна теорія Р. Плутчика, праці якого, на жаль, не перекладені, але зміст цих робіт детально описаний деякими вітчизняними психологами (Л. Р. Гребенніков, А. Н. Михайлов, В. С. Ротенберг). Концепція становить інтерес не лише тому, що пропонує вичерпні теоретичні обґрунтування зародження та функціонування захисних механізмів, дає нове підґрунтя для класифікації останніх і простежує зв'язки між окремими видами захистів і типами клінічної патології та асоціальної поведінки. Автор пропонує самостійний метод дослідження деяких (основних, з його точки зору) механізмів психологічного захисту і тим самим робить можливим їхнє експериментальне дослідження [7].

Учені, які розглядають психологічний захист, незважаючи на теоретичні розбіжності, сходяться в розумінні психологічного захисту як фактору розвитку особистості (Ф. В. Бассін, Ф. Е. Васильюк, Б. В. Зейгарник, Б. Д. Карвасарський). Одна з важливих цілей розгортання захисту полягає в зниженні нервово-психічної напруженості й стабілізації «Я-концепції» особистості, яка розвивається. Загальними рисами всіх механізмів, засобами яких реалізується психологічний захист, є неусвідомлений автоматичний характер функціонування. Специфічним наслідком включення механізмів захисту виявляється викривлення, підміна більшою чи меншою мірою об'єктивної реальності. Психологічний захист являє собою реакцію цілісної особистості, а не окремих її структур. Індивідуальна система психологічного захисту є рухливим багаторівневим утворенням і представлена репертуаром захисних механізмів, що сформувалися в онтогенезі.

Залишивши за механізмами психологічного захисту прерогативу неусвідомленого функціонування (як спочатку в психоаналізі), для визначення усвідомленого включення суб'єктом захисних заходів сучасна психологія володіє поняттям опанування поведінки. Саме словосполучення «опанування поведінки» є аналогом англійського «coping behavior», яке, у свою чергу, походить від слова «cope», що в перекладі українською мовою дослівно означає – «подолати, впоратися». У даний момент при дослідженні проблем подолання важких ситуацій використовуються такі поняття: «опанування поведінки», «копінг-поведінка», «копінг-ресурси», «копінг-механізми», «копінг-стратегії», «копінг-стиль» тощо. Поняття «копінг-поведінка» («coping behavior») використовується для опису характерного способу поведінки людини в різних ситуаціях.

У психології було розпочато ряд спроб розмежувати механізми психологічного захисту та копінг-поведінки (Ф.Е.Васильюк, Б.Д. Карвасарський, В.А. Ташликов, N. Naan). Зазвичай у цих спробах механізми захисту визначаються як «невдалі», у кращому випадку як ті, що ґрунтуються на самообмані або перекрученні реальності, а в гіршому – ведуть до патології; а копінг-поведінка – як «вдала»,

що веде до опанування ситуації. Захисні механізми являють собою ригідні, автоматичні, вимушені й мимовільні процеси, що діють нереалістично, без урахування цілісної ситуації та довготривалої перспективи. Копінг-поведінка розглядається як цілеспрямована, підпорядкована внутрішній реальності й логіці суб'єкта, різноманітна та гнучка поведінка. Якщо в результаті застосування захисту суб'єкт приходить до дезінтеграції поведінки або неврозу, то в результаті копінг-поведінки відбуваються розвиток і вдосконалення особистості.

У той же час, деякі автори, особливо в межах психоаналітичного підходу, підкреслюють складність розподілу цих процесів на практиці (J. H. Amirkhan, C. RAnderson, N. Naan). По-перше, вони мають однакові цілі – і захист, і копінг-поведінка починають діяти для подолання суб'єктивно важких для особистості ситуацій. На думку Н. Хаан, в основі захисту й копінгу лежать подібні Я-процеси, які розрізняються лише ступенем ригідності: жорсткому механізмові захисту протиставляється конструктивний механізм копінгу. Припускається, що будь-який психічно здоровий індивід, не фрустрований нерозв'язаними проблемами, спочатку вдається до здорових форм копінг-поведінки, і лише коли ситуація виходить за межі його можливостей, звертається до захисних механізмів. В адаптивних реакціях спектр пристосування особистості може коливатися від активних, гнучких і конструктивних до пасивних, ригідних і дезадаптивних механізмів психологічного захисту [8].

Проблематика адаптивного опанування поведінки більш повно розкрита в межах когнітивно-поведінкового підходу. Р. Лазарусом та його співробітниками (R.S. Lazarus, S. Folkman, A.D. Kanner, F.R. Halligan, J. Cooney та ін.) розроблено струнку концепцію, в якій копінг розглядається як центральна ланка стресу, а саме – як стабілізуючий фактор, що може допомогти особистості підтримати психосоціальну адаптацію на період впливу стресу. Особлива увага в цьому процесі приділяється двом основним конструктам – когнітивній оцінці та подоланню (купеюванню) стресу. Слово «оцінка» в розглянутому контексті означає встановлення цінності або оцінювання якості чого-небудь, а «подолання» («coping») – поведінкові та когнітивні зусилля для задоволення зовнішніх і внутрішніх вимог, що оцінюються як такі, що «напружують» або «передбачають» ресурси особистості [9].

У вітчизняних дослідженнях опанування домінує його когнітивістське трактування, коли в центрі уваги дослідників опиняються не стільки безпосередні поведінкові акти людини, скільки ті елементи когнітивної сфери особистості, що «відповідають» за вибір і здійснення опанування поведінки. До цієї сфери неминуче включаються: суб'єктивне значення, яке людина надає тій чи іншій ситуації, і розуміння нею тих чи інших взаємовідношень зі своїм близьким соціальним оточенням, які впливають на розвиток даної ситуації, і уявлення про свої можливі дії в ній (Т.Л. Крюкова). Іншими словами, опанування поведінки або копінг розуміється як процес, що відбувається не лише на поведінковому, але й на когнітивному рівні; як індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті людини та її психологічних можливостей. Згідно з викладеною вище точкою зору, копінг розглядається як спроба подолання стану втрати, загрози або виклику, коли звичні чи автоматичні відповіді важко досяжні, а вимоги середовища повинні зустрічатися новими поведінковими рішеннями, або старі поведінкові рішення повинні бути пристосовані до зустрічі зі стресом, який виникає (Н.А. Сирота).

Сучасний підхід до вивчення механізмів формування поведінки опанування враховує такі положення. Людині притаманний інстинкт подолання (Є. Фром), однією з форм якого є пошукова активність (В.С.Ротенберг, В.В. Аршавський), що забезпечує участь еволюційно-програмних стратегій у взаємодії суб'єкта з різними ситуаціями. Подолання розглядається як індивідуальні, характерні способи поведінки людини в різноманітних ситуаціях: від несвідомих психологічних та фізіологічних механізмів до свідомого цілеспрямованого подолання кризових ситуацій (Т.Л. Крюкова, Р. Лазарус, С.К. Нартова-Бочавер). На перевагу способу опанування впливають індивідуально-психологічні особливості: темперамент, рівень тривожності, тип мислення, особливості локусу контролю, спрямованість характеру тощо (Е.В.Лібіна). Метою психологічного подолання є адаптація людини до ситуації, оволодіння й управління її вимогами і, таким чином, виключення стресових наслідків і забезпечення благополуччя людини – психічного й фізичного здоров'я, спілкування і взаємодії в соціумі (А.Н. Михайлов).

Механізми психологічного захисту і механізми опанування розглядаються як адаптаційні процеси індивідуума (Б.Д. Карвасарський, В.А. Ташликов). Вони співвідносяться як різноманітні рівні цілісної індивідуальної системи адаптаційної активності. Співвідношення психологічних захисних механізмів і стратегій поведінки опанування пов'язуються з особливостями адаптаційних завдань, які визначаються специфікою життєвих обставин. Міра їх інтеграції, схильності до сумісного вияву або автономності використовуються в якості характеристики зрілості адаптаційних реакцій. Оцінка динамічних властивостей та мінливості захисних механізмів у визначені фіксовані часові періоди й співставлення з активністю функціонування механізмів опанування дозволяє прогнозувати розвиток адаптаційного процесу, диференціювати природу формування дезадаптивних станів і понижати ризик їх розвитку. Зміна структури психологічної адаптаційної відповіді, співвідношення її усвідомлених і неусвідомлених складових обумовлює різноманітні відхилення як наслідки для особистості (А.М. Богомоллов, М.С. Яницький).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з цього напрямку. На основі аналізу результатів наведених вище досліджень, обґрунтованим виявився висновок про те, що принцип трансформації психічної організації особистості у процесі взаємодії зі змінним середовищем може стати основою для організації комплексного дослідження захисних автоматизмів і копінг-стратегій особистості. Трансформація психологічного захисту демонструє набуття особистістю якісно нових способів взаємодії зі змінним середовищем. Цей процес забезпечується складною багаторівневою функціональною системою, що динамічно розвивається і ускладнюється, задіючи більш удосконалені й ефективні адаптаційні механізми підтримки рівноваги в системі «людина – середовище», а також забезпечення можливостей перетворюючої активності. Основним результатом трансформації психологічного захисту стає формування нового типу адаптаційної поведінки як наслідку більш

удосконаленої форми психологічної інтеграції особистості.

Дослідження також довело актуальність подальшої розробки поставленої проблеми в різноманітних аспектах. Перспективними можна вважати вивчення можливостей механізмів протистояння особистості деструктивному зовнішньому впливові.

Література:

1. Дерманова И. Б. Типы социально-психологической адаптации и комплекс неполноценности / И. Б. Дерманова // Вестн. Санкт-Петерб. Ун-та. Сер. 6. – 1996. – Вып. 1. – С. 59–68.
2. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З. Фрейд // Психология бессознательного: сборник произведений. – М.: Просвещение, 1990. – С. 382–424.
3. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы: пер. с англ. / А.Фрейд. – М.: Педагогика, 1993. – 144 с.
4. Стоиков И. Д. Анализ защитных проявлений личности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Стоиков Игорь Дмитриевич. – М., 1986. – 160 с.
5. Яценко Т. С. Основы глубинной психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.
6. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций: учеб. пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М.: Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
7. Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Гребенников Леонид Романович. – М., 1994. – 202 с.
8. Haan N. Coping and defending: process of self-environment organization / N. Haan. – N.Y.: Academic press, 1982. – 280 p.
9. Лазарус Р. Теория стресса и психофизические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. – М., 1970. – С. 178–209.

Literatura

1. Dermanova I. B. Tipy sotsial'no-psikhologicheskoy adaptatsii i kompleks nepolnotsennosti / I. B. Dermanova // Vestn. Sankt-Peterb. Un-ta. Ser. 6. – 1996. – Vyp. 1. – S. 59–68.
2. Freyd Z. Po tu storonu printsipa udovol'stviya / Z. Freyd // Psikhologiya bessoznatel'nogo: sbornik proizvedeniy. – M.: Prosveshcheniye, 1990. – S. 382–424.
3. Freyd A. Psikhologiya «YA» i zashchitnyye mekhanizmy: per. s angl. / A. Freyd. – M.: Pedagogika, 1993. – 144 s.
4. Stoikov I. D. Analiz zashchitnykh proyavleniy lichnosti: dis. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.01 / Stoikov Igor' Dmitriyevich. – M., 1986. – 160 s.
5. Yatsenko T. S. Osnovy hlybynnoyi psikhokorektsiyi: fenomenolohiya, teoriya i praktyka: navch. posib. / T. S. Yatsenko. – K.: Vyshchashk., 2006. – 382 s.
6. Burlachuk L. F. Psykholohyya zhyznennykh sytuatsyy: ucheb. posobye / L. F. Burlachuk, E. YU. Korzhova. – M.: Ros. ped. ahent-stvo, 1998. – 263 s.
7. Grebennikov L. R. Mekhanizmy psikhologicheskoy zashchity: genezis, funktsionirovaniye, diagnostika: dis. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.07 / Grebennikov Leonid Romanovich. – M., 1994. – 202 s.
8. Haan N. Coping and defending: process of self-environment organization / N. Haan. – N.Y.: Academic press, 1982. – 280 p.
9. Lazarus R. Teoriya stressa i psikhofizicheskiye issledovaniya / R. Lazarus // Emotsional'nyy stress. – M., 1970. – S. 178–209.

UDC 159.923.3-057.875:[316.752+17.024.4]

THE RELATIONSHIP OF VALUES AND IDEAS OF STUDENT SUCCESS

S. G. Ianovska, R. L. Turenko, N. S. Bilous, S. M. Lavruk
yanovskaya_s@mail.ru

The article deals with the features of the relationship of value orientations and beliefs about the success of young people. It is shown that the basic value systems of students are love and friendship, health care and self-confidence. It was determined that students characterize success as special, satisfying, difficult, objective, accessible, fast and competitive. It is shown that the idea of success is due to the value orientations of students, which indicates an increase in the ability of young people to take an active position in life: to win the competition, to be special.

Keywords: values, ideas about success, an image of a successful person.

У статті визначено особливості взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та уявлення щодо успіху молодих людей. Показано, що основними ціннісними орієнтирами студентів є любов і дружба, турбота про здоров'я і впевненість в собі. Визначено, що успіх студенти характеризують як: особливий, такий, що задовольняє, важкий, об'єктивний, доступний, стрімкий, конкурентоспроможний. Показано, що уявлення щодо успіху пов'язано з ціннісними орієнтаціями студентів, що вказує на зростання здатності молодій людині займати активну позицію щодо подій свого життя: перемагати в конкурентній боротьбі, бути особливим.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, уявлення щодо успіху, образ успішної людини.

В статье определены особенности взаимосвязи ценностных ориентаций и представлений об успехе у молодых людей. Показано, что основными ценностными ориентирами студентов являются любовь и дружба, забота о здоровье и уверенность в себе. Определено, что студенты характеризуют успех как: особый, удовлетворяющий, тяжелый, объективный, доступный, быстрый, конкурентоспособный. Показано, что представления об успехе связаны с ценностными ориентациями студентов, что указывает на возрастание способности молодых людей занимать активную жизненную позицию: побеждать в конкурентной борьбе, быть особенным.

Ключевые слова: ценностные ориентации, представления об успехе, образ успешного человека.

For a contemporary person an important component of life is the feeling of success. But how is it represented in the mind and how is it connected with the system of values? Today we are witnessing the paradox of value research, when values are mentioned, but do not really govern human behavior, do not affect understanding of success. Due to that in transformation of socio-cultural situation there appear new formulas for success. The main characteristic of these representation measures of success is the growth of human subjectivity in terms of the ability to take an active and even dominant position on events that occur in all vital spheres. A successful man is a man who is able to win in the competition, get power and might, though among the values that he calls, value «power» does not take the first place. This contradiction has determined the direction of our work which is to investigate the relationship features of success and values orientation ideas.

In the existing modern literature on the issue of values, their definition and content is given enough attention, more of that understanding of the values is represented in the variety of approaches and concepts. The problem of social values, their formation, dynamics, organizing and measuring were dealt with in the works of K. O. Abulkhanova-Slavskaya, L. I. Bozovic, A. B. Brushlynsky, B. S. Bratus, F. E. Vasilyuk, L. S. Vygotzky, A. I. Dontsov, D. B. El'konin, A. B. Zaporozhets, A. G. Zdravomyslov, I. S. Kon, O. M. Leontiev, D. O. Leontiev, N. I. Nepomnyashcha, M. Rokych, B. I. Slobodchikov, O. B. Fantalova, V. Frankl, E. Fromm, S. Schwartz, U.A. Sherkovin, E. Spranger et al. Special attention is given to research values in young men, because at this age main vector of an individual development is movement toward acquisition of psychological maturity-transformation in the subject's own development, success achievement in their lives.

The study of the phenomenon of «success» is devoted a sufficient number of works of native and foreign scientists, so the conceptual aspect is studied in the works of I. V. Bondareva, L. N. Labunskaya, A. N. Pankratov, M. Molts; the study of «success in life» components is presented in the works of A. Adler, M. Argyle, A. Bandura, Z. Zyhlar; the study of success factors is presented in works N. V. Samoukinoyi, W. Atkinson, Z. Zyhlar, M. Molts; mechanisms of success achievement is considered by Inbound D. Yankelovych, R. Wiener, B. Skinner; the problem of determining success criteria is studied by G. E. Gudim-Levkovich, P. M. Shamionov. We consider it appropriate to continue the study of the phenomenon of «success» in the connection with value orientations in young men.

The objective: To determine the characteristics of the relationship values and ideas about the success in young people.

We used the following methods and techniques: semantic differential method to characterize an idea of success and a successful man; method of questioning to clarify the features of a successful person and idea for success; associative method for determining the success associations; technique «Orientation Values» of M. Rokych features to determine features of value in the studied areas; methods of mathematical statistics. 35 students from different faculties of V. N. Karazin Kharkiv National University, aged 19 to 21 years, including 16 boys and 19 girls took part in the study.

With the help of questionnaires, associative and semantic differential method there were defined features of understanding for success and a successful man by young people. As the most common definition of success by the young people there were used categories such as: special, a satisfying, hard, objective, status, available, rapid, competitive, and so happy. The content of the image reveals the success of some of its values: action-effective, potential, attribute, motivational and emotional.

With the help of the method of semantic differential, characteristics were defined by factors «evaluation», «strength» and «activity». The results are given in Table 1.

Table 1

Mean values for the success idea according to the method of semantic differential in the study group

Groups	Factors		
	Evaluation	Strength	Activity
Boys	19.8	18.9	16.7
Girls	19.6	19.1	18.3
Total	19.7	19.0	17.5

For all studied group success has a high value for the parameter "evaluation", "strength" and "activity". The girls compared with boys attributed the success of the concept of higher value factors "strength" and "activity". So the idea of success has a positive assessment, great strength and activity.

The content of a successful person image differs due to characteristics inherent more to a successful man than a successful woman: faithfulness, constancy, impeccable reputation, coolness, calmness, desire for power and yet, by the consent and trust, a special place in his life takes family and love.

We made an analysis of the values significance in students allowing to allocate blocks of the most linked to each other values. In general, the sample results are as follows. Among the most important terminal value there was "love" (mean rank value 13.63). Further, the degree of reduction in the importance of "health", "availability of good and loyal friends", "confidence", "active life", "interesting work", "happy family life", "financially secure life", "development", "freedom", "knowledge", "wisdom", "creativity", "productive life", "public recognition", "happiness of others", "the beauty of nature and art", "entertainment".

Hierarchy of instrumental values significance for the entire sample is as follows: "honesty", "liberality", "cheerfulness", "tolerance", "education", "independence", "responsibility", "education", "strong will", "self-control", "responsiveness", "efficiency in the affairs", "courage", "rationalism", "accuracy", "diligence", "high demands", "irreconcilability to shortcomings in themselves and others".

So, love and friendship, care for the health and confidence - these are the values, reflecting the aspirations of young people. Achieving basic life goals, or rather, support of focusing on are most strongly connected by students with the triad of personal characteristics - honesty, broadmindedness cheerfulness. In our opinion, these three elements represent basic anthropological triad: ethical, rational (or rather, rational and ideological) and emotional principles in a person.

Matrix factorization of rank values allowed to identify latent values variables. In the case of terminal values there was separated only one significant factor that denoted F1, weighing 15.8% of the total variance. In the case of instrumental values there were found two significant factors - F2 (11.2%) and F3 (7.9%). All three factors are bipolar.

Factor F1, in our view, reflects the classical philosophical categorial pair of "material and spiritual". This factor includes the following values:

- Development (0.627);
- Creativity (0.589);
- Knowledge (0.578);
- The beauty of nature and art (0.381);
- Happiness of others (0.344);
- Love (-0.340);
- Happy family life (-0.517);
- Health (-0.531);
- Financially secured life (-0.646).

In fact, the most loaded elements on its positive pole are values such as development, creativity, knowledge, beauty of nature and art, the happiness of others, that traditional humanistic values usually associated with the category of "spiritual." On the negative pole there were settled: financially secure life, health, happy family life, love, fun - that is all that tends to the household, utilitarian and material. It seems that an underlined set generally expresses some ideal of family life - material well-being, healthy spouses and children love both physical and mental harmony relationship with a man, full of entertainment. But in the minds of all subjects opposed to a circle of spiritual and humanistic values, which leads us to the conclusion that fundamental conflict of values within the level, is located along the axis of the "material and spiritual".

In this comparison, we see another semantic dyad: on the one hand, connected with the spiritual: altruistically colored orientation outside, openness to the outside world, on the other - selfishly painted focus on themselves and their families.

In instrumental evaluative factor F2 «femininity / masculinity» is polarization, which expresses, in our view, a comparison of feminine to masculine. The most pronounced values of this factor are:

- Irreconcilability to shortcomings in themselves and others (0.560);
- Rationalism (0.487);
- High demands (0.447);
- Strong will (0.394);
- Honesty (-0.460);
- Responsiveness (-0.587);
- Tolerance (-0.605).

The structure of this factor is most strongly loaded with feminine characteristics such as tolerance and compassion. At the opposite pole we find the typical masculine qualities: irreconcilability to shortcomings in themselves and others, rationalism, high demands, strong will, independence, courage.

In the factor F3 «diligence» there are opposed poles of two values where they are the following values:

- Independence (0.438);

Courage (0.389);
Broadmindedness (0.384);
Education (-0.468);
Accuracy (-0.468);
Diligence (-0.527).

The positive pole of this factor is most strongly loaded with characteristics such as independence, courage and liberality. In the negative pole the most extreme load factor elements are diligence, punctuality and good manners. The second triad can be defined as "values diligent student-schoolchild" which is opposed by the positive pole of "value free student". Therefore, we tend to interpret factor F3 as comparison of diligence and independence.

Thus, matrix factorization rank values helped to identify, in addition to values of Rokych three significant areas of value for students. First, terminal plan describes the internal movement to the ideal family that creates a conflict of spiritual and material basis in the minds of the subjects. Second, the instrumental order in connection with the sexual identity is a psychological transformation of a girl into a woman and a boy into a young man. Leading value mechanism in this process is connected by subjects with tolerance and sensitivity. The third area is also instrumental in nature, characterizes two polar values student stereotypes: on the one hand, the stereotype of "diligent schoolboy with excellent grade" with a distinctive set of traits - diligence, punctuality, good manners, but on the other hand, the stereotype of "free student" the main feature of which -in independence.

According to the results of the correlation analysis we defined features of the relationship between value orientations and ideas about success.

Table 2

Statistical characteristics due to an idea of success and semantic differential scales

Specifications of idea of success / semantic differential scales	Spearman	t(N-2)	p-level
one that satisfies & evaluation	0,641549	2,36556	0,045561
special & evaluation	0,657270	2,46670	0,038910
heavy & strength	0,790569	3,65148	0,006480
competitive & strength	0,666667	2,52982	0,035265
rapid & activity	0,755929	3,26599	0,011425

Factor «assessment» has a direct relationship with the characteristics of an idea of success as satisfying and special. Thus, students' high score "success" due to its specificity and pleasure.

It was determined that the factor «strength» has a direct relationship with the characteristics of an idea of success as a difficult and competitive. Students believe that success may not be easy, real success - a difficult and competitive in relatively to others.

The factor «activity» has a direct relationship with that characteristic picture of success as rapidity. In students' understanding success is not slow; it comes to a man quite rapidly and unexpectedly. The concept of success is effective and leads to an outcome that satisfies a man.

There was identified a number of direct and feedback values and characteristics of an idea of success. Characteristics of the «special» success is directly related to terminal value «love». Students believe that success which is associated with love cannot be conventional, it is special.

Table 3

Statistical characteristics due to an idea of success and values

Specifications idea of success / Values	Spearman	t(N-2)	p-level
special & love	0,726175	2,46670	0,032940
heavy & effectiveness in cases	-0,670536	-3,65148	0,006480
competitive & confidence	0,546768	2,55882	0,034205
rapid & diligence	-0,585427	-3,26599	0,011425

Also direct connection of such properties as the success of «competitiveness» was defined with end-value «confidence.» Young people believe that success that makes them competitive, able to fight depends on having confidence in themselves.

Instrumental value of 'effectiveness in cases» forms feedback with such notions about success as «difficulty» and the value «diligence» with such characteristic of success as «rapid». Students understand that success is not always easy, in order to get it they should work and be effective enough in business.

Findings

The basic value orientation of students is love and friendship, health care and confidence. Achieving the main goal of life is the most strongly associated in students with triad personality characteristics - honesty, broadmindedness and cheerfulness. There were identified three significant areas of value for students. First characterizes internal movement to the ideal of a family that creates a conflict of spiritual and material at the beginning in the minds of the subjects. The second is related to obtaining sexual identity, that is, the psychological transformation of a girl into a woman and a boy in a young man. Leading value mechanism in this process are connected in subjects with tolerance and sensitivity. The third area describes the two polar values of student stereotypes: on the one hand, the stereotype of «diligent schoolboy-grade» with a distinctive set of traits - diligence, punctuality, good manners, but on the other hand, the stereotype of «free student», the main distinguishing feature of which is independence.

To determine the success of students using categories such as: special, satisfying, hard, objective, status, available, rapid, competitive, that are similar characteristics, attributed to the image of a successful person: competitive, strong, sensible, creative, controversial. Success is highly appreciated according to the parameters «assessment», «strength» and «activity». The girls compared to boys attributes to the concept of success higher value factors «strength» and «activity».

The idea of success is connected with the value orientations of students: «peculiarity» of success has a direct relationship with the value «love», «competitive» with «confidence», «difficult» creates feedback of the «effectiveness in cases» and «rapid» with the value «diligence», which indicates the growth of the young man's ability to take an active position towards the events of his life to win the competition to be special.

Literatura

1. Zhamkochyan M. S. End of socialization or New strategy success / M. S. Zhamkochyan // *Znanie sila.* - 2000.- № 12.- S. 79 - 83.
2. Zyhlar 3. Ability to get a success to «Chainikov» / 3. Zyhlar; per. s angl. M.: Vilmas, 2000. - 224 s.
3. Molts M. Me it's me, how to become happy / M. Molts. - M. : Progress: Yahtmen, 1994. - 192 s.
4. Values and personality / Pod red. A. I. Titarenko, B. O. Nykolaycheva. - M., 1994. - 176 s.
5. Pankratov V. N. Psychology of success: Pract. hand for busy people / V. N. Pankratov, A. N. Pankratov, Vl. N. Pankratov. M., Rospedahentstvo, 1997. - 80 s.
6. Papucha M. V., Kresan O. D. Problem of experiencing of life events at student's age // *Aktualni problemi psixologii: Psixologiya navchannya. Genetichna psixologiya. Medichna psixologiya* /za red. S. D. Maksimenka, M. V. Papuchi. - Kiïv-Nizhin, 2008. - Tom 10. - Vip. 6. - Chastina 2. - 377s. - s. 133-137.

Література

1. Жамкочъян М.С. Конец социализации или новые стратегии успеха / М. С. Жамкочъян // *Знание сила.* - 2000.- № 12.- С. 79 - 83.
2. Зиглар 3. Умение добиваться успеха для «чайников» / 3. Зиглар; пер. с англ. М.: Вильмас, 2000. - 224 с.
3. Мольц М. Я это Я, или как стать счастливым / М. Мольц. - М.: Прогресс: Яхтмен, 1994. - 192 с.
4. Моральные ценности и личность / Под ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаичева. - М., 1994. - 176 с.
5. Панкратов В. Н. Психология успеха.: практ. рук. для деловых людей / В. Н. Панкратов, А. Н. Панкратов, Вл. Н. Панкратов. М., Роспедагентство, 1997. - 80 с.
6. Папуча М. В., Кресан О. Д. Проблема переживания вражень про життєві події в студентському віці // *Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія* /За ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. - Київ-Ніжин, 2008. - Том 10. - Вип. 6. - Частина 2. - 377с. - С. 133-137.

Розділ: Психологія навчання

159.954–057.87

До проблеми розвитку творчого мислення в студентів

О.В. Милославська
daim@inbox.ru, srp_nua@ukr.net

Стаття присвячена тому, як визначають творчість, творчий процес, креативність та можливості її розвитку різні автори. В статті підкреслюється, що креативність та творче мислення багато в чому визначають успішність діяльності, практично, у всіх професійних сферах. Творчий процес розглянуто з точки зору психоаналітичного, гуманістичного та психометричного підходів у психологічній науці. В статті наведені приклади програм розвитку творчого мислення. Автор зазначає, також, необхідність використання в програмах для студентів усіх рівнів підготовки тренінгових технологій, кейсів, моделювання професійних ситуацій, що сприяють розвитку творчого мислення, здатності вирішувати завдання різного ступеню складності неординарними засобами.

Ключові слова: творчість, креативність, творче мислення, програми розвитку творчого мислення, студенти.

Статья посвящена тому, как определяют творчество, творческий процесс, креативность и возможности ее развития разные авторы. В статье подчеркивается, что креативность и творческое мышление во многом определяют успешность деятельности, практически, во всех профессиональных сферах. Творческий процесс рассмотрен с точки зрения психоаналитического, гуманистического и психометрического подходов в психологической науке. В статье приведены примеры программ развития творческого мышления. Автор отмечает, также, необходимость использования в программах для студентов всех уровней подготовки тренинговых технологий, кейсов, моделирования профессиональных ситуаций, которые способствуют развитию творческого мышления, способности решать задания разной степени сложности неординарными способами.

Ключевые слова: творчество, креативность, творческое мышление, программы развития творческого мышления, студенты.

The article is devoted to how to determine the creativity, the creative process, creativity and the possibility of its development by different authors. The article emphasizes that creativity and creative thinking largely determine the success of the activity in all professional areas practically. The creative process is considered from the point of view of the psychoanalytic, humanistic and psychometric approaches in psychological science. The article gives examples of programs for the development of creative thinking. The author also notes the need for using of training techniques, case studies, simulation of professional situations in programs for students of all levels that contribute to the development of creative thinking, the ability to solve tasks of varying difficulty in extraordinary ways.

Tags: creation, creativity, creative thinking, creative thinking development programs, students

Актуальність проблеми. Сучасне українське суспільство потребує не просто кваліфікованих кадрів, а фахівців, підготованих до життя й праці в умовах мінливих ринкових відносин. Студентський вік – це час формування особистості, час, коли відбуваються її якісні зміни. Завдання сучасного ВНЗ дати сьгоднішньому студенту не лише певну суму знань, але й можливість для творчого (у найширшому сенсі цього слова) самовизначення. Такі якості як критичне мислення, здатність і готовність до самовизначення, саморозкриття й самовдосконалення необхідні фахівцям у будь-якій галузі діяльності [3]. Поняття «творчість», «креативність», «творче мислення» все частіше використовуються в дискурсі педагогів, психологів, менеджерів, керівників організацій, маркетологів та інших фахівців найрізноманітніших напрямів і сфер професійної діяльності. Це обґрунтовує актуальність зробленого в статті теоретичного аналізу цих понять, оскільки очевидно, що суспільство усвідомлює, які можливості відкриваються внаслідок використання творчого потенціалу людини.

Специфіка розуміння креативності полягає в тому, що створення нових або вдосконалення існуючих форм, алгоритмів, схем, відповідних духу часу, і таких, що дозволяють вирішувати проблеми швидко і легко, стало невід'ємною й просто необхідною частиною нашого життя.

Креативність також необхідна людині в діяльності і спілкуванні, у повсякденному житті. По-перше, креативність багато в чому визначає успішність діяльності представників професій сфери «людина – людина», що пов'язано з низкою особливостей людини як «об'єкту» їх діяльності.

Кожна людина зберігає свою унікальність і неповторність через неможливість точного повторення її життєвого шляху. Таким чином, неможливо створити універсальну теорію особистості, що задовольняє всім вимогам; принципово недосяжною є успішна робота керівника, психолога, педагога, якщо в ній не враховуватимуться нюанси психічної організації конкретної людини.

Водночас, людина й групи людей можуть як свідомо, так і несвідомо спотворювати інформацію про самих себе, свої стани й результати діяльності. Суб'єкт, не здатний до розуміння справжнього стану справ, діятиме, спираючись на ілюзорні уявлення, такі, що не мають відношення до реальності. Формальна логіка, лінійні причинно-наслідкові міркування є не єдиними в реальному житті людини або групи, де присутнє також ірраціональне, одночасно діють складні системи мотивуючих обставин. На відміну від об'єктів матеріального світу, думки й поведінка людини одночасно детермінуються минулим досвідом, актуальною ситуацією й зображенням очікуваного й бажаного майбутнього. При цьому креативність виступає могутнім чинником розвитку особистості, що визначає її готовність змінюватися, відмовлятися від стереотипів. Але, мабуть, найголовніше, що спонукає людину бути креативною, – це мінливість сучасного світу.

Креативність допомагає знаходити оригінальні вирішення складних технічних, організаційних,

наукових проблем, створювати художні твори. Дуже важливо подолати закріпленій у буденній свідомості стереотип, згідно з яким творчість – це доля вченого, композитора, художника, професіонала вищої категорії. Креативність не має обмежень для своїх проявів, вона властива практично будь-якому виду діяльності. К. Роджерс зазначає: «Творчий характер мають ... дії дитини, яка винаходить зі своїми товаришами нову гру; Ейнштейна, який формулює теорію відносності; домогосподарки, яка створює новий соус для м'яса; молодого автора, який пише свій перший роман» [6, с. 412].

Мета статті – розглянути й проаналізувати, як визначають творчість, творчий процес, креативність і можливості її розвитку різні автори.

Аналіз публікацій. Зазначимо, що в більшості визначень творчості, незалежно від того, носять вони узагальнений (наприклад, Я. А. Пономарьов розглядає творчість як взаємодію, що веде до розвитку) або приватний характер, виразно виявляється орієнтація на процесуальну або продуктивну сторону творчості.

С. Л. Рубінштейн визначає творчість як діяльність, що створює «... щось нове, оригінальне, що притому входить не лише в історію розвитку самого творця, але в історію розвитку науки, мистецтва тощо» [5].

Подібну точку зору формулюють А. М. Матюшкін і Urban K. K., що визначають творчість як вихід за межі вже наявних знань, подолання, перекидання меж («boundary breaking») [2, 10]. На думку М. Г. Ярошевського, «творчість означає створення нового, під яким можуть матися на увазі як перетворення у свідомості й поведінці суб'єкта, так і породжувані ним, але й відчужувані від нього продукти» [7, с. 20].

Наведені визначення, що ілюструють спроби визначити творчість за її продуктом, містять деяке обмеження. Безперечно й очевидно, що сутність творчості виявляється у творчих продуктах: ідеях, поведінці, матеріальних об'єктах. Водночас описи результатів творчості, просуваючи нас до пізнання її сутності, не дають повного уявлення про цей феномен.

Розглянемо визначення творчості, що акцентують увагу на її процесуальному аспекті. Одне з найбільш глибоких визначень творчості належить В. М. Бехтереву. У книзі «Загальні основи рефлексології людини» він визначає творчість як створення чогось нового в ситуації, коли проблема-подразник спричиняє утворення домінанти, навколо якої концентрується необхідний для вирішення запас минулого досвіду [5].

К. Роджерс пише: «Я розумію під творчим процесом створення за допомогою дії нового продукту, що зростає, з одного боку, з унікальності індивіда, а з іншою – обумовлений матеріалом, подіями, людьми й обставинами життя». [6, с. 411].

В огляді Л. Аскофф і С. Вергара виділяються дві групи підходів до визначення сутності творчості: 1) підходи, орієнтовані на пошук джерел і 2) підходи, орієнтовані на процес.

У першу групу може бути включено принаймні три підходи:

1. Психоемоційний підхід стверджує, що творчість є результатом внутрішньоособистісних конфліктів. Творчий процес за своєю суттю – екстерналізація продуктів уявлення за допомогою взаємодії примітивних і більш зрілих типів мислення.

2. Гуманістична психологія вважає, що творчість виникає, коли відсутні внутрішньоособистісні конфлікти. Творчий процес є реалізацією природного творчого потенціалу в разі усунення внутрішніх бар'єрів і зовнішніх перешкод.

3. Психометристи, такі, як Гілфорд, вважають, що природний творчий потенціал індивіда визначений генетично й може бути вимірний стандартними тестами. Творчий процес є взаємодією двох протилежних типів мислення: дивергентного й конвергентного.

До групи підходів, орієнтованих на процес, можна віднести позицію асоціаністів, які вважають, що творчість людини є результатом його здатності знаходити віддалені асоціації в процесі пошуку вирішення проблеми. Гештальтпсихологія виходить із того, що творче мислення – це і не логічні, покрокові дії, і не розрізнені асоціації, а більш визначене реструктурування цілісної ситуації [5].

Якщо творчість розуміється як процес, що має певну специфіку й призводить до створення нового, то креативність розглядається як потенціал, внутрішній ресурс людини. Під креативністю розуміють здатність людини відмовитися від стереотипних способів мислення [8] або здатність виявляти нові способи вирішення проблем або нові способи вираження [6]. Сміт і Карлссон розглядають креативність з психоаналітичної точки зору, визначаючи її як здатність приймати матеріал із підсвідомості у свідомість [5].

Виходячи з того, що носієм творчості є людина, а креативність – її невід'ємним атрибутом, Мокшанов і Хряцова визначають креативність як здатність людини до конструктивного, нестандартного мислення й поведінки, а також усвідомлення й розвитку свого досвіду [5].

Креативність виявляє себе різноманітно. Це – швидкість, гнучкість, точність, оригінальність мислення, багата уява, почуття гумору, ступінь деталізації зображення проблеми. Істотною умовою актуалізації цієї здатності є самовладання й впевненість у собі.

Значна частина виявів креативності належить до особливостей мислення. Один із перших експериментально обґрунтованих переліків особливостей мислення, що сприяють творчим досягненням, був запропонований Д. Гілфордом, який вважав за необхідне для творчості інтеграцію конвергентного (логічного, послідовного, лінійного) та дивергентного (цілісного, інтуїтивного, релятивного) мислення.

Зокрема, він виділяє як результат інтеграції обох вимірювань мислення такі його особливості:

1. побіжність як здатність генерувати максимальну кількість ідей;
2. гнучкість як здатність до породження широкого розмаїття ідей;
3. оригінальність як здатність генерувати нестандартні ідеї;
4. точність як здатність надавати завершеного вигляду продуктам мислення [8].

На специфіку взаємодії логіки й творчості звертає увагу Я. А. Пономарьов, відзначаючи, що «...за суттю справи будь-яке вирішення достовірно творчої проблеми завжди виходить за межі логіки. Проте

щойно це вирішення отримано, воно, звичайно, може за певних умов бути логічно осмислене. І якщо воно принципово нове, то неминучо має збагатити логіку. Евристичною логікою в строгому сенсі може бути названа та логіка, що постійно збагачується в результаті аналізу нових відкриттів. На підставі такої логіки ті завдання, які до цього були творчими, перестають бути такими, вони стають завданнями логічними. Це й створює одну з необхідних умов розвитку творчих можливостей. Спираючись на досягнення логіки, сфера творчості переміщається й знову опиняється за межами можливостей логіки» [4, с. 290].

Когнітивістські пояснювальні схеми, мабуть, найбільш поширені в психологічній літературі, що належить до проблем творчості. Водночас творча продуктивність визначається не лише якістю розумових операцій, але й особистісними характеристиками, особливостями навичок і умінь, що залучаються до креативного процесу на різних його етапах. Унаслідок усього цього, стає очевидною необхідністю пошук засобів, що дозволяють розвивати креативність – здатність, якою, нехай різною мірою, володіє кожна людина.

Очевидно, що необхідність створення програм для розвитку креативності є надзвичайно актуальною. Відомі різні підходи до побудови програм, що розвивають творчі здібності. Переважна більшість цих програм націлена на розвиток тих або інших складових креативності.

Найбільш традиційними є підходи, у яких творчі здібності прокидаються у процесі вирішення складних завдань, чому, зокрема, було присвячено експерименти М. Вертгаймера з розвитку продуктивного мислення в школярів.

Завершені програми розвитку творчого мислення було розроблено практично одночасно американськими дослідниками Торрансом Є. П. і Е. де Боно.

Провідною ідеєю, покладеною в основу методики Є. Торранса, стала ідея подолання зовні нав'язуваних обмежень і стандартів мислення. Основним методичним засобом розробленого їм тренінгу є завдання, анаграми та психогімнастичні вправи. Визнаючи тренувальність такого елемента творчої здатності як дивергентне мислення, Є. Торранс сформулював вимоги до прийомів, що дозволяють стимулювати неусвідомлювані компоненти творчого процесу.

Зокрема, він називає такі вимоги до прийомів стимулювання процесу інкубації:

1. Вони мають сприяти переходу зі звичайних станів свідомості в незвичайні, принаймні на короткі проміжки часу.

2. Вони мають володіти можливостями збуджувати взаємодію інтелектуальних, вольових і емоційних функцій.

3. Вони мають забезпечувати реалістичне зіткнення з проблемою, занурення в неї, емоційне залучення.

4. Вони мають забезпечувати зіткнення протилежних понять, образів, ідей.

Програма Е. де Боно також спрямована на розвиток творчого мислення. де Боно сформулював принципи розвитку креативного мислення:

- виділення необхідних і достатніх умов вирішення завдання;
- розвиток готовності відмовитися від минулого досвіду, одержаного під час вирішення подібних завдань;

- розвиток здатності бачити багатofункціональність речі;
- розвиток здатності до з'єднання протилежних ідей із різних галузей досвіду й використання отриманих асоціацій для вирішення проблеми;
- розвиток здатності до усвідомлення поляризуючої ідеї в даній галузі знання та звільнення від її впливу.

Де Боно запропонував також групу прийомів, застосування яких створює оптимальні умови для вертикального мислення. Ці прийоми дозволяють перетворити початкове зображення проблеми на більш деталізоване, зробити зрозумілішими її витoki й прогнозовані майбутні стани, структурувати наявну інформацію й встановлювати зв'язки доступних елементів ситуації з досвідом, який має у своєму розпорядженні індивідуальний і колективний суб'єкт вирішення проблеми. Варіант використання прийомів Де Боно наведено в одній із вправ цього каталогу [1].

Розвитку гнучкості мислення як чиннику креативної поведінки присвячено програму, розроблену Й. Шмідтом у 1981 р. у Лейпцигському університеті. У основі тренінгу лежать теоретичні уявлення про установку, що розроблялися Д. Н. Узнадзе. Ця оригінальна програма, так само як і згадувані вище підходи, має справу з когнітивними компонентами творчості [5].

Відомою є версія тренінгу креативності, де значну увагу приділено поведінковим проявам креативності й використано методичні засоби, що поєднують результати мислення з діями і враховують їх взаємний вплив. Це програма Наталі Роджерс [9].

У Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія» в рамках роботи наукової школи кафедри загальної та прикладної психології «Формування особистості в умовах соціальної трансформації» (ГР № 0112U000664) розроблено такі дисципліни, як «Тренінг психології спілкування», «Тренінг організації ведення переговорів», «Психологія ділового спілкування». У ході цих дисциплін особлива увага приділяється формуванню соціальних навичок і умінь, які сприяють подальшій конструктивній взаємодії. Це реалізується за допомогою впровадження в навчальний процес ділових і ролевих ігор, вирішення ситуативних завдань і кейсів. Варто зазначити, що це, у свою чергу, сприяє розвитку інноваційного мислення, формуванню нестандартних підходів до вирішення завдань і креативності в цілому.

Можна стверджувати, що допитливість, відкритість досвіду, прагнення до його множення є характерними рисами людей, які виявляють креативність у різних сферах діяльності. Особливо сензитивним для розвитку креативності в майбутній професійній діяльності є студентський вік. Таким чином, необхідно використовувати для підготовки фахівців на різних етапах професійного становлення (бакалаврів і магістрів) тренінгові технології, моделювання професійних ситуацій, проектні групові

завдання, які розвивають творче мислення і здатність вирішувати завдання різного рівня складності неординарними способами.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки:

- більшість дослідників творчості, як теоретиків, так і практиків, усвідомлюють нормативний, а не продуктивний характер формальної логіки щодо реального життя, її позачасовий характер;
- окреслено підходи до стимулювання й управління неусвідомлюваними детермінантами творчого процесу, деякі з яких операціоналізовано й утілено в практиці тренінгу;
- у розвитку креативності переважає компонентний підхід, провідна роль у якому належить розвитку характеристик дивергентного (вертикального) мислення.;
- існує актуальна необхідність у створенні програм розвитку творчого мислення й упровадження їх у навчальний процес для студентів усіх рівнів підготовки.

Таким чином, варто зазначити, що допитливість, відкритість будь-якому досвіду, прагнення до його примноження мають бути властиві людям, які виявляють креативність і неординарність у різних галузях діяльності. Знайомий нам світ відокремлений від світу невідомого дуже тонкою, майже умовною межею. Тому недивно, що подолати цю межу і більше того, робити це неодноразово, вдається тим, хто постійно розсовує ці межі, не визнає їх недоторканність. Перспективою подальшої роботи може стати дослідження особливостей різних індивідуально-психологічних характеристик, що впливають на розвиток креативності й творчого мислення.

Література

1. Де Боно Э. Шесть шляп мышления / Э. де Боно. – СПб.: Питер Паблишинг, 2005. – 256 с.
2. Матюшкин А. М. Одаренность и возраст. Развитие творческого потенциала одаренных детей / Под ред. А. М. Матюшкина. – М.; Воронеж, 2004.
3. Милославська О. В. До проблеми взаємозв'язку стилю саморегуляції поведінки та типів інноваційного мислення у студентів / Милославська О. В., К. Ю. Домбровська // Вісн. Нац. акад. оборони України : зб. наук. пр. – К., 2011. – № 3. – С. 101–105.
4. Пономарёв Я. А. Психология творения / Я. А. Пономарев. – В., 1999.
5. Психогимнастика в тренинге / под. ред. Н. Ю. Хрящевой. – СПб. : Речь, Институт Тренинга, 2006. – 256 с.
6. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс – М., 1994.
7. Ярошевский М. Г. Психология. / М. Г. Ярошевский. – М., 2002.
8. Guilford J.P. Way beyond the IQ. Creative Education Foundation / J. P. Guilford. – N. Y., 1977.
9. Rogers N. Creative Connection. Polo / N. – Rogers Alto Science & Behavior Books, Inc., 1993.
10. Urban, K. K., & Jellen, H. G. Test for Creative Thinking Drawing Production (TCT-DP). Lisse, N., 1996.

Literatura

1. De Bono E. Shest shljap myshlenija / E. de Bono. – SPb.: Pitjer Publishing, 2005. – 256 s.
2. Matjushkin A. M. Odarjonnostj i vozrast. Razvitie tvorcheskogo potentsiala odarjennyh detej / Pod red. A. M. Matjushkina. – M., Voronezh, 2004.
3. Miloslavskaja O. V. Do problemy vzajemovzjazku stulju samoregulazii povedinky ta tupiv innowatsionnogo myslennja u studentiv / O. V. Miloslavskaja, K. Y. Dombrovskaja // Wisn. Nats. akad. oboronu Ukrainy : zb. Nayk. pr. – K., 2011. – № 3. – S. 101–105.
4. Ponomarjov A. A. Psichologija tworenija / A. A. Ponomarjov.– W., 1999.
5. Psyhohimnastika v treninge / pod. red. N. Y. Chrxjastchevoj – SPb. : Rech, Institut Treninga, 2006. – 256 s.
6. Rodgers K. R. Wzgljad na psichoterapiju. Stanovlenije chelowecka / K. R. Rodgers.
7. Jaroschewskij M. G. Psichologija. / M. G. Jaroschewskij – M., 2002.
8. Guilford J.P. Way beyond the IQ. Creative Education Foundation / J. P. Guilford. – N. Y., 1977.
9. Rogers N. Creative Connection. Polo / N. – Rogers Alto Science & Behavior Books, Inc., 1993.
10. Urban, K. K., & Jellen, H. G. Test for Creative Thinking Drawing Production (TCT-DP). Lisse, N., 1996.

УДК 370153:159.953:81'243

Формування психологічної готовності студентів технічних спеціальностей до роботи з іншомовними науковими текстами

І. В. Цимбал
pogoda@voliacable.com

Стаття посвячена актуальній проблемі навчання студентів технічних спеціальностей роботі з іноземними науковими текстами. Описано компоненти психологічної готовності студентів до роботи з іноземними науковими текстами, які впливають на розуміння тексту. Представлено мету комплексу практичних занять, спрямовану на формування психологічної готовності студентів до роботи з іноземною науковою літературою; знання, уміння та досвід, які повинні сформуватися і продемонструвати студенти після закінчення занять. Спрогнозовані результати апробації майбутнього комплексу практичних занять.

Ключові слова: іноземні наукові тексти, психологічна готовність, розуміння, компетентнісний підхід, особистісно-діяльнісний підхід.

Стаття присвячена актуальній проблемі навчання студентів технічних спеціальностей роботі з іноземними науковими текстами. Описано компоненти психологічної готовності студентів до роботи з іноземними науковими текстами, які впливають на розуміння тексту. Представлено мету комплексу практичних занять, спрямовану на формування психологічної готовності студентів до роботи з іноземною науковою літературою; знання, уміння та досвід, які повинні сформуватися і продемонструвати студенти після закінчення занять. Спрогнозовані результати апробації майбутнього комплексу практичних занять.

Ключові слова: іноземні наукові тексти, психологічна готовність, розуміння, компетентнісний підхід, особистісно-діяльнісний підхід.

The article is devoted to the actual problem of teaching technical departments students to work with foreign scientific texts. The components of psychological readiness of students to work with foreign scientific texts that affect the understanding of the text are described. The author presents the objective of the Foreign Language for Specific Purposes lessons, aimed at creating a psychological readiness of students to the work of foreign science literature; knowledge, skills and experience that should be formed and developed these lessons. They predicted the results of testing these FLSP lessons.

Keywords: foreign science texts, psychological readiness, understanding, competency building approach, learner-centred approach.

Постановка проблеми. Вивчення іноземних мов професійного спрямування є важливим елементом фахової підготовки студентів технічних спеціальностей, яка неможлива без опрацювання іноземної наукової літератури. Однак, досвід роботи зі студентами показує, що протягом їхнього навчання у ВНЗ у більшості відсутня мотивація до вивчення іноземної мови та до читання наукової літератури зокрема, деякі студенти відчують утруднення під час опрацювання фахової літератури іноземною мовою.

На жаль, сучасні умови та методики викладання іноземних мов професійного спрямування не враховують індивідуальні психологічні особливості студентів, які лежать в основі формування психологічної готовності студентів до роботи з іноземними науковими текстами, що призводить до втрати мотивації та бажання вдосконалювати свої знання та навички.

Мета статті полягає у теоретичному дослідженні особливостей формування психологічної готовності студентів технічних факультетів до роботи з іноземними науковими текстами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що когнітивний аспект процесу читання рідною та іноземними мовами глибоко вивчається зарубіжними та вітчизняними психологами та методистами. Процес читання та розуміння тексту є об'єктом дослідження багатьох наук: педагогіки, психології, психолінгвістики, лінгвістики, філологічної герменевтики. Проблему читання та розуміння досліджували російські науковці – Г.І. Богін, А.А. Брудний, Л.П. Доблаєв, Т.М. Дрідзе, М.І. Жинкін, З.І. Кличнікова, І.Ф. Неволін, О.О. Леонтьєв. Теоретичними та практичними розробками психології читання текстів, у тому числі іноземних, займалися В.О. Артемов, Б.В. Беляєв, Л.С. Виготський, І.О. Зимняя, Л.В. Ширінкіна, Т.В. Дроздова, Р.М. Фрумкіна, що свідчить про надзвичайний інтерес до цієї проблеми.

В Україні науковий доробок з проблеми розуміння текстів різних жанрів склали роботи А.В. Антонова, Н.О. Михальчук, С.І.Бондар, Н.В. Чепелевої. Теоретичні основи навчання роботі з іноземними текстами розглядали у своїх працях Н. І. Аверкіна, В.Д. Борщовецька, О.І. Вельчева, А.І. Мельник, Т. Н. Мініна, В.В. Шмідт та інші. Питання психології розуміння наукового тексту досліджували Л.П. Доблаєв, О.М. Корніяка, В.Г. Андросюк, Н.В. Чепелева, О.Ю. Крутських, Н.А. Буре, М. В. Бистрих та ін.

Однак, слід відмітити, що процес роботи з текстом важливо розглядати не лише з точки зору його сприймання та розуміння. Не менш значущими, на нашу думку, є мотиваційний, особистісний компоненти, які входять у структуру поняття «психологічної готовності до діяльності». А робота з іноземним науковим текстом (у тому числі і читання) є когнітивно-ментальною діяльністю.

Різні аспекти психологічної готовності були предметом дослідження багатьох психологів. Вчені досліджували такі види психологічної готовності як мотиваційна, морально-психологічна, професійна, професійно-педагогічна, тощо. В основному психологи зосереджували свою увагу на особливостях психологічної готовності студентів до професійної діяльності (Н. О. Антонова, О. О. Глушко, Т. М. Канівець, Т. Б. Крюкова, І. Г. Прокопенко та ін.), до педагогічної діяльності (І.В. Болотнікова, К.М. Дурай-Новакова, В.О. Моляко, О. В. Соловійова).

Нажаль, особливості формування психологічної готовності до оволодіння іноземними мовами та його аспектів є менш вивченими, а саме – психологічна готовність старшокласників до оволодіння іноземними мовами (О. А. Чиханцова); психологічна готовність студентів до ділового спілкування іноземними мовами (С. М. Бучацька, М. І. Томчук) та старшокласників – до писемного мовлення (І. І. Карабаєва). Формування готовності школярів до розуміння тексту досліджувала у своїй дисертаційній роботі науковець з Росії О. В. Бурдюгова. Тому ми вважаємо доцільним дослідити особливості формування психологічної готовності студентів до такого важливого виду діяльності, як робота з іншомовними науковими текстами.

Викладення основного матеріалу. Перш за все слід сказати, що під поняттям «робота з іншомовним науковим текстом» ми маємо на увазі складний когнітивно-ментальний процес, який складається з таких етапів як читання, сприймання та розуміння тексту. В залежності від поставленого завдання (наприклад, при перекладі тексту, написання анотації іноземною мовою, тощо) можна додати процеси створення вторинного тексту, його аналіз та оцінка.

За традиційним підходом до навчання студентів роботі з іншомовними текстами, у тому числі і науковими, викладач вчить читати текст та перекладати його. Наш підхід передбачає, що студент сам має вибрати собі текст для опрацювання (за рівнем складності, за фаховою специфікою тощо), зрозуміти його, при цьому не перекладаючи його, та використати зміст прочитаного для написання анотації, реферату, і т.п., беручи з тексту найважливішу інформацію.

Тому задача викладача іноземної мови професійного спрямування полягає не лише у тому, щоб навчити розуміти науковий текст іноземною мовою, але, перш за все, зацікавити студента, мотивувати його до роботи з іншомовним науковим текстом.

У структурі психологічної готовності до оволодіння іноземними мовами психологи виділяють основні компоненти: мотиваційний, когнітивний, пізнавальний, емоційно-вольовний, психофізіологічний.

Наша модель формування психологічної готовності до роботи з іншомовними науковими текстами, базується на двох підходах: особистісно-діяльнісному (в основі якого – особистість студента і його індивідуальні психологічні особливості) та компетентнісному (важливими складовими якого є фахова та мовна компетенції). Відповідно до першого підходу, сформувати належний рівень готовності до роботи з іншомовними текстами можна лише у діяльності та з урахуванням індивідуальних психологічних особливостей студентів.

Згідно Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. №1392, компетентнісний підхід – спрямований на загально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є ієрархічно підпорядковані ключова, навчально-предметна і предметна (галузева) компетентності; компетентність – набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці; компетенція – суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини [4].

Фахова компетенція є сукупністю знань, навичок, умінь та здатністю особистості адекватно, самостійно вирішувати завдання, пов'язані з професійною діяльністю, в межах якої формується розуміння специфічної фахової постановки питання, усвідомлення міжпредметних зв'язків [5, с.22].

Лінгвістична (мовна) компетенція відображає здатність студента практично користуватися мовною системою відповідно до норм конкретної мови і культури, вона містить фонетичну, граматичну, лексичну та семантичну компетенції. Формування фахової та лінгвістичної компетенцій являється невід'ємною умовою підготовки студентів-майбутніх конкурентоспроможних фахівців.

На наш погляд, структура моделі формування психологічної готовності до роботи з іншомовними науковими текстами включає такі компоненти (готовності):

1. когнітивний,
2. операційний,
3. мотиваційний,
4. особистісний.

Когнітивний компонент представляє собою систему знань студента з іноземної мови (словниковий запас, знання граматики, фонетики), передбачає накопичення студентами великих знань про світ, про культуру, визначення себе та свою діяльність в них; знань: сутність готовності до розуміння тексту, способів її формування, значущості даної якості у становленні цілісної особистості; типів труднощів (бар'єрів) розуміння тексту [6, с. 87].

Операційний компонент характеризується системою мовленнєвих навичок та умінь, здатністю реалізовувати отримані мовні знання під час читання фахової літератури іноземною мовою для створення вторинного тексту анотації до прочитаної статті, реферату, обговорення тощо.

Мотиваційна готовність є однією з найважливіших у структурі психологічної готовності студентів до роботи з іншомовними науковими текстами та і психологічної готовності взагалі, це система взаємопов'язаних мотивів, які спонукають студентів до вивчення іноземних мов та до читання спеціальної літератури іноземною мовою.

Особистісний компонент психологічної готовності до роботи з текстом ми характеризуємо як комплекс особистісних психологічних характеристик студента (його характер, темперамент, тип інтелекту, рівень розвитку пам'яті, уяви та інше).

Утруднення під час роботи з іншомовними науковими текстами виникають через когнітивні чинники (недостатність вихідних знань, на яких побудована інформаційна модель; несистематичність, уривчастість знань, включених в інформаційну модель, що перешкоджає інтеграції в цю модель нового повідомлення як змістового цілого), діяльнісного (недостатність функцій механізмів синтетико-аналітичної обробки повідомлень) та мотиваційні чинники (недостатні мотивація та вольові зусилля до розуміння змісту повідомлення) [1, с. 35].

У подальшому ми плануємо використати дану модель формування психологічної готовності

студентів до роботи з іноземними науковими текстами у створенні комплексу практичних занять, яке складатиметься з навчальних завдань та вправ, направлених на удосконалення навичок та вмінь читання іноземною мовою; бесід та тренінгів, метою яких є створення позитивної мотивації до вивчення іноземних мов та зокрема до роботи з іноземними науковими текстами.

Метою нашого комплексу практичних занять ми передбачаємо формування у студентів-майбутніх фахівців таких компетенцій:

- соціально-особистісної – уміння сприймати та розуміти надану інформацію та застосовувати її у професійній діяльності;
- загально-наукової – уміння володіти основними науковими термінами та поняттями на рівні відтворення, тлумачення й використання у професійній діяльності;
- інструментальної – уміння планувати й організувати пошук інформації у різних джерелах,
- мовної (граматична, лексична) – здатність користуватися граматичними ресурсами іноземної мови, володіти високим рівнем граматичної правильності та здатність використовувати мовний словниковий запас;
- соціокультурної (предметна) – уміння оперувати сукупністю фонових знань, що стосуються певних галузей науки і техніки.

здатностей:

- здійснювати пошук іноземних текстів з фаху у друкованих та інтернет-джерелах, відповідно до спеціальності та рівня володіння іноземною мовою студента;

- розуміти складні за своєю структурою та лексико-граматичними ознаками і різні за об'ємом іноземні наукові тексти;
- використовувати отриману з іноземних наукових текстів для написання анотацій, рефератів, тощо.

Згідно з вимогами програми навчальної дисципліни студенти після засвоєння кредитного модуля мають продемонструвати такі результати навчання:

Знання:

- лінгвістичних та комунікативно-прагматичних особливостей письмових та усних фахових текстів;

- лексичного та граматичного матеріалу у обсязі, який дозволяє забезпечити ефективне функціонування у рецептивних та продуктивних письмових видах мовленнєвої діяльності;
- стратегій автоінформування та планування, що передбачають спостереження за власними механізмами навчання для усвідомлення найефективніших способів використання власних ресурсів у процесі формування іноземної компетенції;

уміння:

- самостійно знаходити науковий текст іноземною мовою, що вони вивчають,
- розуміти в деталях розгорнуті, складні тексти за фахом,
- працювати зі складними та значними за обсягом текстами з метою пошуку та відтворення конкретної заданої інформації,

- використовувати отриману з прочитаного тексту інформацію для написання анотацій, рефератів, курсових та дипломних робіт як рідною так і іноземною мовами.

Досвід:

- роботи з автентичними письмовими текстами наукової тематики,
- планування та організації пошуку інформації іноземною мовою у джерелах різних видів, узагальнення довгих складних текстів та передачі інформації як у писемному так і усному мовленні,
- використання допоміжних джерел для пошуку та аналізу необхідної інформації (словників, лексиконів, енциклопедій, актуальних аналітичних статей), а також інформаційно-пошукових систем в процесі реалізації поставлених завдань.

Результатом апробації комплексу практичних занять ми вбачаємо:

- підвищення рівня знань, покращення навичок роботи з іноземним науковим текстом; подолання когнітивних та інших утруднень протягом читання (когнітивна та діяльнісна готовність);
- усвідомлення значення вивчення іноземних мов та опрацювання іноземної наукової літератури у фаховій підготовці (мотиваційна готовність);
- розвиток наполегливості, зосередженості у роботі з іноземними науковими текстами, розвиток впевненості у своїх силах і знаннях, подолання негативних станів (емоційно-вольова готовність).

Висновки. Проблема психологічної готовності студентів-майбутніх фахівців до роботи з іноземними науковими текстами є малодослідженою у галузі педагогічної психології та є надзвичайно актуальною та важливою. Протягом навчання студентів технічних спеціальностей завданням викладача іноземної мови професійного спрямування є формування психологічної готовності студентів до роботи з іноземними науковими текстами, яка включає когнітивну, операційну, мотиваційну та особистісну складові. Наша чотирикомпонентна модель формування психологічної готовності студентів до роботи з іноземними науковими текстами повинна у майбутньому лягти в основу комплексу практичних занять, який би підвищив ефективність читання іноземної фахової літератури.

Література

1. Антонов А. В. Сприймання та розуміння тексту / Антонов Анатолій Васильович. – К.: Знання, 1977. – 48 с.
2. Бурдюгова О.В. Формирование готовности школьника к пониманию текста : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ольга Васильевна Бурдюгова. – Оренбург, 2006.- 202 с.
3. Бучацька С. М. Формування психологічної готовності студентів до ділового спілкування іноземними мовами: авторефер. дис.. на канд. псих. наук / Бучацька Світлана Михайлівна. – Хмельницький: 2009. – 20 с.

4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9. – Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти.

5. Жданова Н. С. Зміст і структура навчально-методичного комплексу з німецької мови для майбутніх менеджерів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Жданова Наталія Сергіївна. – К., 2008 – 344 с.

6. Томчук М. І. Психологічна готовність майбутніх фахівців до ділового спілкування іноземними мовами : монографія / М. І. Томчук, С. М. Бучацька; Вінниц. обл. ін-т післядипл. освіти пед. працівників. – Вінниця : Вінниц. газета, 2010. - 225 с.

7. Чиханцова О.А. Психологічна готовність старшокласників до оволодіння іноземними мовами у вищому навчальному закладі: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Чиханцова Олена Анатоліївна ; Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2014. - 20 с.

Literatura

1. Antonov A. V. Spriymannya ta rozuminnya tekstu / Antonov Anatoliy Vasilovich. – K.: Znannya, 1977. – 48 s.

2. Burdyugova O.V. Formirovanie gotovnosti shkolnika k ponimaniyu teksta : diss. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Olga Vasilevna Burdyugova. – Orenburg, 2006.- 202 s.

3. Buchatska S. M. Formuvannya psihologichnoyi gotovnosti studentiv do dilovogo spilkuvannya inozemnimi movami: avtorefer. dis.. na kand. psih. nauk / Buchatska Svitlana Mihaylivna. – Hmelnitkiy: 2009. – 20 s.

4. Derzhavniy standart bazovoyi i povnoyi zagalnoyi serednoyi osviti [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : URL : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-p#n9. – Pro zatverdzhennya Derzhavnogo standartu bazovoyi i povnoyi zagalnoyi serednoyi osviti.

5. Zhdanova N. S. Zmist i struktura navchalno-metodichnogo kompleksu z nimetskoji movi dlya maybutnih menedzheriv : dis.... kand. ped. nauk : 13.00.02 / Zhdanova Nataliya Sergiyivna. – K., 2008 – 344 s.

6. Tomchuk M. I. Psihologichna gotovnist maybutnih fahivtsiv do dilovogo spilkuvannya inozemnimi movami : monografiya / M. I. Tomchuk, S. M. Buchatska; Vinnits. obl. In-t pislyadipl. osviti ped. pratsivnikiv. – Vinnitsya : Vinnits. gazeta, 2010. - 225 s.

7. Chihantsova O.A. Psihologichna gotovnist starshoklasnikiv do ovobodinnya inozemnimi movami u vischomu navchalnomu zakladi: avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 / Chihantsova Olena Anatoliyivna ; Derzh. zakl. „Pivdenno ukr. nats. ped. un-t Im. K. D. Ushinskogo”. – Odesa, 2014. - 20 s.

Розділ: Гендерна психологія

УДК 159.922.7:159.942

INFLUENCE OF MOTHER-SON'S STYLES OF RELATIONSHIPS ON THE FORMATION OF SOCIAL ANXIETY IN ADOLESCENT BOYS

E.V.Dolgoplova, N. N.Tereshchenko
nadiiat@gmail.com

The purpose of our work: to reveal features of mother-sons relationships contributing to the formation of social anxiety in adolescent boys. Study sample comprised 104 mothers of boys 15-16 years, students grades 9-10, as well as the boys themselves. Boys with high level of social anxiety characterized by such styles mother-sons relationships as "emotional distance from her son", associated with the lack of involvement in the upgrowing process and emotional contact with her son and "interpersonal relationship of dependency", characterized by overprotection and limiting nonfamily contacts, preventing separation of a teenager.

Key words: adolescent boys, social anxiety, mother, mother-sons relationships

Для того, чтобы выявить особенности материнско-сыновних отношений, способствующих формированию социальной тревожности у мальчиков подросткового возраста было исследовано выборку, которую составили 104 матери мальчиков 15-16 лет, учащихся 9-10 классов, а также сами мальчики. Оказалось, что для высокотривожных мальчиков характерны такие стили материнско-сыновних отношений как «Эмоциональная дистанцированность от сына», связанная с отсутствием включенности в воспитательный процесс, эмоционального контакта с сыном; и «Отношения межличностной зависимости», характеризующийся сверхзаботой о ребенке, ограничивающий его и материнские внесемейные контакты, препятствующий сепарации подростка.

Ключевые слова: социальная тревожность, мальчики подросткового возраста, матери, межличностные отношения.

Для того, щоб виявити особливості материнської-синових відносин, що сприяють формуванню соціальної тривожності у хлопчиків підліткового віку було досліджено вибірку, яку склали 104 матері хлопчиків 15-16 років, учнів 9-10 класів, а також самі хлопчики. Виявилося, що для високотривожних хлопчиків характерні такі стилі материнської-синових відносин як «Емоційна дистанційованість від сина», пов'язана з відсутністю залученості в виховний процес, емоційного контакту з сином; і «Відносини міжособистісної залежності», які характеризуються надтурботою про дитину, яка обмежує його і материнські позасімейних контакти та перешкоджає сепарації підлітка.

Ключові слова: соціальна тривожність, хлопчики підліткового віку, матері, міжособистісні відносини.

Adolescence is sensitive to the formation of social anxiety, which has a negative impact on the socio-psychological adaptation, psychological well-being of the individual [1, 2]. Actualization (formation) of social anxiety reflects the adolescent socialization and patterns of psychosexual development associated with the active development of sex-role and self-concept. It should be noted that social anxiety is extremely common preclinical disorder, according to various estimates from 25% to 50% of today's teenagers and young adults suffer from high levels of social anxiety [1, 2].

One of the most important tasks of adolescence is the restructuring of parent-child relationships, promoting adolescent separation from parent control and authority and building effective relationships in a group of peers [3]. However, these processes can be disrupted or blocked due to the presence of the special structure of the parent family. Currently, in the context of systemic family psychology and psychotherapy any teenager's symptom can be considered as part of the broken family system [4-6]. V. Satir [6] said that the child in the family was often the "identified patient", that was the only family member whose conduct is the visible evidence of the violation in the family interaction. Thus, in the family, which is characterized as outwardly prosperous, which cannot be attributed to extreme forms of violations can be configured one or another symptom of violations of interaction with the outside world, in particular social anxiety in adolescents.

One of the signs of violation of the family system is to change the hierarchical and communicative structure of the family. So, Zakharov A. I. [4] identified three types of families with children who have observed neurotic manifestations. In two of them the mother is in dominant position in the upbringing of the child and the father or entirely eliminate the interaction with the child, or all of its impact refracted through mother's decision. The third variant of the family was a struggle for a child between mother and father. Thus, maternal position is an important characteristic of family education and has considerable influence in shaping the personality of the child.

Based on empirical observations in advisory practice we distinguished types of mothers, contributing to the formation of social anxiety in children, such as "dominant mother", "authoritative mother", "custodial mother", "anxious mother" [7]. Their particular characteristics relationship with the child, affecting the formation of children's social anxiety was described. However, these data need to be validated, which can be achieved by using psychodiagnostic methods and methods of mathematical statistics.

The purpose of our work: to reveal features of mother-sons relationships contributing to the formation of social anxiety in adolescent boys.

Study sample comprised 104 mothers of boys 15-16 years, students grades 9-10, as well as the boys themselves.

Methods: PARI (parental attitude research instrument) (authors – H. H. Schaefer and R. C. Bell, adaptation -T.V. Neshcheret) is designed to explore the relationship between parents (especially mothers) to the opposite sides of family life (family roles), social phobia Questionnaire (Sagalakova O. A., Truevtsev D. V).

The feature's space which included performance by the method of PARI was factored. The result was a factor matrix presented in Table 1. The table includes variables significant bearing on the load factors.

Table 1.

Styles of mother-sons relationships

Emotional intimacy with her son	Emotional distance from her son	Self-sacrifice for the sake of her son	Interpersonal relationship of dependency
Verbalization (0,702)	Suppression of the will (-0,603)	Feelings of self-sacrifice (0,416)	Extreme concern (0,606)
Fear of offending (0,793)	Family conflicts (0,467)	Family conflicts (-0,673)	Dependence on the family (0,590)
Excessive rigor (-0,429)	Irritability (0,522)	Irritability (-0,497)	Exception of outfamily influences (0,454)
Dissatisfaction with the role of mistress (-0,453)	Super-authority of parents (-0,468)	Excessive rigor (0,479)	Super-authority of parents (0,413)
The development of the child's activity (0,460)	Development of the activity of the child (-,400)	Exception of outfamily influences (0,422)	Dissatisfaction with the role of mistress (-0,556)
Indifference of her husband (0,532)	Failure to contact (0,472)	Development of the activity of the child (0,448)	Indifference of her husband (0,415)
The suppression of sexuality (0,637)	The desire to accelerate the development of the child (-0,816)	The suppression of sexuality (0,525)	Extrem intervention in the world of a child (-0,485)
Domination mother (-0,648)		Extrem intervention in the world of a child (-0,546)	
Relational equations (0,569)			
16%	13%	11%	11%

As can be seen from the table, was allocated 4 factors that have been identified by us as styles of mother-sons relationships:

1 factor that we called «Emotional intimacy with his son», amounted such indicators as verbalization, fear of offending, the development of the child's activity, indifference of her husband, the suppression of sexuality, relational equations with positive sign and excessive rigor, dissatisfaction with the role of mistress, domination mother - with a negative sign. This style is characterized by emotional closeness with her son, building a friendship with him, partnerships. At the same time, we can assume the presence of voltage (hidden or explicit) in the marital relationship, which is associated with the exception of the father of the upbringing and the suppression of sexuality.

The 2nd factor "emotional distance from her son" is also bipolar. At one extreme, the factor with a positive sign includes indicators such as "family conflicts", "irritability," "failure to contact", and at the other end of the negative - "suppression of the will", "super-authority of parents", "development of the activity of the child", "the desire to accelerate the development of the child". Thus, this parenting style combines conflict, family atmosphere, maintaining emotional distance from her son, and the lack of involvement in his life and the process of growing up.

The 3^d factor, designated as the "Self-sacrifice for the sake of her son", includes indicators of self-sacrifice, excessive rigor, exception of outfamily influences the development of the child's activity, the suppression of sexuality with a positive sign, as well as - family conflict, irritability, emergency intervention in the world of a child with a negative sign. It can be assumed that the mother is aware of its contribution to the growing up of the child, which is related to the fact that relations are friendly, positive, allowing the child to develop. However, the condition and/or requirement in such a relationship is to comply with certain rules, as well as attachment to the parent home.

The 4th factor - "interpersonal relationship of dependency" amounted indicators "extreme concern", "dependence on the family," "exception-family influences", "super-authority of parents", "indifference of husband" - a positive sign, and "dissatisfaction with the role of hostess" and "extrem intervention in the child's world" - with a negative sign. This style reflects building relationships of interpersonal addiction. It is characterized by overprotective and isolation in the family, and the exclusion of husband meant locking according to the dyad "mother - son". Note that we are talking about mothers sons - teenagers who are at the normative psychological development should be separate from the parent family. It is clear that with this style of relations, this process will be extremely difficult.

Each subject was assigned a value of each coefficient obtained from the factors. Then, based on the use of t-test revealed differences between subgroups of boys with high and low level of social anxiety, based on the results of the questionnaire of social phobia. The results are shown in Table 2.

Table 2.

Differences styles of mother-sons relationships in subgroups of boys (t-Student test)

	Emotional intimacy with his son	emotional distance from her son	Self-sacrifice for the sake of her son	Interpersonal relationship of dependency
Subgroup 1-subgroup 2	0,75	2,42**	1,03	2,55*

As can be seen from Table. 2, significant differences are observed in style of mother-son's relationship "emotional distance from her son", which can be considered as a variant of permissive parenting style, because combines indifference, lack of control and emotional contact. Apparently, these relationships may prevent the formation of social competence of the child who does not get the experience of close emotional relationships. Inability to establish satisfactory social contacts probably leads to the emergence of social anxiety that is associated with a sense of his own lack of success. Described earlier type of "anxious mother" can be attributed to this type of relationship.

Also, significant differences are observed in style "interpersonal relationship of dependency". Apparently, the impossibility of separation from the mother's fixation on the dyad "mother-son", leads to the perception of the world as a hostile, dangerous, in contrast to the clear, although limiting family relations. In addition, it should be noted that the exclusion of the father of the family upbringing is not conducive to the formation of an adequate sex-role behavior, which may also serve as an obstacle to overcome social fears and adaptive social behavior. We have described "dominant mother", "authoritative mother" and "custodial mother" which can be seen as embodiments of this style of relationships. Interestingly, the style of relations "Emotional intimacy with her son," which in its content is most similar to the style of "interpersonal relationship of dependency", was not related to the formation of social anxiety in adolescent boys. It can be assumed that the presence of indicators relevant of adolescent freedom and respect for his sense in style of relationship "emotional intimacy with her son", missing in the style of "interpersonal relationship of dependency" are retardant factors for the formation of social anxiety.

Conclusions:

1. The main styles of mother-son's relationships are:
  - «Emotional intimacy with her son», which is characterized by the construction of a mother friendship, partnership with his son, and given him opportunities for the development and maturation;
  - "Emotional distance from her son", associated with the lack of involvement in the upgrowing process and emotional contact with her son;
  - "Self-sacrifice for the sake of her son," which can be understood as the active involvement of mothers in the educational process, creating favorable conditions for the development of family child, limiting himself for the sake of it, but quite demanding in relation to it;
  - "Interpersonal relationship of dependency", characterized by overprotection and limiting nonfamily contacts, preventing separation of a teenager.
2. Boys with high level of social anxiety characterized by such styles mother-son's relationships as "emotional distance from her son" and "interpersonal relationship of dependency".

Література

1. Гнатишина О. М. Поширеність соціальних страхів серед студентської молоді [Електронний ресурс] // Актуальные вопросы современной психиатрии и наркологии: Сборник научных работ Института неврологии, психиатрии и наркологии АМН Украины и Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 (Сабуровой дачи), посвященный 210-летию Сабуровой дачи / Под общ. ред. П. Т. Петрюка, А. Н. Бачерикова. — Киев–Харьков, 2010. — Т. 5. — Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua/books/actual/paper023.htm>
2. Стукан Л.В.. Причины, умови, механізми формування соціальних фобій у підлітків, їх психокорекція та психопрофілактика. - Автореф. дис... канд. мед. наук: 19.00.04 / Л.В. Стукан; Харк. мед. акад. післядиплом. освіти. — Х., 2006. — 20 с. — укр.
3. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка/ Н. Ньюкомб. – 8-е изд. – СПб.6 Питер, 2003. – 640 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)]
4. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия/ Захаров А.И. – СПб.: Издательство «Союз», 2004. – 336 с.
5. Варга А.Я. Введение в системную семейную психотерапию./ Варга А.Я. – Издательство: Когито-Центр, 2009.
6. Сатир В. Психотерапия семьи //Сатир Вирджиния. - «Речь», СПб., 2006. - 288 с.
7. Терещенко Н.Н. Психологические типы матерей младших подростков с социальной тревожностью/ Терещенко Н.Н., Долгополова Е.В. //Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: психологія. Харків: ХНУ.– 2011. - Вип. 48, №985. – С. 58-62.

Literatura

1. Gnatishina O. M. Poshirenist sotsialnih strahiv sered studentskoYi molodi [Elektronniy resurs] // Aktualnyie voprosyi sovremennoy psixiatrii i narkologii: Sbornik nauchnyih rabot Instituta nevrologii, psixiatrii i narkologii AMN Ukrainyi i Harkovskoy oblastnoy klinicheskoy psixiatricheskoy bolnitsyi # 3 (Saburovoy dachi), posvyaschYonnyiy 210-letiyu Saburovoy dachi / Pod obsch. red. P. T. Petryuka, A. N. Bacherikova. — Kiev–Harkov, 2010. — T. 5. — Rezhim dostupu: <http://www.psychiatry.ua/books/actual/paper023.htm>
2. Stukan L.V. Prichini, umovi, mehanizmi formuvannya sotsialnih fobiy u pidlitkiv, Yih psihokorektsiya ta psihoproflaktika. - Avtoref. dis... kand. med. nauk: 19.00.04 / L.V. Stukan; Hark. med. akad. pIslyadiplom. osvIti. — H., 2006. — 20 s. — uкр.
3. Nyukomb N. Razvitie lichnosti rebenka/ N. Nyukomb. – 8-e izd. – SPb.6 Piter, 2003. – 640 s.: il. – (Seriya «Mastera psihologii»)]
4. Zaharov A.I. Nevrozyi u detey i psixoterapiya/ Zaharov A.I. – SPb.: Izdatelstvo «Soyuz», 2004. – 336 s.
5. Varga A.Ya. Vvedenie v sistemnyuyu semeynuyu psixoterapiyu./ Varga A.Ya. – Izdatelstvo: Kogito-Tsentr, 2009.
6. Satir V. Psixoterapiya semi //Satir Virdzhiniya. - «Rech», SPb., 2006. - 288 s.
7. Tereschenko N.N. Psixologicheskie tipyi materey mladshih podrostkov s sotsialnoy trevozhnostyu/ Tereschenko N.N., Dolgopolova E.V. //VIsnik HarkIvskogo natsIonalnogo unIversitetu ImenI V.N. KarazIna. SerIya: psixologiya. HarkIv: HNU.– 2011. - Vip. 48, #985. – S. 58-62.

УДК 159.9.075:[316.46.058.4:305]

Гендерні кореляції при діагностиці за допомогою F-шкали

Д. А. Церковний, М. В. Церковна, А. О. Церковний
a24@ukr.net

В статті розглядаються результати дослідження рис авторитарної особистості у юнаків та дівчат за допомогою F-шкали тесту фашизму. Проведено порівняльний аналіз теорій, що розглядають різні аспекти прояву особливостей авторитарної особистості. У результаті експериментального дослідження виявлено значущі відмінності в структурі рис авторитарної особистості у юнаків та дівчат. Проаналізовано кореляційні зв'язки та виявлено унікальні для юнаків і дівчат структури взаємозв'язків F-шкали тесту фашизму.

Ключові слова: F-шкала, гендерні відмінності, авторитарна особистість.

В статье рассматриваются результаты исследования черт авторитарной личности у юношей и девушек с помощью F-шкалы теста фашизма. Проведен сравнительный анализ теорий, рассматривающих различные аспекты проявления особенностей авторитарной личности. В ходе экспериментального исследования выявлены значимые различия в структуре черт авторитарной личности у юношей и девушек. Проанализированы корреляционные связи и выявлены уникальные для юношей и девушек структуры взаимосвязей F-шкалы теста фашизма.

Ключевые слова: F-шкала, гендерные различия, авторитарная личность.

This article discusses the results of the study authoritarian personality traits in young people using F-scale test of fascism we carried out. Comparative analysis of theories that examine different aspects of display features of authoritarian personality. As a result of the pilot study there were revealed significant differences in the structure of the authoritarian personality traits in boys and girls. We analyzed correlations and found unique for young people structure relationships of fascism F-scale test.

Key words: F-scale, gender differences authoritarian personality.

Постановка проблеми.

Актуальність теми зумовлена складністю соціальних, політичних та культурних трансформацій в світі, та зокрема в Україні. Час від часу в різних країнах ми можемо зустріти радикальні прояви авторитаризму. На сьогодні ще не досліджено чи є, якщо є, то яка саме різниця у прояві авторитарної особистості, як особистісного синдрому, у юнаків та дівчат.

Авторитарна особистість має специфічний склад основних настанов і бажань, що робить людину більш схильною до конформізму, беззаперечної підпорядкованості владі, до прийняття тоталітарної ідеології і, як наслідок, тоталітарного політичного режиму. Проблема сутності «авторитарної особистості» виникла при дослідженні явища масового розповсюдження ідеології нацизму в Німеччині. Подальший розвиток концепція авторитарної особистості набула в роботах Е. Фромма, Т. Адорно, Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсона та Р. Сенфорда.

Е. Фромм в 1931 р., досліджуючи особливості авторитарності, виявив що населення, що належить до середнього класу у Німеччині, незважаючи на висловлення негативного ставлення до націонал-соціалізму, має вкорінені в структурі характеру настанови, які формують потребу у авторитарному режимі та створюють готовність до прийняття його. Як підсумок, в праці «Втеча від волі», він піддав ретельному аналізу структуру авторитарного характеру та визначив його як своєрідний тип «соціального характеру, що становить психологічну базу нацизму» [4, с. 23]. З його точки зору особливостями авторитарного характеру є ненависть до слабості та любов до сили, а також потреба в обмеженості у всьому, часто до скупості. Агресивність, що пов'язана із загальною тривожністю, стає для авторитарної особистості основним засобом психологічного захисту. Характерними є звуження світогляду, схильність до підозр, ксенофобія, безсилість і безвілля, преклоніння перед дотеперішнім, часто супроводжуються зниженням відчуття себе справжньою особистістю. Також досить важливим елементом авторитарного характеру є специфічне ставлення до влади, яке проявляється через любов до силі у всіх її проявах і зневажливе ставлення до людей та організацій, що не мають сили [4].

Авторитарному характеру притаманні одночасно жадання влади і прагнення до підпорядкування. При виникненні почуття слабкої державної влади авторитарний характер може знайти прояв в потребі анархії та бунту. Е. Фромм відмітив, що людина з авторитарним характером часто збурюється проти владних структур суспільства, навіть проти тих, які діють в її інтересах і зовсім не застосовують репресивних заходів [4]. Влада для людей цього типу має характер зовнішньої, надлюдської і надприродної сили. Вагомою особливістю авторитарного мислення є переконання у тім, що «життя визначається силами, які лежать поза людиною, поза її інтересами і бажаннями» [4]. Ця особливість проявляється не тільки в області ідеологій, але і в загальних уявленнях про «Божу волю», «моральний борг», «природний закон» та «долю». Таким чином реалізується потреба в зовнішній могутній силі, якій людина зобов'язана підкоритися.

Проблема авторитарності привернула увагу М. Хоркхаймера і Т. Адорно також в 30-і рр. минулого століття. В роботі «Діалектика просвіти» вони провели ретельний соціологічний аналіз тоталітарних тенденцій і дійшли висновку, що когнітивні конструкти авторитаризму, соціального конформізму та антисемітизму є результатом почуття безсилля звичайної людини в суцільно керованому світі [5].

У сорокові роки, при виконанні проекту з назвою «Вивчення забобонів», якій очолював М. Хоркхаймер, здійснено дослідження структури та походження «авторитарної особистості», в якому приймали участь Т. Адорно, Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон і Р. Сенфорд. Результати дослідження було опубліковано в тематичній роботі «Авторитарна людина» [1]. Було виявлено стійку кореляцію між расовими і етнічними забобонами і суттєвими рисами особистості. Це є основою нового, за висловом М. Хоркхаймера, «антропологічного типу» людини, що виник у ХХ столітті – авторитарного типу особистості [5].

Протягом двадцяти років зусиллями Т. Адорно, Д. Левінсона, Е. Френкель-Брюнsvик і Р. Сенфорда було створено ряд методик для діагностики авторитарних рис особистості. Вони отримали назви: шкала політико-економічного консерватизму (РЕС-шкала), шкала антисемітизму (А-S-шкала), шкала етноцентризму (Е-шкала), та шкала фашизму (F-шкала).

Центральним методом стає F-шкала. Цей метод ґрунтується на діагностиці структури індивідуальної чутливості до авторитаризму і до фашизму зокрема.

З 50-х по 70-ті роки у Німеччині та Америці пройшов ряд великих досліджень з використанням F-шкали. Ключовими елементами дискусії залишаються відмінності між соціальним регулюванням і рисами особистості [9; 10]. Крім того, продовжується формування нових поглядів на авторитарність. Наприклад, Д. Оустерайх у наслідку досліджень дійшов до висновку, що авторитарний синдром є результатом процесу соціалізації [6; 7].

В наш час авторитарна особистість розуміється вже не так критично, як в період фашизму у Німеччині. Авторитарний стиль поведінки часто трактується як «стиль, збудований на авторитетному впливі, який необхідний в екстремальних і критичних ситуаціях» [2]. Сучасні дослідники роблять наголос на соціальні передумови формування та розвитку авторитарної особистості. Перебування з дитинства в постійних відносинах підпорядкування і залежності загальмовує розвиток автономності, що пізніше позначається на поведінці.

Критичний аналіз компонентів F-шкали ще триває, але актуальність теми з часом не вичерпується. Ми можемо спостерігати тенденції розвитку рис авторитарної особистості серед членів угруповань правого екстремізму, антисемітизму та фундаменталізму [11]. Соціально-наукові дослідження в останні десятиліття неодноразово демонстрували наявність великого відсотку відповідей, які повинні інтерпретуватися як ознака авторитаризму [8; 12]. Таким чином, є актуальною необхідність у надійних засобах діагностики авторитарної особистості для проведення подальших досліджень.

Метою роботи є виявлення гендерних особливостей при діагностиці за допомогою F-шкали.

Методика: «Шкала Фашизму» (F-шкала).

Вибірка: У дослідженні взяли участь 60 студентів різних харківських вузів, середній вік яких складає 19-20 років. З них 30 юнаків та 30 дівчат.

Було проведено дослідження рис авторитарної особистості. Після обробки результатів отримано узагальнені дані для юнаків та дівчат. Рис авторитарної особистості, виявлені за методикою «Шкала Фашизму» представлено на Рис. 1.1.

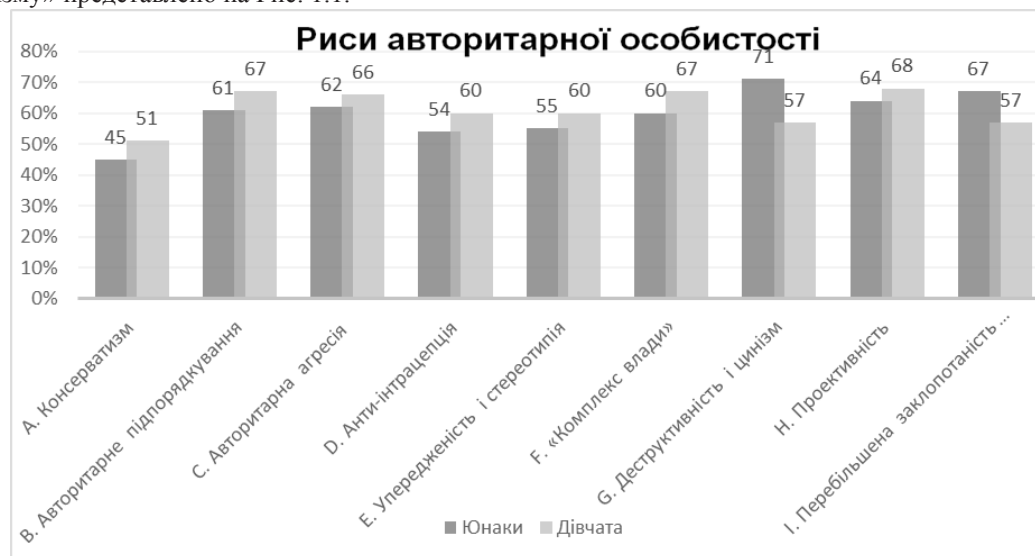

Рис. 1.1. Рівень прояву рис авторитарної особистості у юнаків та дівчат

Як ми можемо бачити, за сімома з дев'яти критеріїв, у дівчат більш високий рівень прояву рис авторитарної особистості, ніж у юнаків. Виключенням є шкали «деструктивність та цинізм» та «перебільшена заклопотаність сексуальним життям».

Метод визначення значущості розбіжностей Уїлкоксона-Мана-Уїтні показав, що значущі розбіжності, за змінною статі, є по п'яти шкалам. «Консерватизм», «авторитарне підпорядкування» та «анти-інтрацепція» – більш виражені у дівчат. «Деструктивність і цинізм» та «перебільшена заклопотаність сексуальним життям» – у юнаків. Тобто дівчата є більш консервативними, з більшою емоційною схильністю до підпорядкування та побоюванням прояву справжніх почуттів і втрати самоконтролю. Юнаки характеризуються загальною дифузною ворожістю та перебільшеною заклопотаністю сексуальним життям, як своїм, так і оточуючих.

Загалом, найменш вираженою рисою в групі є «консерватизм». Це обумовлено юнацьким віком респондентів і свідчить про невисокий рівень схильності до норм та традицій, що встановлені суспільством. Найбільш вираженою, в групі, виявилися шкала «авторитарна агресія», яка проявляється в схильність до засудження та покарання людей, що не поважають цінності, котрі актуальні у групі.

Для аналізу особливостей взаємозв'язку ми використали кореляційний аналіз за Спірменом. Проведено аналіз всієї групи, та окремо юнаків та дівчат. Це дозволило виявити загальні тенденції, та унікальні взаємозв'язки для дівчат та для юнаків. Було виявлено кореляції, значущі на рівні 0.01 для всієї вибірки: «Консерватизм» корелює з «авторитарним підпорядкуванням» та «авторитарною агресією». «Авторитарне підпорядкування» корелює з «авторитарною агресією», «анти-інтрацепцією», «упередженістю і стереотипією», «комплекс влади» та «проективністю». «Авторитарною агресією»

корелює з «перебільшеною заклопотаністю сексуальним життям». «Анти-інтрацепція» корелює з «упередженістю і стереотипією», «комплекс влади» та «проективністю». «Упередженість і стереотипія» корелює з «комплексом влади».

Таким чином, тісно пов'язані між собою всі риси авторитарної особистості. Кожна шкала, як мінімум, одним зв'язком, пов'язана з іншою. Отже підвищення рівня одних рис несе за собою зростання інших, що, у свою чергу, впливає на наступні.

Порівнявши моделі кореляцій, котрі ми отримали при окремому аналізі для кожної статі, можна виділити 4 взаємозв'язки, які є загальними як для юнаків так і для дівчат. А саме: «консерватизм» корелює з «авторитарною агресією» на рівні $p \leq 0.01$;

«авторитарна агресія» корелює з «перебільшеною заклопотаністю сексуальним життям» на рівні $p \leq 0.01$; «упередженість і стереотипія» корелює з «комплексом влади» на рівні $p \leq 0.01$ і з «деструктивністю та цинізмом» на рівні $p \leq 0.05$.

Аналізуючи данні, окремо для юнаків та дівчат за допомогою методу визначення значущості розбіжностей Уїлкоксона-Мана-Уїтні ми можемо говорити ще й про відмінності в структурі авторитарної особистості.

Для юнаків унікальними кореляціями в структурі авторитарної особистості є: «консерватизм», котрий корелює з «авторитарним підпорядкуванням» на рівні $p \leq 0.05$ та «авторитарне підпорядкування» що корелює з «анти-інтрацепцією» на рівні $p \leq 0.05$.

Для дівчат такими унікальними кореляціями є «авторитарне підпорядкування», що корелює з «деструктивністю та цинізмом» на рівні $p \leq 0.05$; «деструктивність та цинізм» корелює з «проективністю» на рівні $p \leq 0.01$; «проективність», що корелює з «анти-інтрацепцією» на рівні $p \leq 0.01$.

Отже, у юнаків зростання прихильності до традиційних цінностей середнього класу тісно пов'язане з емоційною пристрастю до підпорядкування та некритичним ставленням до влади. Дівчата, мають інший ланцюжок взаємозв'язків. Перебільшена емоційна пристрасть до підпорядкування, потреба в сильному лідері, що корелює з загальною дифузною ворожістю, очорненням «людської природи» та раціоналізацією.

Висновки.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Теоретичний аналіз рис авторитарної особистості та соціально-психологічної адаптації показав що авторитарна особистість відрізняється специфічною конфігурацією базисних установок і потягів, які роблять людину особливим чином схильною до конформізму, до беззаперечного підпорядкування владі, до прийняття тоталітарних ідеологій і тоталітарного політичного режиму.

2. Засімома з дев'яти критеріїв за F-шкалою, дівчата показали більш високий рівень авторитаризму ніж юнаки. Дівчата є більш консервативними, з більшою емоційною схильністю до підпорядкування та побоюванням прояву справжніх почуттів і втрати самоконтролю. Юнаки характеризуються загальною дифузною ворожістю та перебільшеною заклопотаністю сексуальним життям, як своїм, так і оточуючих. Загалом у юнаків та дівчат досить високий рівень прояву рис авторитарної особистості.

3. Кореляційний аналіз показав що в структурі F-шкала є тісний взаємозв'язок між шкалами – кожна шкала, як мінімум одним зв'язком, пов'язана з іншими. Аналіз розбіжностей дозволив виявити як загальні, так і унікальні зв'язки для юнаків та дівчат.

В майбутньому дана робота може бути продовжена дослідженням вибірки юнаків і дівчат, які перебувають в екстремістських організаціях та вивченням особливостей впливу зовнішнього середовища на формування і закріплення певних рис авторитарної особистості.

Література:

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. — М.: Серебряные нити, 2001. — 416 с.
2. Филиппов А. В., Романова Н. Н., Летягова Т. В. Тысяча состояний души. Краткий психолого-филологический словарь. / А. В. Филиппов, Н. Н. Романова, Т. В. Летягова. — М.: Флинта, 2011. — 424 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. / Э. Фромм. — М.: АСТ, 2004. — 635 с.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. / Э. Фромм. — М.: АСТ, 2006. — 571 с.
5. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. / М. Хоркхаймер, Т. Адорно. — М., СПб.: Медиум. Ювента, 1997. — 312 с.
6. Detlef Oesterreich. Autoritäre Persönlichkeitsmerkmale, politische Einstellungen und Sympathie für politische / D. Oesterreich. // Zeitschrift für Politische Psychologie, 2005, Band. 13, 213-229.
7. Detlef Oesterreich. Flucht in die Sicherheit. Zur Theorie des Autoritarismus und der autoritären Reaktion. Leske und Budrich, Opladen, 1996.
8. Gerda Lederer, Peter Schmidt. Autoritarismus und Gesellschaft. Trendanalysen und vergleichende Jugenduntersuchungen von 1945 – 1993. Leske und Budrich. Opladen. 1995.
9. Handbuch der Sozialpsychologie und Kommunikationspsychologie / Hans-Werner Bierhoff ; Dieter Frey . Göttingen: Verl. f. Psychologie Hogrefe, 2006. S/ 63-70.
10. John L. Martin. The Authoritarian Personality, 50 Years later: What lessons are there for political psychology? In: Political Psychology, 2001, Vol. 22, 1-26.
11. Leonard S. Newman, Ralph Erber. Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust. Oxford: Oxford University Press, 2002.
12. Oliver Decker, Elmar Brähler. Antisemitische und autoritäre Einstellungen im vereinigten Deutschland: Ergebnisse einer Repräsentativbefragung. / Psychosozial, 2000, Band. 23, S. 31-38.

Література:

1. Adorno T. Issledovanie avtoritarnoy lichnosti / T. Adorno. – M.: Serebryanyie niti, 2001. – 416 s.
2. Filippov A. V., Romanova N. N., Letyagova T. V. Tyisyacha sostoyaniy dushi. Kratkiy psihologo-filologicheskii slovar. / A. V. Filippov, N. N. Romanova, T. V. Letyagova. – M.: Flinta, 2011. – 424 s.
3. Fromm E. Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti. / E. Fromm. – M.: AST, 2004. – 635 s.
4. Fromm E. Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya. / E. Fromm. – M.: AST, 2006. – 571 s.
5. Horkhaymer M., Adorno T. Dialektika Prosvescheniya. Filosofskie fragmentyi. / M. Horkhaymer, T. Adorno. – M., SPb.: Medium. Yuventa, 1997. – 312 s
6. Detlef Oesterreich. Autoritäre Persönlichkeitsmerkmale, politische Einstellungen und Sympathie für politische / D. Oesterreich. // Zeitschrift für Politische Psychologie, 2005, Band. 13, 213-229.
7. Detlef Oesterreich. Flucht in die Sicherheit. Zur Theorie des Autoritarismus und der autoritären Reaktion. Leske und Budrich, Opladen, 1996.
8. Gerda Lederer, Peter Schmidt. Autoritarismus und Gesellschaft. Trendanalysen und vergleichende Jugenduntersuchungen von 1945 – 1993. Leske und Budrich. Opladen. 1995.
9. Handbuch der Sozialpsychologie und Kommunikationspsychologie / Hans-Werner Bierhoff ; Dieter Frey . Göttingen: Verl. f. Psychologie Hogrefe, 2006. S/ 63-70.
10. John L. Martin. The Authoritarian Personality, 50 Years later: What lessons are there for political psychology? In: Political Psychology, 2001, Vol. 22, 1-26.
11. Leonard S. Newman, Ralph Erber. Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust. Oxford: Oxford University Press, 2002.
12. Oliver Decker, Elmar Brähler. Antisemitische und autoritäre Einstellungen im vereinigten Deutschland: Ergebnisse einer Repräsentativbefragung. / Psychosozial, 2000, Band. 23, S. 31-38.

Розділ: Психологія здоров'я та клінічна психологія

УДК 159.955

Проблема саногенного мислення в зарубіжній науці

А.Ю. Гільман

e-mail: anjahilman@mail.ru

У статті розглядається поняття «саногенного мислення», основні риси саногенного мислення, висвітлено процесуальну сторону та специфіку процесу оволодіння саногенним мисленням. Автором проаналізовано підходи до визначення поняття «саногенне мислення», а також охарактеризовано розуміння термінів: «продуктивне мислення», «критичне мислення», «раціональне мислення» у вітчизняній та зарубіжній літературі для позначення категорії мислення, що сприяє підвищенню рівня психічного та соматичного здоров'я особистості.

Ключові слова: саногенне мислення, патогенне мислення, саногенна рефлексія, продуктивне мислення, критичне мислення, раціональне мислення.

В статье рассматривается понятие «саногенного мышления», основные черты саногенного мышления, определена процессуальная сторона и специфика процесса овладения саногенным мышлением. Автором проанализированы подходы к определению понятия «саногенное мышление», а также охарактеризованы понимание терминов: «продуктивное мышление», «критическое мышление», «рациональное мышление» в отечественной и зарубежной литературе для обозначения категории мышления, что способствует повышению уровня психического и соматического здоровья личности.

Ключевые слова: саногенное мышление, патогенное мышление, саногенная рефлексия, продуктивное мышление, критическое мышление, рациональное мышление.

The article deals with the concept of «sanohenic thinking», the main features of sanohenic thinking, defined the procedural side and specifics of mastering of sanohenic thinking. The author analyzed the approaches to the definition of «sanohenic thinking» and described understanding of the terms «productive thinking», «critical thinking», «rational thinking» in the home and foreign literature to denote the category of thinking that will help to increase mental and physical health personality.

Keywords: sanohenic thinking, pathogenic thinking sanohenic reflection, productive thinking, critical thinking, rational thinking.

Постановка проблеми. Стиль мислення, коли ми сприймаємо та переживаємо події в житті, може впливати на психологічний та фізіологічний стан організму людини, сприяти або навпаки перешкоджати досягненню високих результатів у навчанні тощо. Мислення, що дозволяє позбутися негативних наслідків емоційного стресу, сприяє саморегуляції та усвідомленню людиною різних емоцій, називають саногенним мисленням [12]. Поняття мислення, що сприяє підвищенню рівня психічного та соматичного здоров'я особистості, так званого оздоровлюючого мислення, по-різному описане у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях. Тому метою статті є: проаналізувати підходи до визначення поняття «саногенного мислення» в зарубіжній літературі.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми саногенного мислення присвячені роботи зарубіжних (Р.Бернс, К.Бютнер, Д.Джампольські, М.Джеймс, Д.Джонгвард, Е.Ле Шан, М.Раттер, З. Фрейд, К. Хорні та ін.) та вітчизняних вчених (Ю.М. Орлов, Е.М.Александровська, А.Б.Добровіч, І.В.Дубровіна, А.І.Захаров, М.Козлов, В.Леві, В.Я.Семке, М.Тишкова та ін.). Загалом автори у своїх працях звертають увагу на окремі форми прояву саногенного мислення, а також конкретні прийоми формування його елементів.

З. Фрейд стверджує, що невроз як хвороба психіки породжується культурними розумовими автоматизмами поведінки. К. Юнг зазначає, що необхідно подолати способи мислення, розуміння, що визначаються архетипними особливостями особистості, тобто керувати своїм мисленням відповідно до правил саногенного, які завжди збігаються з логічними. К.Хорні вважає, що часто поведінка людини регулюється культурними факторами, оскільки наша культура надає величезний вплив на раціональне мислення, звеличуючи його і вважаючи ірраціональний початок чимось більш низьким. М.Джеймс припускає, що в основі саногенного мислення лежить усвідомлення як здатність розуміти те, що відбувається в сьогоденні, що особистість усвідомлює свій внутрішній світ почуттів, фантазій, не боїться і не соромиться його, думки і тіло при цьому реагують в унісон ситуації «тут і тепер».

Проблеми розвитку саногенного мислення у дітей і педагогів у вітчизняній психології присвячені роботи Т. Н. Васильєвої, Е. М. Олександровської, А. Б. Добровіча, І. В. Дубровіної, А. І. Захарова, В. Л. Леві, В. Я. Семке та ін. В роботах Т.Н. Васильєвої і М.С. Козловської розкривається сутність саногенного мислення, місце саногенного і патогенного мислення в структурі особистості молодшого школяра (Т.Н. Васильєвої), а також особливості впливу саногенного мислення на корекцію емоційних станів особистості засуджених (М.С. Козловська). [7].

У працях Е. Берна, Д. Джонгварда і М. Джеймса, Д. Фонтана і Г. Перрі, Ф. Перлза і ін. найбільш повно визначені особливості патогенного (такого, що породжує хворобу) мислення. Сюди можна віднести такі риси: відірваність від реальності; відсутність рефлексії, тенденція зберігати в собі образ, ревності, сором, страх; тенденція жити спогадами, займатися «самоз'іданням»; постійне очікування негативних подій, програмування себе на негатив; тенденція ховати своє справжнє обличчя під маскою, невміння і небажання бути самим собою; невміння ефективно використовувати свої інтелектуальні здібності тощо.

У вітчизняній психології найбільш помітною концепцією психічного і соматичного здоров'я, що оперує поняттями продуктивного мислення і поведінки, є теорія саногенного мислення Ю. М. Орлова.

Виклад основного матеріалу. Для позначення мислення, що сприяє підвищенню рівня психічного

та соматичного здоров'я, у закордонній та вітчизняній літературі використовуються такі терміни як «продуктивне мислення» (Александров, 1997; Zoller, 1993), «саногенне мислення» (Орлов, 1993, 1997, 2000; Васильєва, 1997; Гребенюк, 2000; Морозюк, 2001 і ін.), «раціональне мислення» (Блейлер, 2001), «критичне мислення» (Lipman, 1988; Paul, 1990) та ін.

Варто звернути увагу, що дані терміни не тотожні аналогічним загальнопсихологічним поняттям, які найчастіше зустрічаються в когнітивній науці, а обмежені більш вузьким колом явищ. Скажімо, поняття «продуктивне мислення», відоме з робіт М.Вергеймера (1987) та К. Дункер (1965) являє собою мислення, продукт якого є новим по відношенню до знання суб'єкта. У психотерапевтичному аспекті продуктом такого мислення є відкриті людиною нові способи поведінки та реагування в проблемній ситуації. Таким чином, говорячи про мислення, що сприяє підвищенню психологічного та соматичного здоров'я, дослідники розкривають його предмет через завдання, які виникають у важких життєвих ситуаціях, і шляхи їх вирішення.

Конкретні інструментальні риси такого мислення представлені в порівнянні з повсякденним мисленням. «Критичне мислення» характеризується наступними параметрами: оціночне і зважене судження, засноване на критеріях, класифікація компонентів ситуацій, допущення і побудова гіпотези, логічне виділяв виховання у громадян, зокрема у підростаючого покоління, гуманістичних і, в той же час, реалістичних установок на повноцінне спілкування. Розвиток здорового мислення відбувається за допомогою реалізації принципів психогієни спілкування. Серед завдань психогієни спілкування є і просвітницька: і педагогу, і психотерапевту необхідно окреслити «неправильні» і «правильні» форми спілкування, освоєння яких сприятливо впливає на душевне життя взаємодіючих індивідів і на «психологічний клімат» людської групи. Психогієнічний підхід до конкретного співрозмовника будується на розумінні загальних закономірностей, що лежать в основі формування особистості та характеру. Облік цих закономірностей важливий і для саморозуміння, без якого, як і без самовиховання, виховання неефективно. На думку А.Б.Добровіча, для сучасної психології характерно те, що вона, прагнучи зробити спілкування більш людським, йде не тільки шляхом роз'яснень та апеляцій до почуття добра, але намагається допомогти людям методами практичного тренінгу. Відпрацьовані різноманітні форми психологічної корекції міжособистісних відносин, насамперед, через спеціальні групові заняття. Психологічна корекція спілкування все виразніше вимальовується як міра психопрофілактики, як важливий принцип психогієни. При цьому, психокорекційна робота непрямого типу (ведення літературної, драматичної або художньої студії, спортивної секції, дискусійного клубу і т. п.) переважає над прямим непрофесійним втручанням в складний світ міжособистісних відносин дітей, підлітків та юнацтва (Добровіч, 1987; Карпова, Даніна, 2011).

Значення продуктивного та раціонального мислення в психологічному здоров'ї людини досліджена у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників. Особливу увагу даній проблемі приділялося засновниками когнітивної психотерапії (Бек, 1967, 1979, 1990; Елліс, 1999, 2002; Макмуллін, 2001), на думку яких, раціональне мислення виступає ключовим фактором психологічного благополуччя особистості.

Проблеми розвитку продуктивного, здорового мислення у дітей і педагогів у вітчизняній психології присвячені роботи Т.Н.Васильєвої (1997), Е.М.Александровської (1993), А.Б.Добровіча (1987, 2009), І.В.Добровіної (2000, 2009) та ін. Так, наприклад, А.Б.Добровіч в якості однієї з основних завдань соціуму виділяв виховання у громадян, зокрема у підростаючого покоління, гуманістичних і, в той же час, реалістичних установок на повноцінне спілкування. Розвиток здорового мислення відбувається за допомогою реалізації принципів психогієни спілкування. Серед завдань психогієни спілкування є і просвітницька: і педагогу, і психотерапевту необхідно окреслити «неправильні» і «правильні» форми спілкування, освоєння яких сприятливо впливає на душевне життя взаємодіючих індивідів і на «психологічний клімат» людської групи. Психогієнічний підхід до конкретного співрозмовника будується на розумінні загальних закономірностей, що лежать в основі формування особистості та характеру. Облік цих закономірностей важливий і для саморозуміння, без якого, як і без самовиховання, виховання неефективно. На думку А.Б.Добровіча, для сучасної психології характерно те, що вона, прагнучи зробити спілкування більш людським, йде не тільки шляхом роз'яснень та апеляцій до почуття добра, але намагається допомогти людям методами практичного тренінгу. Відпрацьовані різноманітні форми психологічної корекції міжособистісних відносин, насамперед, через спеціальні групові заняття. Психологічна корекція спілкування все виразніше вимальовується як міра психопрофілактики, як важливий принцип психогієни. При цьому, психокорекційна робота непрямого типу (ведення літературної, драматичної або художньої студії, спортивної секції, дискусійного клубу і т. п.) переважає над прямим непрофесійним втручанням в складний світ міжособистісних відносин дітей, підлітків та юнацтва (Добровіч, 1987; Карпова, Даніна, 2011).

Найбільш помітною концепцією психічного і соматичного здоров'я, що оперує поняттями мислення і поведінки, є теорія саногенного мислення Ю.М.Орлова (1993, 1997, 2006). Основоположник теорії і практики саногенного мислення, спираючись на зарубіжні та вітчизняні дослідження, приходиться до висновку про те, що будь-яка емоція, що виникає у людини, пов'язана з його мисленням і специфікою розумових операцій. Таким чином, доволіна регуляція емоцій і зміна стану людини пов'язана з формуванням особливих розумових схем, що запобігають виникненню негативних емоцій або сприяють цьому. Цей підхід близький до положень представників когнітивно-біхевіоральної школи, які також бачили механізм регуляції емоційних станів у зміні розумових схем.

Ю.М.Орлов визначає саногенне мислення як філософію буденного життя, що сприяє фізичному та психологічному здоров'ю. Його послідовниця Т.Н.Васильєва уточнює: «На відміну від традиційного розуміння мислення як сукупності розумових дій, за допомогою яких в розумі вирішується певна проблема (в основі – зовнішні цілі), термін» саногенне мислення «відображає вирішення внутрішніх проблем (наприклад, як послабити страждання від образи, переживання невдачі і т.д.)» (Васильєва, 1997, С.4). Г.С. Абрамова дає наступне визначення: «Саногенне мислення – це мислення, в якому предмет мислення і Я-зусилля можуть і повинні бути з'єднані, тому що людина через Я-зусилля здатний з'єднатися з предметом у всій його цілісності або ж віддалитися від предмета в своєму психологічному просторі. Саногенне мислення – це мислення, що використовує психологічну та філософську інформацію про нього самого, тобто це мислення, яке може мислити про самого себе, тому що воно є робити» (Абрамова, 2003, С.58).

Проте ґрунтовне дослідження проблематики саногенного мислення вказує на необхідність уточнення даного поняття. Розглядаючи конкретні механізми функціонування саногенного мислення у вирішенні важких життєвих ситуацій на прикладі відповідних описів Ю.М. Орлова, ми приходимо до висновку про те, що процесуальна сторона саногенного мислення тотожна мисленню в загальнопсихологічному сенсу цього слова. Традиційно в процесуальній стороні мислення виділяють такі стадії як: 1) постановка питання (викремлюється питання, аналізуються умови задачі), 2) висунення гіпотез (пошук можливих напрямків в перетворенні, зміні в проблемній ситуації), 3) перевірка гіпотези (власне рішення розумової задачі), 4) перевірка рішення (пошук відповіді або знаходження відповіді) (Кюльпе, 1981).

В акті саногенного мислення присутні всі ці стадії. Наприклад, важка життєва ситуація, що актуалізує саногенну рефлексію, характеризується набором умов, які перебувають у протиріччі, як це має місце в будь-якій задачі. Людина шукає можливі напрямки в перетворенні важкої ситуації, висуває і перевіряє гіпотези про ефективні способи вирішення. Перевірка рішення здійснюється за принципом зворотного зв'язку від зовнішніх і внутрішніх компонентів ситуації.

Таким чином, акт саногенного мислення за своєю формою не відрізняється від акту мислення взагалі. Оздоровлюючий ефект даного мислення надає ряд специфічних чинників: стан, що супроводжує сам процес мислення, спрямованість свідомості на власні розумові процеси та управління ними. Специфікою змісту саногенного мислення є особливі думки, уявлення, знання, якими оперує суб'єкт у процесі мислення. Ми підходимо до термінологічної межі, що пролягає між загальнопсихологічним розумінням мислення як процесу, функції, і психотерапевтичним значенням поняття «здорове (саногенне) мислення», що робить акцент на аспекті умов протікання розумового акту. Таким чином, визначаючи саногенне мислення, ми не обмежуємося його функціональним аспектом, а торкаємося також його змісту та умови протікання, що сприяють оздоровленню.

Як зазначає Ю.М. Орлов, в основі його теорії лежать психофізіологічні дослідження І.П. Павлова (умовно-рефлекторна діяльність, теорія класичного навчання), П.К. Анохіна (теорія функціональних систем), Д.Н. Узнадзе (установка) та ін. (Орлов, 1993). Г.Н. Васильєва також вказує, що методологічне підґрунтя теорії саногенного мислення складають: теорія диференціальних емоцій К. Ізарда, теорія поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна, вчення про вищі психічні функції Л.С. Виготського і теоретичні основи когнітивної (зокрема, раціонально-емотивної) психотерапії (Васильєва, 1997).

У дослідженнях 1991 і 1997 років Ю.М. Орлов підкреслював особливу значимість таких аспектів розвитку саногенного мислення, як самостійність його засвоєння і корекція негативних емоційно-насичених відносин людини до себе, до інших людей, що супроводжуються негативними емоціями. Оскільки в патогенному мисленні беруть участь розумові автоматизми, які практично не усвідомлюються, розвиток саногенного мислення передбачає розгортання процесу рефлексії у важких життєвих ситуаціях, усвідомлення патогенних компонентів, що беруть участь в породженні негативних емоційних переживань, їх довільна заміна і далі – згортання процесу до автоматичного стану.

Припущення Ю.М. Орлова полягало в тому, що будь-яка емоція, що виникає у людини, сполучена з його мисленням і специфікою розумових операцій. [12] Таким чином, довільна регуляція емоцій і зміна стану людини пов'язані з формуванням особливих розумових схем, що запобігають виникненню негативних емоцій. Протилежним до саногенного є мислення патогенне – типове для суспільства, часто зведене до автоматизму, шаблонне. Варто зазначити, що мислити патогенно абсолютно нормально, однак таке мислення містить деякі яскраві риси, що напружують психіку, сприяють формуванню реакцій та стереотипів поведінки, котрі призводять до конфліктів. Наслідком цього може бути погіршення психічного та соматичного здоров'я.

Управління власними емоціями і розуміння емоцій інших – найбільш важливі якості, необхідні для будь-якої успішної взаємодії. Це, перш за все, передбачає їх усвідомлення і контроль над формою прояву. Часто людина може лише стримувати зовнішній прояв емоцій, проте не усуває їх. Пригнічена емоція може перетворитися, наприклад, у гнів, який буде продовжувати утворювати мстиві думки. [13] Усвідомлення неадекватності своїх вчинків може стати основою формування нових форм поведінки. У цьому може допомогти освоєння теорії та практики саногенного мислення.

Щоб навчитися керувати своїми емоціями, важливо, знати, як вони влаштовані, в результаті чого вони проявляються. Опираючись, на аналіз психологічної літератури, відзначимо, що існує два способи управління емоціями: контроль інтенсивності емоцій і управління їх екстенсивної складової – емоційними ситуаціями. Однак для того, щоб змінити поведінку, потрібно змінити причину її виникнення. Лише усвідомлення неадекватності своїх вчинків може стати основою формування нових форм поведінки. У цьому може допомогти освоєння теорії та практики саногенного мислення.

Ю.М. Орлов вважає, що основна роль саногенного мислення – це створення умов для самовдосконалення: гармонія рис, згода з самим собою і навколишнім, усунення поганих звичок, управління своїми емоціями, контроль своїх потреб. [12]

Саногенне ж мислення сприяє оздоровленню психіки, зняттю внутрішньої напруженості, усунення образ чи почуття вини, комплексів тощо. Саногенно мисляча людина усвідомлює будову психічних станів, для неї характерним є динамізм, гнучкість, рефлексія мислення, інтроспекція, спокійне міркування над своїм станом.

Дослідники підкреслюють, що саногенне і патогенне мислення включають досить велику кількість патернів, серед яких особливо виділяється антиципаційний патерн (Менделевич, 2001). Під ним розуміються сформовані в процесі соціалізації в сім'ї шаблони побудови імовірного прогнозування і антиципації. Особи, які страждають невротизмом, відрізняються від невротостійких тим, що ігнорують прогнозування подій, що, як наслідок, стають психотравмуючими. Найчастіше вони виключають з прогнозу небажані події, обмежуючи тим самим можливість підготовки до сприйняття і переробки невротизуючого конфлікту.

За Ю.М.Орловим, саногенне мислення формується шляхом усвідомлення і управління тими думками, які автоматично породжують відповідну емоцію. [14] Технологія навчання саногенного мислення дозволяє розширити різноманіття ходів думки, розкріпачує її, пропонуючи нові розумові програми, що в підсумку сприяє запобіганню хронізації негативних емоційних переживань. Основні принципи саногенного мислення («розсудливості»): а) принцип доречності розумових операцій, б) принцип усвідомлення звичок власного розуму, в) принцип інтроспекції, г) принцип науковості повсякденного мислення (Орлов, 1993).

Основні характеристики саногенного мислення: 1) концентрація уваги в процесі саногенної рефлексії; 2) знання закономірностей функціонування психіки і способів управління нею у важких

життєвих ситуаціях; 3) вміння усунути від негативних переживань, в результаті чого: а) відбувається загальна зміна психічного стану в бік переважання позитивного емоційного фону; б) людина навчається розпізнавати в поведінці прояви свого психічного стану; в) підвищується здатність до аналітичного стилю мислення у важких ситуаціях; 4) широкий спектр культурних моделей, з якими людина знаком і здатна до них звертатися; 5) вміння переривати патогенні думки та поведінку; 6) вміння занурюватися у позитивні переживання; 7) розпізнавання ресурсів для досягнення бажаної мети; 8) диференціація компонентів ситуації, які можуть бути корисні для задоволення потреб. [12]

Основна специфіка саногенного мислення полягає в його спрямованості на внутрішній світ людини, на його емоції, почуття, переживання. Наприклад, людина може роздумувати над конфліктною ситуацією з метою перестати ображатися, або ревнувати, або соромитися, або боятися і т. д. Якщо людина вмє міркувати про емоції так, що його внутрішня напруженість зменшується, тим самим знижуючи ймовірність психосоматичних захворювань, то таке мислення і є саногенне, тобто таке, що породжує здоров'я.

Для саногенного мислення характерно вміння концентрувати увагу; зосереджуватися на предметах роздумів; вміння переривати неприємні спогади після того, як з них був взятий досвід, здатність розглядати свої вчинки і свій досвід як би з боку (рефлексія); усвідомлення розумових дій, які породжують емоції, угасання емоційної яскравості образів минулих подій завдяки роздумів про них у стані розслаблення, внутрішнього спокою; концентрація на тому, що відбувається зараз; поведінка людини визначається нею самою виходячи з аналізу реальної ситуації і своїх справжніх почуттів; здатність встановлювати з людьми близькі довірливі відносини. [14]

Саногенно мисляча особистість може усвідомити ситуацію, що склалась «тут і тепер», може усвідомити процес виникнення тих чи інших емоцій, зрозуміти, чому власне її реакція на певні чинники є саме такою, а не іншою. Наші думки, і те, як людина сприймаємо і оцінюємо події в нашому житті, впливає на те, якою вона є внутрішньо, відповідно мислення формує здоровий психологічний стан людини. Опанувавши саногенним мисленням, людина припиняє шкідливу й марну автоматичну роботу розуму й нейтралізує емоцію. Вона може контролювати емоцію [12].

Система саногенного мислення ставить завдання поступово навчити людину робити несвідоме свідомим. Тобто людина набуває здатності контролювати розумові операції, що народжують небажані емоції. Саногенне мислення розширює різноманіття способів думки і ніби звільняє думку, пропонуючи нові програми, що зменшують надмірний прояв емоцій. Це не означає, що емоцій стає менше, просто вони стають контрольованими.

Саногенне мислення не виникає саме по собі. Це тривалий процес, що вимагає від людини Я-зусиль. Саногенне мислення гнучке: людина може відсторонитися від неприємного переживання, позбавити його припливу енергії. З іншого боку вона може зосередити всю свою увагу на тому, чим вона займається, швидко сформувати гарний настрій. Навчання саногенному мисленню засноване на розширенні поля свідомості, тобто включення в область усвідомленого все більшої кількості життєвих функцій людини, його звичок і психічних станів.

Висновки:

- визначаючи поняття «саногенне мислення», ми не обмежуємося його функціональним аспектом, а беремо до уваги також його зміст та умови протікання, що сприяють оздоровленню; специфікою змісту саногенного мислення є особливі думки, уявлення, знання, якими оперує суб'єкт у процесі мислення;

- саногенне і патогенне мислення включають велику кількість патернів, серед яких особливо виділяється антиципаційний патерн – сформовані в процесі соціалізації в сім'ї шаблони побудови ймовірного прогнозування і антиципації; особлива значимість розвитку саногенного мислення є його самостійність засвоєння і корекція негативних емоційно-насичених відносин людини до себе, до інших людей, що супроводжуються негативними емоціями;

- у закордонній та вітчизняній літературі використовуються такі терміни як «продуктивне мислення» (Александров), «саногенне мислення» (Орлов, Васильєва, Гребенюк, Морозюк, та ін.), «раціональне мислення» (Блейлер), «критичне мислення» (Lipman, Paul) та ін.; дані терміни не тотожними аналогічним загальнопсихологічним поняттям, які найчастіше зустрічаються в когнітивній психології, а обмежені більш вузьким колом явищ.

Література:

1. Васильєва Т. Н. Формирование саногенного мышления младшего школьника: учеб. пособие. Калининград: Изд-во КГУ, 1997.
2. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. – М.: Прогресс, 1987. – 320 с.
3. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Исследование мышления в советской психологии. – М.: Просвещение, 1966. – С. 236—277.
4. Даниленко О.И. Душевное здоровье как культурно-исторический феномен // Психологический журнал, 1988, Т. 9, № 2. – СС. 108-117.
5. Дункер К. Психология продуктивного (творческого) мышления // Психология мышления / Под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Прогресс, 1965. СС. 86–234.
6. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. / Дьюи Дж. ; [пер. с англ. Н. М. Никольской] — М.: Совершенство, 1997.— 208 с.
7. Козловская М.С. Влияние саногенного мышления на коррекцию эмоциональных состояний личности осужденных. Дисс...к. психол. н. – Новосибирск, 2005. – 209 с.
8. Крайнова Ю.Н. Саногенное мышление против негативных переживаний [Текст] / Ю. Н. Крайнова // Психология здоровья и личностного роста. - 2010. - №4. - С. 58-74.
9. Кюльпе О. Психология мышления // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Гиппенрейтер Ю.Б., Петухов В.В. – М.: Изд-во Московского университета, 1981. – СС.51-59.

10. Мольц М. Я. Я - это Я, или как стать счастливым? / М. Я. Мольц. – СПб. –1992. – 234 с.
  11. Морозюк С.Н., Мирошник Е.В. Саногенный стиль мышления. Управление эмоциями. «Обида». (Модульно-кодovое учебное пособие в мобильной системе обучения КИП-М к циклу курсов по бесконфликтной адаптации и саморазвитию личности – М.: 2006, – 102 с.
  12. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности. – М.: Просвещение, 1991.
  13. Орлов Ю.М. Оздorавливающее (саногенное) мышление / Составитель А.В. Ребенок. Серия: Управление поведением, кн. 1. - 2-е изд. исправленное. М.: Слайдинг, 2006.
  14. Орлов Ю. М. Самопознание и самовоспитание характера: Беседы психолога со старшеклассниками: Кн. для учащихся. — М.: Просвещение, 1987.
  15. Хорни К. Невроз и развитие личности/ К.Хорни, – М., 1998.
  16. Фрейд З. Психоанализ и детские неврозы/ З.Фрейд. – СПб., 1997. - 295 с.
  17. Юнг К.Г. Психология бессознательного/ К.Г.Юнг. – М., 1995. - 320 с.
  18. Lipman M. Critical thinking: What can it be? – NY: Educational Leadership, 1988. – PP. 38-43.
  19. Paul, R. W. Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world // Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990. – 276 p.
- Literatura
1. Vasileva T. N. Formirovanie sanogennoho myishleniya mladshego shkolnika: ucheb. posobie. Kaliningrad: Izd-vo KGU, 1997.
  2. Vertgeymer M. Produktivnoe myishlenie. – М.: Progress, 1987. – 320 s.
  3. Galperin P. Ya. Psihologiya myishleniya i uchenie o poetapnom formirovanii umstvennykh deystviy // Issledovanie myishleniya v sovetskoy psikhologii. – М.: Prosveschenie, 1966. – S. 236—277.
  4. Danilenko O.I. Dushevnoe zdorove kak kulturno-istoricheskiy fenomen // Psihologicheskiy zhurnal, 1988, T. 9, # 2. – SS. 108-117.
  5. Dunker K. Psihologiya produktivnogo (tvorcheskogo) myishleniya // Psihologiya myishleniya / Pod red. A.M. Matyushkina. – М.: Progress, 1965. SS. 86–234.
  6. Dyui Dzh. Psihologiya i pedagogika myishleniya. / Dyui Dzh. ; [per. s angl. N. M. Nikolskoy] — М.: Sovershenstvo, 1997.— 208 s.
  7. Kozlovskaya M.S. Vliyaniye sanogennoho myishleniya na korrektsiyu emotsionalnykh sostoyaniy lichnosti osuzhdennykh. Diss...k. psihol. n. – Novosibirsk, 2005. – 209 s.
  8. Kraynova Yu.N. Sanogennoe myishlenie protiv negativnykh perezhivaniy [Tekst] / Yu. N. Kraynova // Psihologiya zdorovya i lichnostnogo rosta. - 2010. - #4. - S. 58-74.
  9. Kyulpe O. Psihologiya myishleniya // Hrestomatiya po obschey psikhologii. Psihologiya myishleniya / Pod red. Gippenreyter Yu.B., Petuhov V.V. – М.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1981. – SS.51-59.
  10. Molts M. Ya. Ya - eto Ya, ili kak stat schastlivim? / M. Ya. Molts. – SPb. –1992. – 234 s.
  11. Morozyuk S.N., Miroshnik E.V. Sanogennyiy stil myishleniya. Upravlenie emotsiyami. «Obida». (Modulno-kodovoe uchebnoe posobie v mobilnoy sisteme obucheniya KIP-M k tsiklu kursov po beskonfliktnoy adaptatsii i samorazvitiyu lichnosti – М.: 2006, – 102 s.
  12. Orlov Yu.M. Voshozhdenie k individualnosti. – М.: Prosveschenie, 1991.
  13. Orlov Yu.M. Ozdoravlivayushee (sanogennoe) myishlenie / Sostavitel A.V. Rebenok. Seriya: Upravlenie povedeniem, kn. 1. - 2-е изд. исправленное. М.: Slayding, 2006.
  14. Orlov Yu. M. Samopoznanie i samovospitanie haraktera: Besedy psihologa so starsheklassnikami: Kn. dlya uchashchihya. — М.: Prosveschenie, 1987.
  15. Horni K. Nevroz i razvitie lichnosti/ K.Horni, – М., 1998.
  16. Freyd Z. Psihoanaliz i detskie nevrozyi/ Z.Freyd. – SPb., 1997. - 295 s.
  17. Yung K.G. Psihologiya bessoznatelnogo/ K.G.Yung. – М., 1995. - 320 s.
  18. Lipman M. Critical thinking: What can it be? – NY: Educational Leadership, 1988. – PP. 38-43.
  19. Paul, R. W. Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world // Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990. – 276 p.

УДК 616.8-009.12-053.4:316.6:159.9

Комплексний психолого-педагогічний супровід дитини з гіперкінетичним розладом в умовах дошкільної освітньої установи

О. В. Кривоногова, М. О. Лінюшина, М. А. Коршок
oksanagood@gmail.com

В результаті психодіагностичного обстеження, проведеного за участю трьох груп дослідження: дітей дошкільного віку з гіперкінетичним розладом, їхніх батьків та педагогів, було виявлено дезадаптивні психологічні характеристики, які мають негативний вплив на ефективність терапії основного захворювання в дитини та знижують якість її життя. У статті наводиться опис комплексу психолого-педагогічних заходів супроводу дитини дошкільного віку з гіперкінетичним розладом, її сім'ї, а також фахівців, що працюють з дітьми даної вікової категорії. Доведено ефективність проведеного комплексного супроводу.

Ключові слова: гіперкінетичний розлад, комплексний супровід, психоедукація, психокорекція.

В результате психодиагностического обследования, проведенного при участии трех групп исследования: детей дошкольного возраста с гиперкинетическим расстройством, их родителей и педагогов, были выявлены дезадаптивные психологические характеристики, оказывающие негативное влияние на эффективность терапии основного заболевания у ребенка и снижающие качество его жизни. В статье приводится описание комплекса психолого-педагогических мероприятий сопровождения ребенка дошкольного возраста с гиперкинетическим расстройством, его семьи, а также специалистов, работающих с детьми данной возрастной категории. Доказана эффективность проведенного комплексного сопровождения.

Ключевые слова: гиперкинетическое расстройство, комплексное сопровождение, психоедукация, психокоррекция.

As a result of psychodiagnostic survey conducted with the participation of three research groups: pre-school children with hyperkinetic disorder, their parents and teachers, have been identified maladaptive psychological characteristics that have a negative impact on the effectiveness of treatment of the underlying disease in a child and reduce the quality of life. The article describes a complex psycho-pedagogical support activities to a pre-school child with hyperkinetic disorder, his family, as well as professionals working with children in this age category. The efficient integrated support is proved.

Keywords: hyperkinetic disorder, comprehensive support, psychoeducation, psychological correction.

Актуальність проблеми. Гіперкінетичний розлад у дітей давно описано в медичній літературі Г. Гофманом (1809-1894) - німецьким психіатром, який перший описав і відмітив імпульсивність і гіперактивність у поведінці дітей. У 1902 році, педіатр Дж. Стілл, опублікував у науковому виданні «The Lancet» опис дітей, у яких діагностувалося рухове збудження, проблеми з концентрацією уваги, труднощі контролю імпульсів і потребу в негайній винагороді. В даний час діагноз ГКР є широко поширеним серед дитячого населення, як в Україні, так і в світі, що робить проблему допомоги даній категорії пацієнтів актуальною і вимагає практичного вирішення.

За даними міжнародної статистики гіперкінетичний розлад частіше зустрічається у хлопчиків: відносна поширеність серед хлопчиків і дівчаток коливається відповідно від 3:1 до 9:1, залежно від критеріїв діагнозу, методів дослідження і категорій обстежених (діти, яких направили до лікаря; школярі; населення в цілому). Синдром дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ), як одна зі складових ГКР, є сімейним захворюванням з сильним генетичним компонентом. Його успадкованість (частка дисперсії пояснюється додатковими генетичними факторами) була оцінена як 76%, одна з найвищих серед психічних розладів. Тим не менш, генетичні чинники самі по собі не пояснюють виникнення розладу. Етіологія СДУГ розглядається як багатофакторна модель, тобто, численні екологічні, генетичні та біологічні фактори відіграють велику роль у підвищенні ризику захворювання.

У зв'язку з вищесказаним, допомога дітям з ГКР повинна також мати комплексний характер і включати, поряд з медикаментозною терапією, психокорекційну роботу, психологічну допомогу батькам дітей з ГКР, а також спеціальні психолого-педагогічні підходи до навчання, розвитку і виховання таких дітей у дитячій освітній установі (ДОУ), школі, сім'ї.

Виклад основного матеріалу. У даному дослідженні взяли участь три групи досліджених. Перша група (Г1) складалася з 68 дітей у віці 4-6 років, що мають діагноз ГКР. У другу групу (Г2) увійшли батьки, які мають дітей з ГКР, у кількості 123 осіб (68 матерів і 55 батьків). Третя група складалася з 28 педагогів ДНЗ, які працюють з контингентом дітей з ГКР.

В результаті психодіагностичного обстеження були виявлені дезадаптивні психологічні характеристики у представників всіх трьох груп дослідження.

Так, в Г1 спостерігалися порушення психоемоційної сфери (високий рівень тривожності (67,16% дітей), агресивність (43,80% дошкільнят), високий рівень невротизації (71,23%)), дисгармонійні особливості особистості (низька самооцінка (56,13 % дітей)), когнітивні порушення (порушення уваги (100,00%), пам'яті (83,16%)), порушення поведінки (82,15%).

У групі батьків відзначалися наступні соціально-психологічні характеристики (дисгармонійні типи виховання (62,43%), конфліктність сім'ї (58,19%), жорстоке поводження з дітьми (24,62%), неадекватне ставлення до захворювання дитини (61,18%).

У групі педагогів відзначалися ознаки синдрому burn-out (48,18%), також фахівці відзначали брак спеціальних знань і навичок роботи з категорією дошкільнят з ГКР в умовах ДОУ (63,82%).

У результаті аналізу отриманих даних, була розроблена комплексна програма супроводу дитини з ГКР і його сім'ї в умовах ДОУ (рис. 1).

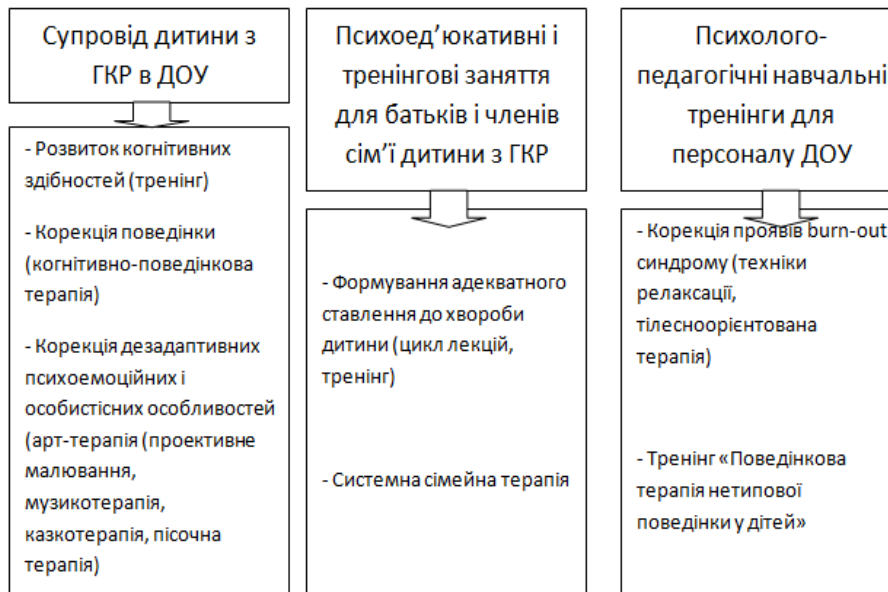

Рис. 1. Комплексна програма супроводу дитини з ГПК в умовах ДОУ

Було розроблено три психокорекційних блоки, перший з яких був направлений на дитину, другий - на батьків, у третьому брали участь педагоги ДОУ. У перший блок, який проводився на тлі медикаментозного лікування розладів у дітей, увійшли заходи з корекції порушень в когнітивній та комунікативній сферах (тренінг розвитку когнітивних і комунікативних здібностей), арт-терапія, поведінкова терапія. Під час роботи з дитиною з ГПК широко використовували поведінковий підхід, метою якого було або навчання новим адаптивним формам поведінки, або гальмування наявних у дитини дезадаптивних форм. В рамках поведінкового підходу використовували 4 основних моделі терапії (по А. Бандурі): 1) придушення (витіснення) відповідної реакції; 2) актуалізація (звільнення) пригніченої реакції; 3) фасилітація реакції, загальмованої негативними соціальними санкціями; 4) набуття реакції.

Також в роботі з дітьми використовували техніки арт-терапії, а саме: проективне малювання, казкотерапію, ігротерапію, музикотерапію.

З метою корекції порушень в когнітивній сфері дошкільнят з ГПК, а саме зниження основних якостей уваги і пам'яті використовували техніку тренінгу розвитку когнітивних і комунікативних здібностей. Тренінг являв собою групову форму роботи, який включав розвиваючі ігрові вправи, мав на меті розвиток у дітей концентрації, розподілу і переключення уваги, розширення його обсягу, а також розвиток можливостей слухової, зорової та тактильної пам'яті. Тренінг складався з 10 занять, тривалістю 30 хвилин кожне, які проводилися двічі на тиждень.

У проективному малюванні дітей з ГПК використовували такі методики: вільне малювання (самостійне малювання дитини на будь-яку тему); комунікативне малювання (у групі під час спілкування); спільне малювання (всі діти малювали одну загальну картину).

Також використовували засоби музикотерапії як одного з методів підвищення соціальної активності, комунікативних здібностей особистості, її адекватної соціалізації у суспільстві. Використовували такі форми музикотерапевтичних групових вправ, як музично-спортивні ігри та вправи; психічна і соматична релаксація за допомогою музики; вокальне вираження - спів.

Казкотерапію проводили з використанням народних та авторських казок, основні функції яких допомагали в реалізації мети: діагностична функція відіграла важливу роль на початковому етапі казкотерапії, дозволяла визначити стан дитини і поставити основну мету для подальшої роботи; прогностична функція казок полягала в аналізі не тільки сьогодення, але і перспектив розвитку події; виховна функція допомагала за допомогою простих сюжетів і казкових образів навчити дитину простих істин, виховати в ній якості гармонійної особистості, корегуюча функція полягала в заміні «небажаної» поведінки на адаптивну. Казкотерапія проводилася в підгрупах дітей.

Пісочну терапію проводили в три етапи: маніпуляція з пісочною поверхнею, проникнення в товщу піску, використання води, створення казок на піску.

Наступний блок психокорекційних заходів включав заходи для батьків, а саме психоед'юкативні техніки, системну сімейну терапію (ССТ) і «Тренінг прийняття дитини».

Психоед'юкативні заходи проводилися у вигляді 5 лекцій-презентацій (кожна тривалістю 90 хвилин) за темами:

1. Особливості перебігу ГПК в дошкільному віці
2. Засоби ранньої діагностики ГПК
3. Особливості функціонування сім'ї з дитиною з ГПК
4. Корекція психологічних порушень у дошкільників з ГПК
5. Форми організації взаємодії між дитиною з ГПК та батьками в умовах сім'ї

Психокорекційна робота з батьками проводилася в рамках підходу ССТ, з точки зору якої наміри і вчинки людей вторинні і підкоряються законам і правилам функціонування сімейної системи і будь-яку систему можна оптимізувати. У процесі роботи з сім'єю використовували такі техніки і напрямки системної сімейної терапії: «Циркулярне інтерв'ю» (circular interview); «Позитивна конотація» (positive

connotation); включена супервізія (live supervision). Заходи ССТ проводилися за участю виключно батьків без дитини.

Також всі батьки обстежених сімей брали участь у соціально-комунікативному тренінгу «Тренінг прийняття дитини», а сім'ї спільно з дітьми відвідали «Тренінг ефективної взаємодії з дитиною». На кожен з тренінгів взагалі відводилося 10 занять тривалістю 90 хвилин двічі на тиждень.

Третій блок заходів комплексного супроводу проводили в групі педагогів ДОО. Даний блок включав навчання технікам релаксації (розслаблення) з метою корекції і профілактики burn-out синдрому, а також тренінгові навчальні заняття з оволодіння навичками поведінкової терапії в роботі з дітьми з ГКР в умовах ДОО.

В якості засобів корекції та профілактики burn-out синдрому використовували такі техніки: прогресивна м'язова релаксація (метод Джекобсона), аутогенне тренування (метод Шульца), довільне самонавіювання (метод Кусе).

З метою підвищення кваліфікації педагогів та оволодіння навичками використання методик з арсеналу поведінкової терапії, був проведений навчальний тренінг «Поведінкова терапія нетипової поведінки у дітей». Тренінг включав 90 годин, з них 30 лекційних, 60 практичних занять.

У результаті проведення комплексної психокорекційної роботи були отримані результати, що свідчать про ефективність розробленої системи. Так у дітей спостерігалися позитивні зміни в когнітивній сфері (72,3%), підвищення рівня самооцінки (68,5%), поліпшення вміння планувати свою діяльність (79,2%), зниження кількості проявів гіперактивної та імпульсивної поведінки (67,7%), поліпшення комунікативних навичок (63,2%).

У сім'ях спостерігалось поліпшення взаємодії між батьками і дитиною (83,4% сімей) та поліпшення загальної якості життя сім'ї з дитиною з ГКР (78,2% сімей).

В результаті опитування фахівців збільшилась їх професійна компетентність і успішність, ознаки синдрому burn-out вдалось нівелювати у 92,36% педагогів.

Висновки

1. Надання медико-психологічної допомоги дітям з ГКР і їх сім'ям повинно мати комплексний мультидисциплінарний характер і враховувати біопсихосоціальну модель.

2. Був розроблений і впроваджений психокорекційний комплекс, що складається з трьох блоків, перший з яких був направлений на дитину, другий - на батьків, у третьому брали участь педагоги ДОО.

3. Ефективність розробленої психокорекційної системи доведена завдяки проведенню психодіагностичного дослідження після корекції. Визначено, що у дітей спостерігалися позитивні зміни в когнітивній сфері (72,3%), підвищення рівня самооцінки (68,5%), поліпшення вміння планувати свою діяльність (79,2%), зниження проявів гіперактивної та імпульсивної поведінки (67,7%), поліпшення комунікативних навичок (63,2%).

4. У сім'ях, в результаті проведення комплексних психоедукативних і психокорекційних заходів, спостерігалось поліпшення взаємодії між батьками і дитиною (83,4% сімей) та поліпшення загальної якості життя сім'ї з дитиною з ГКР (78,2% сімей).

5. Збільшилась професійна компетентність, успішність фахівців у роботі з дітьми з ГКР; ознаки синдрому burn-out вдалось нівелювати у 92,36% педагогів.

Література

1. Заваденко Н. Н. Диагноз и дифференциальный диагноз синдрома дефицита внимания с гиперактивностью у детей / Н. Н. Заваденко // Школьный психолог. – 2000. – № 4.

2. Лютова Е. К. Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми / Лютова Е.К., Моница Г.Б. – М.: Генезис, 2000. – С. 132-134.

3. Моница Г. Работа с «особым» ребенком / Г. Моница, Е. Лютова // Первое сентября. – 2000. – № 10. – С.16-22.

4. Рассел Баркли Л. Ваш непослушный ребенок / Рассел Баркли Л., Кристина Бентон М. – С-Пб.: Питер, 2004. – 87 с.

5. Сиротюк А. Л. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью. Диагностика, коррекция и практические рекомендации родителям и педагогам / А. Л. Сиротюк. – М.: Сфера, 2002. – 167 с.

6. Словарь практического психолога / [Сост. С.Ю. Головин]. – Минск: Харвест, 1997. – С. 37.

7. Фопель Клаус. Как научить детей сотрудничать. Психологические игры и упражнения / Клаус Фопель. – М.: «Генезис», 1999. – 263 с.

Literatura

1. Zavadenko N. N. Diagnostika i differentsialnyy diagnostika sindroma defitsita vnimaniya s giperaktivnostyu u detey / N. N. Zavadenko // Shkolnyiy psiholog. – 2000. – № 4.

2. Lyutova E. K. Shpargalka dlya vzroslyih: Psikokorreksiionnaya rabota s giperaktivnyim, agressivnyimi, trevozhnyimi i autichnyimi detmi / Lyutova E.K., Monina G.B. – M.: Genезis, 2000. – S. 132-134.

3. Monina G. Rabota s «osobyim» rebenkom / G. Monina, E. Lyutova // Pervoe sentyabrya. – 2000. – # 10. – S.16-22.

4. Rassel Barkli L. Vash neposlushnyiy rebenok / Rassel Barkli L., Kristina Benton M. – S-Pb.: Piter, 2004. – 87 s.

5. Sirotyuk A. L. Sindrom defitsita vnimaniya s giperaktivnostyu. Diagnostika, korrektsiya i prakticheskie rekomendatsii roditelyam i pedagogam / A. L. Sirotyuk. – M.: Sfera, 2002. – 167 s.

6. Slovar prakticheskogo psihologa / [Sost. S.Yu. Golovin]. – Minsk: Harvest, 1997. – S. 37.

7. Fopel Klaus. Kak nauchit detey sotrudnichat. Psihologicheskie igry i upravneniya / Klaus Fopel. – M.: «Genезis», 1999. – 263 s.

УДК 159.9:371.78

Психологічне здоров'я особистості в контексті кліматичних змін

І. В. Кряж, А. Д. Левченко
ikryazh@gmail.com

Статтю присвячено аналізу досліджень про вплив кліматичних змін на психологічне здоров'я людини. Психологічне здоров'я пов'язується з гедоністичним та евдемоністичним розумінням психологічного благополуччя та здатністю особистості адаптуватися до мінливого екологічного оточення. Кліматичні зміни є фактором стресу, характер впливу якого на психологічне здоров'я суб'єкта обумовлений використовуваними копінг-стратегіями. Розглядаються копінг-стратегії: проблемно-орієнтована, орієнтована на осмислення змін, применшення проблеми, заперечення; обговорюється їх ефективність у ракурсі психологічного благополуччя та проекологічної поведінки.

Ключові слова: кліматичні зміни, копінг-стратегії, психологічне здоров'я, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, стрес.

Статья посвящена анализу исследований влияния климатических изменений на психологическое здоровье человека. Психологическое здоровье связывается с гедонистическим и эвдемонистическим пониманием психологического благополучия и со способностью личности адаптироваться к изменяющемуся экологическому окружению. Климатические изменения являются фактором стресса, характер влияния которого на психологическое здоровье обусловлен используемыми копинг-стратегиями. Рассматриваются копинг-стратегии: проблемно-ориентированная, ориентированная на осмысление климатических изменений, преуменьшение серьезности проблемы, отрицание; обсуждается их эффективность в ракурсе психологического благополучия и проэкологического поведения.

Ключевые слова: климатические изменения, копинг-стратегии, психологическое здоровье, психологическое благополучие, субъективное благополучие, стресс.

The paper is devoted to analysis of researches on influence of climate changes on psychological health. Psychological health is revealed through hedonistic and eudaimonic understanding of well-being and ability of the person to adapt for a changing environment. Climate changes are the stress factor influencing on psychological health is caused by used coping strategies. Coping strategies are considered: problem-focused coping, de-emphasizing the seriousness of climate change, meaning-focused coping, and negation. Their efficiency in a foreshortening of psychological well-being and proecological behavior are discussed.

Key words: climate change, coping strategies, psychological health, well-being, stress.

Постановка проблеми. Особливість останніх десятиріч – стрімке зростання глобальних екологічних проблем, які призводять до погіршення умов життя людей, негативно впливаючи на їхнє психологічне здоров'я та функціонування в цілому. Однією з найбільш загрозливих для людського благополуччя є проблема кліматичних змін, пов'язаних численними позитивними зворотними зв'язками з іншими глобальними екологічними змінами. Сучасна швидка зміна клімату є безпрецедентною, становлячи непередбачений результат людської діяльності, тому рішення цієї актуальної проблеми неможливо без змін у людській поведінці й способах життєдіяльності в цілому [29; 2]. Щоб відбулися суттєві зрушення в екологічно значущій поведінці людей, потрібне усвідомлення екологічних загроз, визнання їх серйозності. Разом з тим, розуміння глобального характеру екологічної кризи може призвести до переживання безпорадності, стати досвідом, що травмує, підриває психологічне здоров'я людини перш, ніж вона відчує в реальності негативні наслідки кліматичних змін [26]. Тому актуальним постає питання про копінг-стратегії, використовувані людиною для подолання негативних проявів кліматичних змін та їх роль для психологічного здоров'я.

Означена проблема психологічного здоров'я у контексті кліматичних змін останніми роками активно розробляється зарубіжними вченими, насамперед в економічно розвинених країнах, але у вітчизняних психологічних публікаціях вона досі не отримала належного освітлення. Тому у даній статті пропонується огляд наукових досліджень, присвячених впливу кліматичних змін на психологічне здоров'я особистості та відповідним копінг-стратегіям.

Згідно з визначеннями ВОЗ, здоров'я – це, з одного боку, стан «повного фізичного, душевного та соціального благополуччя» [12], з іншого – «стан організму, який характеризується оптимальною саморегуляцією, повною узгодженістю при функціонуванні всіх органів та систем, рівновагою поміж організмом та зовнішнім середовищем при відсутності хворобливих проявів, основною його ознакою є пристосованість організму до впливів різноманітних чинників зовнішнього середовища» [31]. Таким чином, психологічними ознаками здоров'я постають психологічне благополуччя в його об'єктивному та суб'єктивному вимірах та психологічна стійкість / усталеність як умова та прояв гармонії особистості [16].

В.О.Ананьев виділяє три основні ознаки здоров'я, дві з яких вказують на здатність індивіда підтримувати психологічний баланс у стосунках із навколишнім світом:

- 1) структурне і функціональне збереження систем і органів людини;
- 2) індивідуальна адаптація до фізичного та соціального середовища;
- 3) збереження звичного самопочуття [1].

Хоча поняття психологічного здоров'я займає ключове місце у багатьох психологічних публікаціях, воно не завжди розмежовується із психічним здоров'ям, а його змістовне наповнення варіює залежно від теоретичного підходу, якого дотримується автор. Так, наприклад, у роботах Г. Олпорта воно визначається як здобута індивідом в процесі його становлення цілісність, що припускає особистісну зрілість [13]. У ручищі гуманістично-екзистенційного підходу в цілому психологічне здоров'я може бути охарактеризовано як «прагнення людини стати і залишатися самим собою,

незважаючи на перипетії і труднощі індивідуального життя» [15, 90]. На думку Дубровіної І. В., психологічне здоров'я – це «динамічна сукупність психічних властивостей, які забезпечують гармонію між різними сторонами особистості людини, між людиною і суспільством та можливістю повноцінного функціонування людини в процесі життєдіяльності» [5]. Загалом, психологічне здоров'я постає як духовний, особистісний (особистісно-смісловий), антропологічний вимір здоров'я [5; 2; 11; 15; 8], «інтеграл життєздатності та людяності індивіда» [11, 96]. Тому серед критеріїв психологічного здоров'я називають позитивне самосприйняття, духовне зростання та самореалізацію, інтегрованість особистості, її гармонійність та урівноваженість, адекватність сприйняття реальності та компетентність у подоланні вимог оточуючого світу, життєтворчість та креативність, гнучкість мислення, творення себе, власного життя й світу, розвинуті прогностичні здібності, науковість мислення, толерантність щодо власних та чужих помилок, об'єктивний погляд на життя, свобода від нереалістичних ілюзій, осмисленість життя та гармонійність особистості, висока стресостійкість до умов навколишнього світу [6]. У термінах позитивної психології ці критерії вказують на психологічне благополуччя особистості в його евдемоністичному аспекті [19; 24]. Разом із тим, для розуміння психологічного здоров'я важливим є суб'єктивне переживання благополуччя (гедоністичний аспект), яке є не тільки ознакою здорової особистості, але й підтримує її життєстійкість, є певним ресурсом самодетермінації [19]. Останнє набуває особливої актуальності з оглядом на глобальні проблеми, прояви яких надмірно величезні у порівнянні із зусиллями окремої людини, що є чинником фрустрації базових потреб в автономії та компетентності. Тому в контексті кліматичних змін на перший план виходять такі аспекти психологічного здоров'я, як психологічне благополуччя у гедоністичному та евдемоністичному розумінні та здатність адаптуватися до мінливого екологічного середовища.

Кліматичні зміни як фактор впливу на здоров'я особистості проявляються у коливаннях температури середовища, збільшенні рівня океану, зсувах в екосистемах та кліматичних зонах, збільшенні забруднення навколишнього середовища, коливанні погоди тощо. Кліматичні зміни впливають на кожну людину по-різному, при цьому ефект впливу залежить значним чином не тільки від географічного розташування, а й від соціально-економічного становища та адаптаційних можливостей особистостей. Як зазначає І. Вейсбеккер, вразливість до кліматичних змін нижча в більш розвинених країнах [30].

Розглянемо, яким чином відбиваються кліматичні зміни на психологічному здоров'ї особистості. Е. Мітчел ще у 1946 році зазначав, що зв'язок між здоров'ям людини та екосистемою дуже важливий, і, відділяючись від природи, людина втрачає психічну стабільність [16]. Люди по-різному сприймають та ставляться до кліматичних змін: виявляють та відчують кліматичні зміни, відчують занепокоєння, не бачать можливих наслідків, заперечують ризик кліматичних змін [27], що й по-різному відображається на їхньому психологічному стані. Як правило, усвідомлення людьми кліматичних змін та їх наслідків пов'язані з їх готовністю до проекологічно спрямованих дій. Також відчуття кліматичних змін та активація відповідних дій певною мірою залежить від того, чи пов'язана діяльність людини з погодою та кліматичними явищами. Проведені опитування у штатах Аляска та Флорида показали, що жителі цих місцевостей відчують кліматичні зміни, що збільшує у них стурбованість кліматичними змінами та готовність вжити певні заходи [27].

Зміни клімату можуть призвести до тривоги, міжособистісних та суспільних конфліктів, агресії, безнадії, сімейного стресу, проблем дитячої поведінки та академічної неуспішності [18], вплинути на психологічне благополуччя особистості [30], спровокувати зміну способу життя (наприклад, можуть зникнути деякі робочі місця, деякі із індивідуальних свобод будуть скорочені або стануть дуже дорогими, зменшиться можливість подорожувати та ін.), що, в свою чергу, сприятиме психологічним змінам особистості [28]. У 2005 році Г. Альбрехт ввів термін «солстальгія» для визначення особливої форми дистресу, викликаного переминами у навколишньому середовищі внаслідок зміни клімату [16]. Тривалі засухи, повені, пожежі можуть призводити до втрати фізичного і психологічного комфорту та глибокого психологічного спустошення.

Дж. Ресер з колегами виявили високий рівень занепокоєності кліматичними змінами: 38% досліджуваних стурбовані, яким буде світ у майбутньому для наступних поколінь; 24% відчують певний дистрес кожен раз, коли вони бачать на власні очі можливі наслідки зміни клімату або висвітлені проблеми у ЗМІ; 23% відчують сум, оскільки вважають, що мало що можуть зробити для вирішення таких екологічних проблем, як кліматичні зміни; для досліджуваних менше характерна (9%) підтримка таких пунктів, як «клімат вплине на якість життя» та 12% зазначило, що переживають почуття втрати, оскільки наслідки кліматичних змін стають очевидними у їхній місцевості [30].

Розуміння наслідків кліматичних змін може викликати такі емоції, як страх, сум, гнів, розчарування, почуття безпорадності, безнадійності або ж взагалі зниження чутливості, а людина, через важкість/небажання усвідомлювати інформацію про кліматичні зміни, може проявляти такі якості, як цинізм, скептицизм, роздратованість [20]. Однак, як було встановлено в дослідженні М.Оджала, висока занепокоєність глобальними екологічними проблемами не обов'язково супроводжується зниженням суб'єктивного благополуччя. Порівняння двох груп студентів – з високими та низькими показниками суб'єктивного благополуччя, що мали однаково високий рівень екологічного занепокоєння, показало вирішальну роль осмислення екологічних проблем для психологічного здоров'я особистості. Студенти з високим рівнем благополуччя відповідали на екологічні загрози більш виразними почуттями гніву та надії, проявляли більшу довіру екологічним організаціям та в цілому відрізнялися більшою осмисленістю життя [25]. Таким чином, хоча кліматичні зміни можуть розглядатися як фактор стресу, їх вплив на психологічне здоров'я залежить від використовуваних особистістю копінг-стратегій [26; 28].

«Копінг» як подолання стресу містить комплекс способів додання стресових станів [3]. Копінг може проявлятися на когнітивному, емоційному та поведінковому рівні [3; 9]. Виділяються 3 підходи [3], згідно яким «копінг» – це:

- 1) спосіб психологічного захисту для послаблення напруги (Его-психологічна модель);
- 2) відносно постійна схильність відповідати на стресові події певним чином (модель особистісних рис) [17];

3) динамічний процес зіткнення суб'єкта з зовнішнім світом, який визначається особливостями їх взаємодії на різних стадіях розвитку цього процесу (контекстуальна (ситуаційна) модель) [22].

На копінг впливають: оцінка ступеня загрози, оцінка ресурсів, необхідних для совладання з ситуацією, оцінка власних дій, їх успішності у подоланні стресу [3]. Р. Лазарус вважав, що процес подолання стресової ситуації починається з когнітивної оцінки людиною її взаємозв'язку з умовами середовища [7; 22; 23]. На процес подолання впливають 3 типи когнітивної оцінки: первинна визначається ступенем загрози, яка сприймається, особливостями стресора та психологічними особливостями індивіда; вторинна оцінка визначає, які способи будуть застосовані для впливу на негативні події; третій вид – переоцінка, базується на зворотньому зв'язку [3]. Лазарус Р. та Фолкман С. розробили класифікацію копінг-стратегій, розподіливши їх на проблемно-сфокусовані (мета – вирішити проблему) та емоційно-сфокусовані копінг-стратегії (мета – позбутися від негативних емоцій, змінити власний стан та установки по відношенню до ситуації) [22].

Таким чином людина на стресову ситуацію відповідає копінг-поведінкою, яка може проявлятися по-різному: наприклад, у направленості на вирішення проблеми та планування, або в уникненні, в пошуку допомоги від інших або замкненості від соціуму, у самовиправданні або самозвинуваченні, у виконуваних діях, що є присмними для суб'єкта тощо.

У дослідженні М. Оджала [26] були виділені 3 види копінг-стратегій у зв'язку з кліматичними змінами: орієнтовані на осмислення змін (віра в те, що людство зможе виправити всі проблеми; довіра вченим, які можуть знайти вирішення проблеми, та екологічним організаціям тощо), заниження значення (заперечення) проблеми (думка, що екологічні проблеми перебільшені; байдужість через відсутність знань про кліматичні зміни; сприйняття кліматичних змін як позитивних, оскільки літо буде більш теплим та ін.) та проблемно-орієнтовані (розмірковування над власним вкладом; пошук інформації про те, що можна зробити для поліпшення екологічної ситуації та ін.). Також вивчався зв'язок копінг-стратегій з суб'єктивним благополуччям (задоволеністю життям, позитивними та негативними емоціями), екологічною самоефективністю та проекологічною поведінкою. Дослідження, яке проводилося з 12-річними шведськими підлітками, показало, що чим активніше підлітки використовують проблемно-орієнтовані копінг-стратегії щодо кліматичних змін, тим більше ймовірність, що вони занепокоєні про зміни клімату та прагнуть до проекологічної поведінки, мають ціль у житті, відчують екологічну самоефективність та оптимізм щодо проблеми кліматичних змін, але й зазнають негативні емоції. Використання орієнтованих на осмислення копінг-стратегій позитивно пов'язане із задоволеністю життям, оптимізмом у відношенні зміни клімату та переживанням позитивних емоцій, негативно – із переживанням негативних емоцій. Копінг-стратегії, орієнтовані на применшення кліматичної проблеми, мають негативний зв'язок з проекологічною поведінкою та екологічною самоефективністю. Чим більше діти використовують копінг-стратегії, орієнтовані на зменшення значення проблеми, тим менше вони відчують негативні емоції (але це не пов'язане із переживанням позитивних емоцій). Тобто проблемно-орієнтована стратегія у порівнянні з іншими стратегіями має як позитивні, так і негативні ефекти: вона найбільше сприяє проекологічній поведінці та самоефективності особистості, але пов'язана із більш виразними негативними почуттями. Разом із тим, емоційна вразливість при цьому залежить від оптимізму щодо кліматичних проблем та наявності життєвих цілей, які виступають буфером для негативних переживань.

Необхідно враховувати віковий аспект застосування копінг-стратегій. Так, для дітей та підлітків проблемно-орієнтовані копінг-стратегії менш характерні, ніж для дорослих, оскільки вони не мають такого контролю над власною поведінкою, як дорослі, і більше залежать від батьків [26].

У дослідженні Хомбурга та його колег було встановлено позитивний зв'язок між проблемно-орієнтованими копінг-стратегіями та стресом і проекологічною поведінкою, а емоційно-орієнтовані копінг-стратегії у формі заперечення провини мають негативні кореляції зі стресом та проекологічною поведінкою [21].

Р. Рендалл акцентує увагу на тому, що суспільство часто використовує стратегію заперечення або неприйняття факту кліматичних змін [29]. Як, наприклад, у випадку, коли людині важко сприйняти факт смерті близького родича, так і при усвідомленні кліматичних змін, що призводять до негативних наслідків, виникає опір неприємним почуттям. Щоб позбутися або щоб не відчувати негативних емоцій, на когнітивному рівні факти заперечуються особистістю, не сприймаються нею як дійсні. Розглядаючи неспокій щодо кліматичних змін як екзистенційне занепокоєння та спираючись на концепцію горя Вордена, Р. Рендалл підкреслює, що через стратегію заперечення можливих втрат у зв'язку з кліматичними змінами не здійснюються необхідні для даного випадку кроки, і людина живе ілюзіями, помилковими сподіваннями та вірою в магічні рішення. Такий висновок співвідноситься із результатами дослідження Р. Ю. Харитоновна, згідно котрим у студентів з так званим пасивним типом екологічної свідомості переважали захисні механізми заперечення та витіснення – на відміну від студентів з активним типом екологічної свідомості, яким були притаманні проєкція та раціоналізація [13].

Незважаючи на те, що кліматичні зміни потребують адаптації до них та можуть негативно впливати на психологічне здоров'я особистості, деякі дослідники відзначають, що у окремих випадках зміни клімату можуть також стимулювати творчість і креативні ідеї [20].

Висновки. Вивчення психологічного здоров'я у ракурсі сучасних кліматичних змін потребує розгляду психологічного благополуччя у гедоністичному та евдемоністичному аспектах та здатності адаптуватися до мінливого екологічного середовища. Кліматичні зміни є фактором стресу, характер впливу якого на психологічне здоров'я суб'єкта обумовлений використовуваними копінг-стратегіями. У цьому ракурсі визначають такі копінг-стратегії: проблемно-орієнтована, орієнтована на осмислення проблеми, применшення значення проблеми, заперечення. Проблемно-орієнтована та орієнтована на осмислення змін стратегії, на відміну від применшення кліматичних змін, сприяють проекологічній поведінці й екологічній самоефективності, а також сполучені з такими показниками психологічного благополуччя, як оптимізм стосовно змін клімату та цілі у житті. Разом з тим, коли йдеться про зміни

клімату, проблемно-орієнтована копінг-стратегія може супроводжуватися зниженням суб'єктивного благополуччя через зростання негативних переживань.

Перспективою дослідження є вивчення психологічного здоров'я у контексті психологічних змін в Україні, а також поглиблений аналіз зв'язку показників суб'єктивного благополуччя та благополуччя особистості залежно від копінг-стратегій, відповідних проблеми кліматичних змін.

Література

1. Ananov V. A. Psihologiya zdorovya / V. A. Ananov. – SPb.: Rech, 2006. – 384 s.
2. Bratus B.S. Anomalii lichnosti. M.: Myisl, 1988.- S. 67-74.
3. Vodopyanova N. E. Psihodiagnostika stressa / N. E. Vodopyanova. – SPb.: Piter, 2009. – 336 s.
4. Gor A. Neudobnaya pravda. Globalnoe poteplenie: Kak ustanovit planetarnuyu katastrofu / AI Gor. – SPb.: Amfora. TID Amfora, 2007. – 328 s.
5. Dubrovina I.V. Psihicheskoe i psihologicheskoe zdorove v kontekste psihologicheskoy kultury i lichnosti / I. V. Dubrovina. // Vestnik prakticheskoy psihologii obrazovaniya – 2009. – #3. – С. 17-21.
6. Kuryavska O. M. Kriteriyi psihologichnogo zdorov'ya osobistosti / O. M. Kuryavska, N. V. Pidbutska // Problemi ta perspektivi formuvannya natsionalnoyi gumanitarno-tehnichnoyi eliti – Vestnik NTU «HPI». – 2010. – #28. – s. 255-260.
7. Lazarus R. Teoriya stressa i psihofiziologicheskije issledovaniya / R. Lazarus. – M., 1970. – S. 178–208.
8. Maleychuk G.I. Psihologicheskoe zdorove lichnosti: popytka opredeleniya ponyatiya / Maleychuk G.I. // Psihologiya “Adukatsiya i vyihavanne”. – 2004. – #3. – S. 16-21.
9. Nartova-Bochaver S. K. Koping-povedenie v sisteme ponyatiy psihologii lichnosti / S. K. Nartova-Bochaver // Psihologicheskij zhurnal. – 1997. – # 4. – S. 20-30.
10. Psihologiya zdorovya: Uchebnik dlya vuzov / Pod red. G S. Nikiforova. – SPb.. Piter, 2006. – 607 s.
11. Slobodchikov V.I. Antropologicheskij podhod k resheniyu problemy psihologicheskogo zdorovya detey / V.I. Slobodchikov, A.V. Shuvalov // Voprosyi psihologii. – 2001. – #4. – S. 91-105.
12. Statute (constitution) of the World Health Organization. – [Electronic resource]. – Access: http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_ru.pdf
13. Haritonov R. Yu. Usvidomlennya klimatichnih zmin yak chinnik stanovlennya ekologichnoyi svidomosti molodi: avtoref.dis. na zdotuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk: spets. 19.00.05 «sotsialna psihologiya, psihologiya sotsialnoyi roboti» / Haritonov Roman Yuriyovich. – Kiyiv, 2010. – 20 s.
14. Hell L. Teorii lichnosti / L. Hell, D. Zigler. – SPb.: Piter, 2003. – 608 s.
15. Shuvalov A. Psihologicheskoe zdorove cheloveka / A. Shuvalov // Vestnik PSTGU IV: Pedagogika. Psihologiya. – 2009. – № 4 (15). – S. 87–101.
16. Albrecht G. Solastalgia: the distress caused by environmental change / Glenn Albrecht, Gina-Maree Sartore, Linda Connor et al. // Australasian Psychiatry. – 2007. – Vol. 15. – No. 1. – P. S95-S98.
17. Billings A. G. Coping, stress and social resources among adults with unipolar depression / A. G. Billings, R. H. Moos // J. of Personal and Social Psychology. – 1984. – Vol. 46. – P. 877-891.
18. Climate Change and Mental Health // Psychologists for Social Responsibility [Electronic resource]. – Access: <http://www.psyr.org/about/programs/climate/mentalhealth.php>
19. Deci E. L. Hedonia, eudaimonia, and well-being: an introduction / Edward L. Deci, Richard M. Ryan // Journal of Happiness Studies. – 2008. – V. 9. – P. 1–11.
20. Fritze J. G. Hope, despair and transformation: Climate change and the promotion of mental health and well-being / J. G. Fritze, G. A. Blashki, S. Burke, J. Wiseman // International Journal of Mental Health Systems. – 2008. – No. 7(2). – p. 2-13.
21. Homburg A. Coping with global environmental problems development and first validation of scales / A. Homburg, A. Stolberg, U. Wagner // Environment and Behavior. – 2007. – P.754-778.
22. Lazarus R. Stress, appraisal, and coping / R. Lazarus, S. Folkman // New York Springer. – 1984. – P. 219–239.
23. Lazarus R. The stress and coping paradigm / R. Lazarus // Distorter et al. Models for Clinical Psychopathology. – N. Y. 1981. – P. 135-207.
24. McDowell I. Measures of self-perceived well-being / Ian McDowell // Journal of Psychosomatic Research. – 2010. – Vol. 69 – P. 69–79.
25. Ojala M. Adolescents' Worries about Environmental Risks: Subjective Well-being, Values, and Existential Dimensions / Maria Ojala // Journal of Youth Studies. – 2005. – Vol. 8. – No. 3. – P. 331–347.
26. Ojala M. How do children cope with global climate change? Coping strategies, engagement, and well-being / M. Ojala // Journal of Environmental Psychology. – 2012. – No. 32. – P.225-233.
27. Ostrom E. A Polycentric Approach for Coping with Climate Change // E. Ostrom. – 2009. – 56 p.
28. Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges / Report of the American Psychological Association Task Force on the Interface Between Psychology and Global Climate Change, May-June 2011 [Electronic resource]. – Access: <http://www.apa.org/science/about/publications/climate-change.aspx>
29. Randall R. Loss and Climate Change: The Cost of Parallel Narratives / R. Randall // Ecopsychology. – 2009. – No. 1 (3). – P. 118-129.
30. Weissbecker I. Climate Change and Human Well-Being: Global Challenges and Opportunities / I. Weissbecker. – W.: Springer Science+Business Media. – 2011. – 220 p.
31. World Health Organization. The determinants of health. – Geneva. – Accessed 12 May 2011 [Electronic resource]. – Access: <http://www.who.int/hia/evidence/doh/en/>

УДК: 159.972/973

До питання дослідження смислових особливостей індивідуальної свідомості осіб зі специфічними розладами особистості.

Т. О. Перевозна, О. М. Харцій
naganjajjlo-tatjana@rambler.ru

В статті досліджуються характеристики структури ціннісних орієнтацій в «картині світу» та особливостях самореалізації осіб зі специфічними розладами особистості. Ціннісні орієнтації розглядаються як смислові чинники індивідуальної свідомості особистості. Показано, що визначені структурно-динамічні характеристики ціннісної сфери аномальних особистостей опосередковано детермінують зниження можливостей саморегуляції у досліджуваного контингенту. Визначення функціонально слабких місць в системі саморегуляції психопатичних особистостей сприяє оптимізації психологічної допомоги людям, котрі страждають специфічними розладами особистості.

Ключові слова: специфічні розлади особистості, ціннісні орієнтації, «картина світу», самореалізація.

В статье исследуются характеристики структуры ценностных ориентаций в «картине мира» и особенностях самореализации у людей со специфическими расстройствами личности. Ценностные ориентации рассматриваются как смысловые составляющие индивидуального сознания личности. Показано, что выявленные структурно-динамические характеристики ценностной сферы аномальных личностей опосредованно детерминируют снижение возможностей саморегуляции у исследованного контингента. Определение функционально слабых мест в системе саморегуляции психопатических личностей способствует оптимизации психологической помощи людям, которые страдают специфическими расстройствами личности.

Ключевые слова: специфические расстройства личности, ценностные ориентации, «картина мира», самореализация.

In article features of valuable orientations structure is realized and extramental aspects in persons with specific frustration of personality and illegal behavior are investigated. Value orientations are considered as semantic components of an individual consciousness. It is shown that the revealed structural dynamic characteristics of the valuable sphere of abnormal persons indirectly determine decrease in opportunities of self-control at the studied contingent. Determination of functional weaknesses in the system of self-regulation psychopathic personalities helps to optimize the psychological help to people who suffer from specific personality disorders.

Keywords: specific personality disorders, value orientation, «picture of the world», self-realization.

Постановка проблеми. Дослідження індивідуальної специфіки внутрішнього життя людини, реконструкція її суб'єктивної картини світу є однією з тенденцій, котрі характеризують сучасний етап розвитку психологічної науки. Загально визнаним є розуміння змістовних особливостей індивідуальної свідомості особистості як інтегрованого та багатовимірного відображення дійсності. (2, 7) Разом з тим актуальними залишаються питання несприятливого формування структур індивідуальної свідомості. Знання механізмів формування цих особливостей дозволяє наблизитись до розуміння об'єктивних та суб'єктивних передумов правопорушень, котрі реалізуються персонами зі специфічними розладами особистості. Останнім часом привертає до себе увагу психологічне вивчення аномальної особистості в контексті кримінальної патопсихології. Специфіка особистісних перемінних в умовах аномального функціонування отримує методологічну оцінку її криміногенної ролі та значення в життєдіяльності психопатичних особистостей. В ряді робіт демонструються специфічні для людей з особистісними розладами особливості структурно-ієрархічної організації смислової сфери, такі як: незрілість, недостатня сформованість ієрархії, внутрішня конфліктність, дисгармонія різних рівнів особистісної регуляції та підвищена лабільність системи смислових утворень. (1, 3, 5) Крім того описані такі особливості функціонування особистості зі специфічними розладами як дефіцитарність механізмів саморегуляції, зокрема опосередкування власної поведінки. (2, 4, 5)

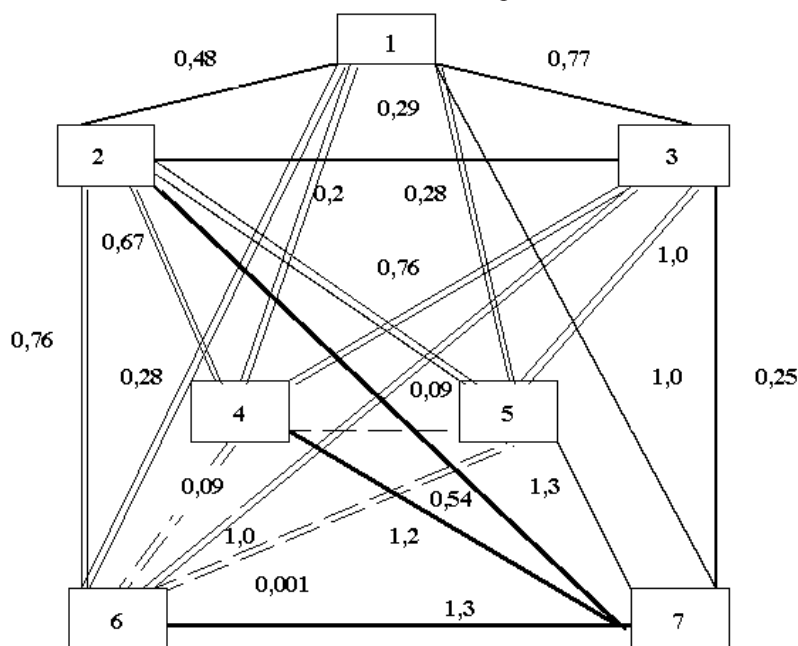
Одним з основних понять, котрі досліджуються в контексті змістових особливостей внутрішнього світу особистості є ціннісні орієнтації. Ціннісний рівень відображення дійсності являє собою особливу субстанцію особистості, психологічний зміст котрої включає в себе оціночні судження відносно об'єктів соціальної дійсності та певний тип оцінювально орієнтованої діяльності в визначеному класі суспільних цінностей. В процесі усвідомлення та прийняття особистісних змістів власної життєдіяльності, що зайняли стійкі позиції в загальній змістовій структурі, особистість надає їм статус цінностей. Постійно співставляючи зміст певних ситуацій та поведінкових актів з ціннісним (власне змістоутворюючим) рівнем, особистість будує власну поведінку, а також відтворює ієрархії та форми опосередкування мотивів. Ціннісні орієнтації, згідно з сучасними уявленнями, являють собою системи оціночних відносин потребового походження, безпосередньо пов'язані з ідеалами, інтересами, спрямованістю та ставленням особистості до себе. Система ціннісних орієнтацій особистості є по суті ієрархією вищих змістоутворюючих мотивів, а саме, усвідомлюваних людиною смислів її життя, котрі несуть потенційну готовність стати мотивом поведінки. Відносно аномальних особистостей видається актуальним дослідження взаємозумовленості структурно-динамічних характеристик їх ціннісних систем та особливостей самореалізації у даного контингенту.

Мета статті – вивчення структурних особливостей ціннісних систем у осіб зі специфічними розладами особистості у зв'язку з можливостями задовільної самореалізації аномальної особистості.

Викладення основного матеріалу дослідження. З означеною ціллю були досліджені 100 осіб зі специфічними розладами особистості (емоційно нестійкий розлад особистості, пограничний розлад, дисоціальний розлад особистості). Всі досліджені були чоловіками у віці від 18 до 50 років, з середньою та незакінченою середньою освітою, переважно самотніми або розлученими. В якості методологічного підходу до психологічної діагностики системи смислових утворень особистості, зокрема, ціннісних орієнтацій було використано підхід Дж. Келлі. Репертуарний тест рольових конструктів Дж. Келлі дозволив

дослідити системи значень, виявити якісні особливості індивідуальної свідомості, описати системи смислових параметрів, котрі формують «картину світу» досліджуваних. Важливим було реконструювати систему відношень кожної окремої людини в її цілісності та унікальності, відтворити ієрархію її власних смислових утворень та індивідуально значущих цінностей. В даному дослідженні був використаний класичний рольовий список, також задавався класичний алгоритм порівняння. Обробка результатів проводилась за допомогою методів дискримінантного аналізу. Інтегративним результатом використання процедур математичної обробки стала побудова інформаційної графмоделі.

При аналізі отриманих результатів ми розглядали їх як відображення системи ставлень досліджуваних у власних факторах оцінювання. Зміст цих факторів, в свою чергу, відображає провідні бази класифікації дійсності цих осіб, за котрими стоїть система ціннісних орієнтацій. Отримані дані свідчать про наявність 7 блоків, котрі презентують області життєвого простору аномальних особистостей, котрі відображують значущі сфери їх існування. Саме дані сфери життєдіяльності мають найбільший ціннісний зміст для даного контингенту та формують найбільш значущі цінності. Взаємозв'язки між отриманими життєвими сферами відображують взаємовідносини відповідних ціннісних орієнтацій в їх системах.

Мал. Інформаційна графмоделі значущих життєвих сфер у особистостей зі специфічними розладами.

Позначення:

1 блок — інтелектуальні досягнення; 2 блок — інтимно-особистісні стосунки; 3 блок — просоціальні тенденції і відповідність соціальним очікуванням; 4 блок — здоров'я; 5 блок — професійні якості; 6 блок — матеріальний добробут; 7 блок — ступінь задоволення власним «Я».

— сильні прямі зв'язки; == сильні зворотні зв'язки; - - - слабкі прямі зв'язки; - - - - слабкі зворотні зв'язки.

Як видно з наведеної графмоделі, головною її закономірністю є той факт, що всі групи блоків мають позитивні кореляції з групою конструктів, котра презентує ступінь задоволення аномальними особистостями власним «Я». Це дозволяє змістовно пов'язати всі основні сфери особистісної самореалізації цих осіб з проблемою власної психологічної адекватності. Можна зробити висновок, що провідною мотиваційною тенденцією в житті психопатичної особистості є отримання певного ступеню задоволенням власним «Я». При чому ця тенденція не є усвідомленою. Не маючи необхідних для цього відповідних психологічних якостей, людина лише поглиблює фіксацію на власній особистісній неадекватності. Успішна самореалізація в індивідуально-значущих сферах могла б стати позитивним підкріпленням, але психопати, як правило, неуспішні як в професійній, інтелектуальній сферах, так і в інтимно-особистісних стосунках. Слабкість рефлексії та самоаналізу є, вірогідно, однією з тих причин, що спрямовує цей внутрішній конфлікт назовні та зумовлює внутрішні передумови для агресивних та асоціальних дій, котрі є характерними для поведінки аномальної особистості. Найбільш сильний прямий зв'язок блок, що відображає ступінь прийняття власного «Я» мав зі сферою матеріального добробуту, професійної діяльності, здоров'я та інтелектуальних досягнень. Ці показники свідчать про те, що обставини, в найбільшому ступені пов'язані у психопата з відчуттям власної неадекватності мають відношення до сфер матеріального добробуту та професійної діяльності. Близькими до них за своїм декомпенсуючим значенням є ситуації, пов'язані зі здоров'ям та інтелектуальними досягненнями. Аналіз негативних взаємозв'язків показав, що найбільше їх число мало місце відносно сфери матеріального добробуту. Найбільший за значенням негативний коефіцієнт відповідний блок виявив з блоком відповідності соціальним очікуванням. Далі в порядку зменшення значення показників: інтимно-особистісна сфера, сфера інтелектуальних досягнень, здоров'я та професійні якості. Таким чином, для блока матеріального добробуту всі зв'язки з іншими блоками були зворотніми. Негативність цих зв'язків свідчить символізує відсутність змістовних зв'язків в свідомості аномальних особистостей між сферою матеріального достатку та іншими значущими в їхньому житті сферами, тобто свідчить про автономність функціонування відповідної цінності та пов'язаної з нею системи відношень. Цінність «матеріальний добробут» не є вбудованою в цілісну систему цінностей, що може відбивати неусвідомленість та несформованість у психопатів шляхів та

механізмів реалізації відповідних потреб. Результати, наведені в графмоделі, демонструють також автономне функціонування і інших сфер життєдіяльності. Як видно з малюнка, прямі зв'язки між блоками представлені мінімально. Лише блоки «інтелектуальні досягнення», «інтимно-особистісні стосунки» та «просоціальні тенденції» утворюють підсистему з сильними позитивними зв'язками, що свідчить про змістовний взаємозв'язок. Крім того виявлено слабкий позитивний зв'язок між блоками «здоров'я» та «професійні якості». Всі інші взаємозв'язки мали негативний характер. Сфера «інтелектуальні досягнення» мала зворотні зв'язки зі «здоров'ям» та «професійними якостями». Сфера «інтимно-особистісні стосунки» мала негативні зв'язки зі «здоров'ям» та «професійними якостями». З цими ж елементами системи негативно пов'язаний і блок «просоціальні тенденції та відповідність соціальним очікуванням».

Таким чином, отримані дані відносно узгодженості, структурованості та усвідомленості системи ціннісного ставлення до світу у психопатичних особистостей як смисловий психологічний базис незадовільної самореалізації цих осіб.

Висновки. Проведене психологічне дослідження дозволило встановити наступні дані: результати аналізу свідчать, що при наявності специфічних розладів особистості формуються певні структурно-змістовні особливості «картини світу». Їх аналіз виявив певну дефіцитарність ціннісних позицій психопатичної особистості та ряд структурних деформацій ціннісних утворень. Головними структурними характеристиками цих трансформацій є: недостатня структурованість елементів ціннісно-орієнтаційної системи; низький показник узгодженості цих елементів; їх автономне функціонування; низький рівень когнітивної складності ціннісно-смислової сфери, недостатня усвідомленість власних ціннісно-мотиваційних тенденцій. Система сфер життєдіяльності та самореалізації психопатичних особистостей, котрі представляють для них найбільшу цінність включає матеріальний добробут, інтимно-особистісні стосунки, відповідність соціальним очікуванням, професійні якості, інтелектуальні досягнення та задоволеність власним «Я». В структурі ціннісно-смислових утворень домінуючу позицію займає цінність задовольняючого особистість ставлення до себе. Цінності, котрі презентують матеріальний добробут, професійну самореалізацію та наявність ділових якостей, а також здоров'я та інтимно-особистісні стосунки визначають найбільш дезадаптуючу роль ситуацій, пов'язаних з невдачами самореалізації у аномальних особистостей. Подальше багатобічне дослідження особливостей самореалізації цих осіб буде сприяти пошуку методичних підходів та засобів психологічної допомоги цим людям шляхом формування у них власних психологічних, в тому числі ціннісно-смислових ресурсів.

Література

1. Гульдман В.В. Особенности формирования и использования прошлого опыта у психопатических личностей / Гульдман В.В., Иванников В.А. // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. – 1974. – Т. 74, вып.12. – С. 1830-1836.
2. Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности / Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. – М. : МГУ, 1980.
3. Зотова О.И. Проблемы отклоняющегося поведения / О.И.Зотова // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М. : Наука, 1976. – С. 343-365.
4. Зябкина И.В. Нарушения волевой регуляции деятельности у больных шизофренией и психопатических личностей / И.В.Зябкина // Вопросы психологии. – 1995. - №5. – С.116-133.
5. Кудрявцев И.А. Особенности регуляции деятельности психопатических личностей смысловыми (мотивационными) установками / И.А. Кудрявцев, Ф.С.Сафуанов, Ю.А.Васильева // Журнал неврологии и психиатрии. - 1985. - №12. – С.1837-1842.
6. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Франселла Ф., Баннистер Д. – М. : Прогресс, 1987.
7. Шестопалова Л.Ф. Особенности ценностно-смысловой сферы и нарушений механизмов социальной адаптации у психопатов, реализовавших противоправные действия / Л.Ф.Шестопалова, Т.А.Перевозная // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 1999. - № 2. – С.81-92.
8. Шестопалова Л.Ф. Ценностно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению / Л.Ф.Шестопалова, Т.А.Перевозная // Психологический журнал. – 2003. – Т.24. - №3. – С.66-71.

Literatura

1. Gul'dan V.V. Osobennosti formirovaniya i ispol'zovaniya proshlogo opyta u psihopaticheskikh lichnostej / Gul'dan V.V., Ivannikov V.A. // Zhurnal nevropatologii i psichiatrii im. S.S.Korsakova. – 1974. – Т. 74, vyp.12. – С. 1830-1836.
2. Zejgarnik B.V. Oчерки po psihologii anomal'nogo razvitiya lichnosti / zejgarnik B.V., Bratus' B.S. – М. : MGU, 1980.
3. Zotova O.I. Problemy otklonjajushhegosja povedeniya / O.I.Zotova // Psihologicheskie problemy social'noj reguljacji povedeniya. – М. : Nauka, 1976. – S. 343-365.
4. Zjabkina I.V. Narusheniya volevoj reguljacji dejatel'nosti u bol'nyh shizofreniej i psihopaticheskikh lichnostej / I.V.Zjabkina // Voprosy psihologii. – 1995. - №5. – S.116-133.
5. Kudrjavcev I.A. Osobennosti reguljacji dejatel'nosti psihopaticheskikh lichnostej smyslovymi (motivacionnymi) ustanovkami / I.A. Kudrjavcev, F.S.Safuanov, Ju.A.Vasil'eva // Zhurnal nevrologii i psichiatrii. - 1985. - №12. – S.1837-1842.
6. Fransella F. Novyj metod issledovaniya lichnosti / Fransella F., Bannister D. – М. : PRogress, 1987.
7. Shestopalova L.F. Osobennosti cennostno-smyslovoj sfery i narushenij mehanizmov social'noj adaptacii u psihopatov, realizovavshih protivopravne dejstvija / L.F.Shestopalova, T.A.Perevoznaja // Zhurnal psichiatrii i medicinskoj psihologii. – 1999. - № 2. – S.81-92.
8. Shestopalova L.F. Cennostno-smyslovaja sfera lichnosti so specificheskimi rasstrojstvami i sklonnost'ju k protivopravnomu povedeniju / L.F.Shestopalova, T.A.Perevoznaja // Psihologicheskij zhurnal. – 2003. – Т.24. - №3. – S.66-71.

УДК 159.91: 371.264

Комплексний підхід у дослідженні психосоматичних розладів

Ю. Ю. Чистовська
j.chystovska@ukr.net

У статті на основі аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури представлено чинники психосоматичних розладів. Запропоновано комплексний підхід для пояснення, виявлення та профілактики психосоматичних розладів на основі загальних індивідуально-психологічних та нейродинамічних факторів. Показано, що проблема психосоматичних співвідношень на сучасному рівні знань все ще залишається дискусійною. Інтерпретація діапазону розладів психічної і соматичної сфери та їх пропорції в межах категорії психосоматичних захворювань, що займають центральне місце залишається дуже мінливою. Цілий ряд клінічних аспектів цих захворювань є складною проблемою, все ще далекою від остаточного вирішення.

Ключові слова: комплексний підхід, психосоматичні розлади, психосоматичні взаємозв'язки, індивідуально-психологічні особливості, комплексне дослідження особистості.

В статье на основе анализа зарубежной и отечественной литературы представлены факторы психосоматических расстройств. Предложен комплексный подход для объяснения, выявления и профилактики психосоматических расстройств на основе общих индивидуально-психологических и нейродинамических факторов. Показано, что проблема психосоматических соотношений на современном уровне знаний все еще остается дискуссионной. Интерпретация диапазона расстройств психической и соматической сферы и их пропорции в пределах категории психосоматических заболеваний, остается достаточно изменчивой. Целый ряд клинических аспектов этих заболеваний является сложной проблемой, все еще далекой от окончательного решения.

Ключевые слова: комплексный подход, психосоматические расстройства, психосоматические взаимосвязи, индивидуально-психологические особенности, комплексное исследование личности.

On the basis of foreign and domestic literature analysis we present the factors of psychosomatic disorders. A combined approach to the explanation, detection and prevention of psychosomatic disorders on the basis of common and individual psychological factors of neurodynamics. It is shown that the problem of psychosomatic relations in the present state of knowledge is still aqueable. Interpretation range of mental disorders and somatic sphere and their proportions within the category of psychosomatic diseases, remains rather exchangeable. A number of clinical aspects of these diseases is a complex issue, still far from a final decision.

Keywords: integrated approach, psychosomatic disorders, psychosomatic relationships, individual psychological characteristics, a comprehensive study of personality.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Соціальні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві відображаються на всіх рівнях відносин людства, оскільки призводять до системного переформування світогляду. Зміни цінностей і орієнтирів в індивідуальній реальності кожної конкретної людини, продиктовані новими соціальними трансформаціями, відчуються на зміні взаємовідносин за всім спектром особистісних систем, від між статевих і шлюбних взаємин, до духовної сфери.

Збільшилась питома вага захворювань, які виникають в зв'язку з труднощами пристосування до жорстких умов існування. Їх називають хворобами адаптації, а оскільки вони значною мірою пов'язані з екологією людини, особистісними особливостями, образом життя, соціальним статусом, прогресом, то мають ще і іншу назву «хвороб цивілізації» і впродовж останніх десятиріч були об'єктом інтенсивних досліджень в рамках так званої психосоматичної медицини (Ф. Александер, теорія «специфічності інтрапсихічного конфлікту» [1], Ф. Данбар теорія «профілю особистості», М. Фрідман, Р. Розенман теорія «типів поведінкової активності А і Б», Т. Холмс, Р. Раге теорія «життєвих подій», П. Сіфнеос концепція «алекситимії», Х. Фрайбергер, концепція «втрати значимих для індивіда об'єктів», Г. Тейлор психобіологічна модель», К. Биков, І. Курцин «кортико-вісцеральна» теорія [4], Ю. Губачев концепція «патогенетичної гетерогенності психосоматичних розладів» [3], А. Смулевич клінічна гіпотеза «механізмів формування психосоматичних розладів», В. О. Ананьев концепція «структурного аттракту хвороби» [2] та інші) у зв'язку зі зростанням їх ролі в загальній захворюваності населення.

На сьогоднішній день у сучасній психосоматичній медицині існує багато різноманітних концепцій психосоматичних взаємозв'язків.

Серед великої кількості теорій можна виділити традиційно психоаналітичні концепції, що опираються на конверсійну модель, яка приписує тілесним порушенням функцію символічного вираження пригнічених інтрапсихічних конфліктів. Характерологічно-орієнтовані концепції пояснюють природу виникнення психосоматичних захворювань через характерологічні особистісні особливості. Особистісно-орієнтовані теорії пояснюють причину розладів з розвитком особистості людини, передусім із захисними механізмами, зрілістю, регресією особистості, взаємодією особистості з внутрішніми факторами. Психофізіологічні теорії опираються на систематичні психофізіологічні перевірки, завдяки яким намагаються пояснити специфічність захворювань. Гомеостатичні теорії опираються на бурхливо розвиваючий останніми роками підхід в психології, що об'єднує теоретичні побудови self-психології, теорії психології розвитку, психології об'єктних відносин і фізіології, серед яких особливо можна виділити теорію патології раннього розвитку і теорії об'єктних відносин, згідно яким функціонування людської психіки можна зрозуміти з точки зору міжособистісних зв'язків – як їх розвитку, так і можливих порушень. Нейрогуморальні теорії стверджують, що психосоматична патологія є проявом загального неспецифічного адаптаційного синдрому, а причиною виникнення захворювань прихильники цієї концепції вбачають у порушенні внутрішнього середовища організму.

Всі ці теорії по суті є окремими фрагментами, які лише в сукупності наближаються до дійсно

повного пояснення складних психосоматичних взаємовідносин. Кожна з них висвітлює лише якийсь один аспект проблеми, тим самим розглядаючи лише окремий випадок виникнення психосоматичних порушень. Проблема полягає ще і в тому, що теорії, створені в різні історичні епохи, не мають єдиного підходу до вивчення психосоматичних взаємозв'язків. Крім того, існує точка зору, що передбачає застосування різних методологічних підходів і методів в залежності від того, яка людина обстежується, здорова чи хвора. Але хто може стверджувати, що людина, яка консультується з сімейних або інших проблем є абсолютно здоровою.

Проблема полягає ще і в тому, що існують проміжні між нормою і патологією стани - транзиторні, оборотні, які можуть перерости в більш стійкі розлади, якщо вчасно не приділити їм уваги. Крім того, існують певні труднощі у виокремленні рис характеру від невроту чи психопатії або ще більш виражених психічних розладів, якщо не використати при цьому інтегративний психологічний підхід і єдину методологічну платформу, як для норми, так і для патології. Як швидко розлад перейде в захворювання? Це відбувається у різних людей по різному в залежності від фізіологічних і психологічних особливостей.

Комплексний підхід психодіагностичного дослідження в контексті цілісної особистості дозволяє оцінити як індивідуально-психологічні особливості людини, так і ступінь її адаптованості в соціумі.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Багато сучасних підходів можна розглядати як більш високу сходинку еволюції теоретичних поглядів в яких можна помітити попередні ідеї і концепції. А тому комплексний підхід можна розглядати, як невід'ємну рису розвитку психосоматичної медицини зокрема і психології в цілому, як цілеспрямований творчий процес на основі накопиченого досвіду попередників.

Прикладом комплексного підходу в психології може бути гештальт-терапія Ф. Перлза, в якій елементи психоаналізу, психодрами і тілесної терапії створюють єдину концепцію.

Необхідність комплексного підходу закладена і в різних психотерапевтичних школах, адже будь-яка психотерапія зорієнтована на особистісні зміни, акцентуючи увагу на якусь одну площину особистості (когнітивну, емоційну чи поведінкову) не може нехтувати інші.

Завдяки комплексному підходу можливе поглиблене, цілісне вивчення природи людини через синтез різних традицій, логік, діагностичного й психотехнічного інструментарію, при збереженні їхньої автономії в послідовному розвитку. Суть його полягає в багатовимірному, багаторівневому, різновекторному аналізі, що створює можливість якісно іншого дослідження, що припускає включення в площину аналізу аспектів множинності, діалогічності, багатомірності психічного феномена.

Отже, головною характеристикою комплексного підходу в психосоматичній медицині є врахування дослідником при виборі методів не скільки власних теоретичних впадовань, скільки індивідуально клініко-психологічних особливостей особистості і специфіки розладів, а також індивідуальних особливостей пацієнта. Методологія такого підходу передбачає залучення до аналізу досягнень тих психологічних традицій і підходів, які найбільше продуктивно працюють у конкретній феноменальній області психології.

При вивченні хворих з психосоматичними розладами найбільш оптимальним використанням комплексного підходу з використанням психодіагностичних методик для: визначення індивідуально-типологічної приналежності осіб з психосоматичними розладами, вивчення рівня особистісних властивостей і особливостей стану з врахуванням мотиваційних відхилень і захисних тенденцій при дослідженні, оцінки виразності різних тенденцій, що визначають ступінь адаптації і рівень дезінтеграції.

На відміну від звичайного еkleктичного способу психодіагностичного дослідження, в якому перераховуються або підсумовуються показники різних факторів, така схема дає можливість об'єднати всі дані багатфакторного дослідження в цілісну систему багатомірної моделі дослідження особистості.

Комплексна модель оснований на індивідуально-типологічному підході, що передбачає розгляд багаторівневої системи психодіагностичних показників в їх сукупності. Модель призначена для визначення приналежності осіб з психосоматичними розладами до відповідних груп залежно від емоційного стану, ступеню виразності ознак дезадаптації, динаміки психологічних станів, а в подальшому диференційованого вибору терапевтичних прийомів, а також індивідуального реабілітаційного підходу. Інтегрований розробленою схемою матеріал представляє собою певним чином результати систематизованих показників психодіагностичних методик. Інтерпретаційна схема побудована таким чином, що в ній можна виділити основні напрямки досліджень або вектори.

Головний вектор вимірювання, відображає напрямок, в бік якого спрямоване дослідження представляє собою інтегративну оцінку показників, що дозволяють виявити базисні властивості досліджуваного, які описують його індивідуально-типологічні особливості, обумовлені одним або декількома провідними психологічними параметрами. Такий підхід в оцінці преморбідних особливостей є достатньо точним і диференційованим, який виокремлює не одну а декілька типологічних ознак, що виявляють цілий комплекс психологічних характеристик, замість однозначних штампів.

Однозначність у визначенні типологічних властивостей дуже часто призводить до помилкових висновків щодо вибору терапевтичних засобів. Набагато ефективніше використання інтегративної оцінки індивідуальних особливостей психосоматичних хворих, навіть якщо один із факторів є провідним і в клінічному дослідженні поглинає інші.

Індивідуально-типологічні особливості формують індивідуально-особистісний патерн, який передусім обумовлений темпераментом, типом поведінкової активності, та особистісними особливостями.

Другий вектор призначений для оцінки психічних станів як явищ, що займають проміжне положення між психічними властивостями і психічними процесами. Хоч відсутність чітких часових меж окремого стану в свою чергу призводить до значних методологічних труднощів в їх діагностиці. При цьому важливо враховувати, що при різних станах формуються різні системи із різних підсистем, чим і обумовлюється значною мірою специфіка реагування.

Третій вектор зорієнтований на виявлення основного варіанту психосоматичних розладів - психофізіологічного супроводу емоцій, який є їх обов'язковою складовою частиною. Адже емоційні реакції мають два паралельно існуючих прояви: психологічний (чуттєвий тон задоволення або незадоволення) і вегетативний, який виконує біологічно важливу функцію енергетичного забезпечення цілісної поведінки.

ВИСНОВКИ

Аналіз відповідної літератури дозволив констатувати, що ні одна із розроблених теорій не може бути основоположною, оскільки не дозволяє достовірно пояснити всі ланки етіології і патогенезу психосоматичних захворювань.

Робота в цьому напрямку диктується передусім прогресуючою кількістю випадків захворюваності психосоматичними недугами, невисокою ефективністю традиційного лікування, низькою якістю їх життя, а також необхідністю впровадження вискоелективних методик етіопатогенетичної психотерапії психосоматичних розладів.

Проблема психосоматичних співвідношень на сучасному рівні знань все ще залишається дискусійною. Інтерпретація діапазону розладів психічної і соматичної сфери та їх пропорції в межах категорії психосоматичних захворювань, що займають центральне місце залишається дуже мінливою. Цілий ряд клінічних аспектів цих захворювань є складною проблемою, все ще далекою від остаточного вирішення.

Сучасна психосоматична медицина як наука, потребує комплексного вирішення питань, що пов'язані з механізмами виникнення психосоматичних розладів, методами досліджень, а також наданням ефективної психологічної допомоги.

Література

1. Александр Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение [пер. с англ. С. Могилевский]. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 352 с.
2. Ананьев В.А. Психологическая адаптация и компенсация при заболевании внутренних органов: атoref. дис. на соискание научн. степен....д-ра психол наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / В.А. Ананьев. – СПб., 1998. – 366 с.
3. Губачев Ю.М. Клинико-физиологические основы психосоматических соотношений / Ю. М. Губачев, Е. М. Стамбровский. – Л.: Медицина, 1981. – 298 с.
4. Курцин И.Т. Теоретические основы психосоматической медицины / И. Т. Курцин. – СПб: Речь, 1993. – 336 с.
5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240с.

Література

1. Aleksander F. Psihosomaticheskaya meditsina. Printsipy i prakticheskoe primeneniye [per. s angl. S. Mogilevskiy]. – M.: EKSMO-Press, 2002. – 352 s.
2. Anan'ev V.A. Psihologicheskaya adaptatsiya i kompensatsiya pri zabolevanii vnutrennih organov: atoref. dis. na soiskanie nauchn. stепен....d-ra psihol nauk : spets. 19.00.04 «Meditsinskaya psihologiya» / V.A. Anan'ev. – SPb., 1998. – 366 s.
3. Gubachev Yu.M. Kliniko-fiziologicheskije osnovy psihosomaticheskikh sootnosheniy / Yu. M. Gubachev, E. M. Stambrovskiy. – L.: Meditsina, 1981. – 298 s.
4. Kurtsin I.T. Teoreticheskije osnovy psihosomaticheskoy meditsiny / I. T. Kurtsin. – SPb: Rech, 1993. – 336 s.
5. Maksimenko S. D. Geneza zdlysnennya osobistosti / S. D. Maksimenko. – K.: TOV «KMM», 2006. – 240s.

УДК 159.9:61

Взаимосвязь самоотношения и психоэмоциональных расстройств у
военнослужащих невротического и психосоматического регистровР.П. Шевченко
Rosina777@inbox.ru

В статье представлен анализ научных публикаций, посвященных изучению механизмов формирования самоотношения личности, социально-психологических факторов, как базиса развития психоэмоциональных расстройств. Обоснована необходимость изучения модели самоотношения, а так же особенностей психоэмоционального состояния у военнослужащих с психосоматическими и невротическими расстройствами.

Представлены результаты исследования особенностей психоэмоциональных нарушений и структуры самоотношения у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами. Отражено влияние отмеченных факторов на снижение адаптационных возможностей у больных выделенного клинического круга.

Ключевые слова: самоотношение, психоэмоциональное расстройство, психосоциальная дезадаптация, невротические расстройства, психосоматические расстройства.

У статті представлено аналіз наукових публікацій, присвячених вивченню механізмів формування самоставлення особистості, соціально-психологічних факторів, як базису розвитку психоемоційних розладів. Обґрунтовано необхідність вивчення моделі самоотношения, а так само особливостей психоемоційного стану у військовослужбовців з психосоматичними і невротичними розладами.

Представлені результати дослідження особливостей психоемоційних порушень і структури самоставлення у військовослужбовців з невротичними і психосоматичними розладами. Відображено вплив зазначених факторів на зниження адаптаційних можливостей у хворих виділеного клінічного кола.

Ключові слова: самоотношение, психоемоційний розлад, психосоціальна дезадаптація, невротичні розлади, психосоматичні розлади.

The article presents the analysis of scientific publications devoted to the study of the mechanisms of the self-identity formation, social and psychological factors, as the basis of psycho-emotional disorders. The necessity of studying the model of the self, as well as features of the psycho-emotional state servicemen with psychosomatic and neurotic disorders.

There are resented the results of studies of the psycho-emotional disorders, and the structure of the self-servicemen with neurotic and psychosomatic disorders. The word showed the influence of selected factors on the reduction of adaptive capacities of selected clinical circle patients.

Keywords: self-attitude, psycho-emotional disorder, psychosocial maladjustment, neurotic disorders, psychosomatic disorders.

Актуальность исследования. Постоянное обновление, реформирование большинства сфер жизни современного общества приводят к необходимости постоянной адаптации человека к меняющимся условиям.

Механизмы развития представления человека о себе, трансформирующееся в течении жизни, давно интересуют исследователей (Л.С. Выготский, 1934; С.Л. Рубинштейн, 1958; А.Н. Леонтьев, 1974 и др.) [1].

Психологические исследования, посвященные вопросам самоотношения личности, посвящены в первую очередь раскрытию этапов формирования личности и как производной – ее самоотношения (И.С. Кон, 1984; В.В. Столин, 1989; А.М. Кольшко, 2004 и др.) [3, 4].

В ряде исследований самоотношение личности рассмотрено в контексте Я-концепции (А. Маслоу, 1954; К. Роджерс, 1961 и др.) [6]. В трудах механизм самоотношения рассмотрен как результат более или менее успешной самоактуализации, в конечном итоге - самооценки личности.

Исследованию своеобразия структурных элементов самоотношения у военнослужащих посвящены работы Н.А. Марута, 2000; А.Г. Маклакова, 2001; А.Г. Караяни, 2006; О.П. Михайлик, 2010 и др. [5, 8]. Авторы подчеркнули тенденцию увеличения в данной среде количества девиаций, что приводит к снижению возможностей адаптации представителей данной категории.

Необходимо отметить, что успешность деятельности военнослужащего определяется рядом факторов социально-экономического, личностного характера. Определяется с одной стороны наличием особой социальной ситуации, связанной с постоянным пребыванием в закрытом коллективе и связанным с этим рядом проблем психологического характера. С другой, специфическими особенностями формирования субъективного мира личности, связанного с внешними по отношению к армейской среде факторами – социально-экономическими, политическими и пр..

Опираясь на вышеизложенное, вопрос об изучении причин различного генезиса - социального, экономического, личностного - роста заболеваемости военнослужащих невротическими и психосоматическими расстройствами является важным, нуждающимся в дополнительных исследованиях. Один из аспектов вопроса - особенности иерархической модели самоотношения и эмоциональные расстройства у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами.

Цель исследования изучить модель самоотношения, а так же особенности психоэмоционального состояния у военнослужащих с психосоматическими и невротическими расстройствами.

Задачи исследования: изучить особенности нарушения психоэмоциональной сферы у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами;

определить модель структуры самоотношения у военнослужащих с невротическими и

психосоматическими расстройствами;

рассмотреть полученные данные как предикторы снижения адаптационных возможностей больших выделенного клинического круга.

Материал и методы исследования

Исследование было организовано и проведено на клинической базе 411 Центрального военного клинического госпиталя. Для организации исследования было набрано 232 больных невротическими и психосоматическими расстройствами.

Для реализации первой задачи - изучить особенности нарушения психоэмоциональной сферы у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами - был использован опросник Ч.Д. Спилбергера – Ю.Л. Ханина. Диагностический потенциал методики позволяет выявление уровня личностной и ситуативной тревоги. Уровень личностной тревожности отражает устойчивую индивидуальную предрасположенность субъекта к тревожному типу отреагирования в сложной жизненной ситуации. Личность такого типа характеризуется общей тенденцией воспринимать более остро происходящие события. Со временем в моделях поведения субъекта формируется определенный стиль ответной реакции, закрепляющийся за соответствующими ситуациями. Ситуативная или реактивная тревожность как состояние характеризуется субъективно переживаемыми эмоциями: напряжением, беспокойством, озабоченностью, нервозностью. Это состояние, как отметили разработчики методики, возникает как эмоциональная реакция на стрессовую ситуацию и может быть разным по интенсивности и динамичности во времени.

По методике диагностики самооценки тревоги Ч.Д. Спилбергера и Ю.Л. Ханина была проведена сравнительная оценка реактивной тревоги (РТ) и личностной тревожности (ЛТ) в группе больных с невротическими и психосоматическими расстройствами (табл. 1).

Высокие показатели реактивной тревоги обнаружены как у больных с невротическими расстройствами (у 75,5%), так и у больных с психосоматическими расстройствами (у 77,7%). Достоверно чаще встречался низкий уровень реактивной тревоги в группе больных с невротическими расстройствами (у 11,8%), чем в группе 2 (у 4,6%), при $\varphi_{\text{эмт}} = 2,06 > 1,64 = \varphi_{\text{кр}}, p_{\varphi} < 0,01$.

Таблица 1

Уровень реактивной тревоги и личностной тревожности в больных с невротическими и психосоматическими расстройствами
(по данным методики Ч.Д. Спилбергера - Ю.Л. Ханина)

Уровень	Группа 1, больные с невротическими расстройствами, n=102			Группа 2, больные с психосоматическими расстройствами, n=130			критерий φ
	Абс. число	%	$\mu \pm m$	Абс. число	%	$\mu \pm m$	
<i>Реактивная тревога</i>							
Высокий	77	75,5	48,37±1,36	101	77,7	50,36±2,04	0,56
Умеренный	13	12,7	41,25±1,66	23	17,7	43,69±2,11	1,06
Низкий	12	11,8	26,91±1,58	6	4,6	28,74±1,83	2,64**
<i>Личностная тревожность</i>							
Высокий	14	13,8	46,92±1,24	107	82,3	48,74±2,08	3,90**
Умеренный	80	78,4	34,26±1,71	16	12,3	43,14±1,58	3,71**
Низкий	8	7,8	15,43±2,67	7	5,4	28,36±1,45	1,18

Примечание: *- разница показателей с невротическими расстройствами от показателей с психосоматическими расстройствами по критерию φ – угловое преобразование Фишера достоверное ($p_{\varphi} < 0,05$);

** - разница показателей с невротическими расстройствами от показателей с психосоматическими расстройствами по критерию φ – угловое преобразование Фишера достоверное ($p_{\varphi} < 0,01$);

Уровень личностной тревожности достоверно преобладал в группе 2 у 82,3%, при $\varphi_{\text{эмт}} = 3,90 > 1,64 = \varphi_{\text{кр}}, p_{\varphi} < 0,01$. Тогда как в группе 1 у 78,4% преобладал умеренный уровень личностной тревожности, при $\varphi_{\text{эмт}} = 3,71 > 1,64 = \varphi_{\text{кр}}, p_{\varphi} < 0,01$.

Данные проведенного исследования показывают, что в группе больных с невротическими расстройствами наблюдается высокий уровень реактивной тревоги и умеренный личностной тревожности. В первую очередь, тревожная ситуативная реакция отражает адаптацию у данного контингента на предъявляемые социальные требования. Для них характерны чувство тревоги, которые соответствуют типу реагирования личности на стрессовую ситуацию, но с разной интенсивностью и динамикой во времени.

У больных с психосоматическими расстройствами была определена высокая как реактивная, так и личностная тревожность. Сложная адаптация к новым социальным условиям жизнедеятельности и изменения нагрузки приводит к изменению общего показателя качества жизни. Такая реакция побуждает к дестабилизации эмоционального состояния личности и развития психосоматических заболеваний.

В решении второй задачи - определить модель структуры самооотношения у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами - была использована методика ОСО - тест-опросник самооотношения, разработанный В.В. Столиным. Опросник построен в соответствии с разработанной автором иерархической моделью структуры самооотношения. Данная версия опросника

позволяет выявить три уровня самооотношения, отличающихся по степени обобщенности: глобальное самооотношение; самооотношение, дифференцированное по самоуважению, аутосимпатии, самоинтересу и ожиданиям отношения к себе; уровень конкретных действий (готовности к ним) в отношении к своему «Я». Согласно методики, существует исходное содержание образа Я. Так же необходим учет различных составляющих содержания «Я-образа». Это знания (представления) о себе, которые могут проявляться в форме оценки выраженности тех или иных личностных черт, а так же формирующееся в течении жизни определенное самооотношение. В ходе жизни, сталкиваясь с более или менее сложными для себя задачами и соответственно более или менее успешно справляясь с ними, человек познает себя. Формируется соответствующий уровень самооценки и уровень притязаний данной личности. Накопленные таким образом знания составляют содержательную часть представлений субъекта о себе. Оценка своих возможностей, талантов, способностей, в конечном итоге - личностной и социальной успешности формируют у субъекта определенный эмоциональный тон в отношении себя, своего места и ценности. Таким образом формируется основа более или менее устойчивого самооотношения субъекта.

Результаты проведенного исследования особенностей самооотношения у больных невротическими и психосоматическими расстройствами отражены в рисунке 1.

Структура самооотношения у больных с невротическими и психосоматическими расстройствами
(по данным методики В.В. Столина, С.Р. Пантелеева)

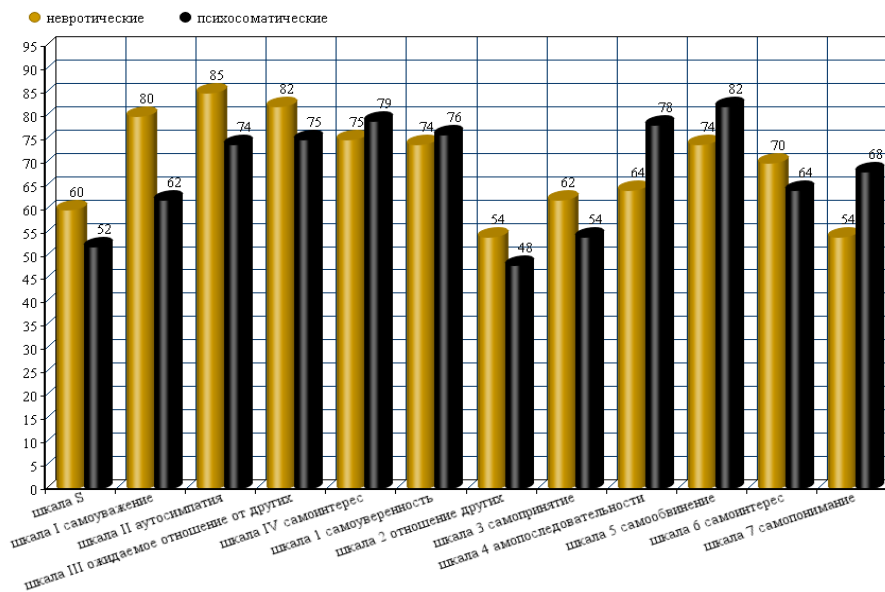

Рис. 1

Необходимо отметить, что в данных, обнаруженных у больных с невротическими расстройствами показатели с качественной характеристикой «признак ярко выражен» были обнаружены по шкалам «шкала II аутосимпатия», «шкала III ожидаемое отношение от других», «шкала I самоуважение». Показатели с качественной характеристикой «признак выражен» по шкалам «шкала IV самоинтерес», «шкала 1 самоуверенность», «шкала 5 самообвинение», «шкала 6 самоинтерес», «шкала 4 самопоследовательности», «шкала 3 самопринятие», «шкала 2 отношение других», «шкала 7 самопонимание».

В данных, обнаруженных у больных с психосоматическими расстройствами показатели с качественной характеристикой «признак ярко выражен» были обнаружены по шкалам «шкала 5 самообвинение», «шкала IV самоинтерес», «шкала 4 самопоследовательности», «шкала 1 самоуверенность», «шкала III ожидаемое отношение от других». Показатели с качественной характеристикой «признак выражен» по шкалам «шкала II аутосимпатия», «шкала 7 самопонимание», «шкала 6 самоинтерес», «шкала I самоуважение». «шкала 3 самопринятие».

Полученные результаты свидетельствуют о том, что больные психосоматическими расстройствами отличаются высоким уровнем самопринятия, самоодобрения, в отличие от них больные психосоматическими расстройствами показали более низкий уровень одобрения себя в целом, ниже уровень доверия к собственным поступкам, правильности совершенных жизненных выборов. Больные психосоматическими расстройствами выявили большую готовность к самообвинению, как следствие - более низкую самооценку.

Результаты исследования характеризуют больных с психосоматическими расстройствами как ожидающих внимательного, заинтересованного отношения к себе со стороны окружающих. Они в большей степени, чем больные с психосоматическими расстройствами ожидают со стороны окружающих одобрительного отношения, участия.

Больные с психосоматическими расстройствами показали более высокие результаты в уровне самоуважения. Больные с психосоматическими расстройствами чаще более низко оценивали свои возможности, отмечали более низкий уровень энергичности, слабую готовность к тому, чтобы

справляться с серьезными жизненными проблемами.

Решая третью задачу - рассмотреть полученные данные как предикторы снижения адаптационных возможностей больных выделенного клинического круга - был проведен сравнительный анализ данных полученных в ходе исследования больных невротического и психосоматического регистров при помощи отмеченных методик. Важной отличительными характеристиками военнослужащих с психосоматическими расстройствами являются высокий уровень реактивной тревоги. Необходимо отметить, что тревожная ситуативная реакция отражает реакцию субъектов данного типа на предъявляемые социальные требования. Формирующееся при этом чувство тревоги затрудняет адаптацию у данного контингента. У больных с психосоматическими расстройствами - высокая реактивная, личностная тревожность. Дестабилизированное эмоциональное состояние осложняет адаптационные возможности личности.

Выводы. В результате исследования была достигнута поставленная цель - изучить модель самоотношения, а так же особенности психоэмоционального состояния у военнослужащих с психосоматическими и невротическими расстройствами.

Сравнительный анализ особенностей психоэмоционального состояния больных с невротическими и психосоматическими расстройствами наглядно демонстрирует наличие ряда важных характеристик. Больные с психосоматическими расстройствами в отличии от больных с невротическими расстройствами показали высокий уровень не только реактивной, но и личностной тревоги. Это свидетельствует о наличии в способах реагирования субъекта на сложные жизненные обстоятельства реакцией по психосоматическому типу. Субъект, не контролируя в полной мере эмоциональные реакции, проецирует нарастающее состояние тревоги на соматический уровень. Формирующееся чувство тревоги затрудняет адаптацию. Дестабилизированное эмоциональное состояние, обнаруженное в большей степени у больных с психосоматическими расстройствами, осложняет адаптационные возможности личности.

Больные невротическими расстройствами показали более высокий уровень самопринятия, самоодобрения, больные психосоматическими расстройствами показали более низкий уровень доверия, одобрения себя в целом, большую готовность к самообвинению, более низкую самооценку.

Больных с невротическими расстройствами чаще ожидали внимательного, заинтересованного отношения к себе со стороны окружающих, показали более высокие результаты в уровне самоуважения. Больные с психосоматическими расстройствами чаще более низко оценивали свои возможности, низкий уровень энергичности, слабую готовность справляться с проблемами.

Необходимо отметить, что выявленные негативные психоэмоциональные характеристики, обнаруженные в большей степени у больных с психосоматическими расстройствами, чем у больных с невротическими расстройствами, отражают слабые возможности у субъектов данного типа рационально реагировать на предъявляемые социальные требования, что в свою очередь затрудняет адаптацию данного контингента.

Литература

1. Выготский Л.С. Развитие личности и мировоззрение ребенка // Психология личности (под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер). М., 1982.
2. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком.- М.: Московский университет, 1982. - 200 с.
3. Колышко А.М. Психология самоотношения / А.М. Колышко. Гродно: ГрГУ, 2004. - 102 с.
4. Кон, И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание / И.С. Кон. М.: Политиздат, 1984. - 335 с.
5. Марута Н. А. Эмоциональные нарушения при невротических расстройствах: [монография] / Н. А. Марута. - Х.: Арсис, 2000.
6. Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы.- М.: Смысл, 1999.-424 с.
7. Мельникова Е. А. Профилактика психических расстройств у военнослужащих // Актуальные проблемы клинической, социальной и военной психиатрии: материалы конференции – СПб., 2005.
8. Михайлик О. П. Психотерапевтична корекція патології психосоматичного походження внаслідок порушення процесу адаптації до навчання у військових формуваннях / О. П. Михайлик // Медична психологія. – 2010. – Т. 5, № 3 (19). – С. 26–29.

Literatura

1. Vygotsky, LS (1982) Personal development and outlook of the child [Razvitie lichnosti i mirovozzrenie rebenka] // Personality Psychology (edited by JB Gippenreiter).- М.
2. Bodalev, A.A. (1982) Perception and understanding of human humani [Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom]. - М.: Moscow University. - 200 p.
3. Kolyshko, A.M. Psychology of the self [Psihologiya samootnosheniya] / AM Kolyshko. Grodno: YKSUG, 2004. - 102 p.
4. Kon, I.S. (1984) In search of self: personality and its identity [Lichnost i eyo samosoznanie] / IS Kon. М.: Politizdat. - 335 p.
5. Maruta, NA (2000) Emotional disorders in neurotic disorders [Emotsionalnyie narusheniya pri nevrotycheskih rasstroystvah]: [monograph] / NA Maruta. - H.: Arsis.
6. Maslow, A. (1999) New frontiers of human prirody [Novyie rubezhi chelovecheskoy prirody].- М.: Meaning. 424 p.
7. Melnikov, EA (2005) Prevention of mental disorders in the military [Profilaktika psicheskikh rasstroystv u voennosluzhaschiy] // Actual problems of clinical, social and military psychiatry conference materials - SPb..
8. Mykhailyk O.P. Psychological adjustment pathology of psychosomatic origin due to abuse of the process of adaptation to training in military formations [Psihoterapevtichna korektsiya patologiyi psichosomachnogo pohodzhennya vnaslidok porushennya protsesu adaptatsiyi do navchannya u vlyskovykh formuvannyah] / AP Mykhailyk // Medical Psychology. - 2010 - Vol 5, № 3 (19). - P. 26-29.

Розділ: Соціальна психологія

УДК: 152.22

Психічна залежність особистості від тоталітарної групи

О. О. Нестеренко
elena.n.kiev@mail.ru

У статті визначається зміст поняття та характерні ознаки феномену залежності. Розкриваються структурні компоненти залежної поведінки. Висвітлюються види залежної поведінки. Психічна залежність від тоталітарних груп розглядається як специфічний різновид залежної поведінки. Зазначається, що необхідною умовою виникнення психічної залежності від тоталітарної групи, є застосування групою соціального впливу. Визначається роль природних психологічних особливостей індивіда у процесі виникнення психічної залежності від тоталітарних груп.

Ключові слова: тоталітарна група, деструктивний культ, психічна залежність, залежна поведінка, адикція, адиктивна настанова.

В статье определяется суть понятия зависимость. Приводятся характерные признаки феномена зависимости. Раскрываются структурные компоненты зависимого поведения. Освещаются виды зависимого поведения. Психическая зависимость от тоталитарных групп рассматривается как специфическая разновидность зависимого поведения. Отмечается, что необходимым условием возникновения психической зависимости от тоталитарной группы является применение группой социального воздействия. Определяется роль природных психологических особенностей индивида в процессе возникновения психической зависимости от тоталитарных групп.

Ключевые слова: тоталитарная группа, деструктивный культ, психическая зависимость, зависимое поведение, аддикция, аддиктивная установка.

In the article the main approaches to determining the content of concepts dependence, dependent behavior, additive behavior are analyzed. Here we deal with the characteristic features of dependent behavior. Structural components of dependent behavior were shown here. Place additive of attitude in the structure of dependent behavior is noted. Kinds of dependent behavior on different criteria are considered.

The psychological dependence on totalitarian groups is considered in the work as a specific kind of addictive behavior. In the article it is determined the nature of psychological dependence of totalitarian groups, its characteristics and peculiarities. It is noted that the necessary condition of psychological dependence on totalitarian groups is a targeted use of manipulative, social influence.

It is emphasized that the psychological dependence isn't found in all people, who falls into the totalitarian groups. We describe the psychological characteristics of the individual which create favorable conditions for the emergence of psychological dependence of totalitarian groups.

Key words: totalitarian group, destructive cult, psychological dependence, dependent behavior, addiction, addictive attitude.

Постановка проблеми. Незадоволеність реаліями сучасного життя та бажання відсторонитися від нього є одним із найбільш актуальних та складних аспектів людського життя. Така поведінка може бути досить різноманітною, а також має небезпечний характер. Однією з таких форм є залежна поведінка, коли життя людини, її стан і вчинки починають залежати від певних чинників, наприклад: наркотиків, алкоголю, їжі, азартних ігор, роботи тощо. Залежність обмежує можливості людини, зменшує її здатність до саморозвитку та самореалізації.

Проблемою залежності займалися численні дослідники в різних галузях науки, зокрема в психології: Н. Ю. Максимова, Б. С. Братусь, В. Ю. Зав'ялов, В. Д. Менделевич, Н. С. Курек, І. П. Лисенко, Н. М. Апетік, Н. С. Заваська, С. В. Цицарев, О. Т. Чередніченко, Е. С. Меньшикова, В. Ю. Александрова, М. Н. Овчиннікова, Т. В. Теміров, О. Є. Івашко, Т. В. Киріченко та ін.

На сьогоднішній день багато досліджень присвячено вивченню видів хімічної та комп'ютерної залежностей. Натомість, соціальним видам залежності, в цілому, та психічної залежності від тоталітарних груп, зокрема, приділено досить мало уваги. Водночас така залежність є досить розповсюдженою та небезпечною для психічного здоров'я особистості, її розвитку, самореалізації. Вона викликає порушення в соціальному житті індивіда. Проблемою психічної залежності від тоталітарних груп займалися (С. К. Агеєнкова, Є. Волков, С. Хассен, О. В. Лавренко, О. А. Ліщинська, О. І. Скугарєвська та ін.).

Мета статті – теоретичний аналіз сучасних наукових досліджень феномену психічної залежності у членів тоталітарних груп.

Результати теоретичного дослідження. Феномен залежності в цілому розглядається в науковій літературі як різновид девіантної поведінки, а також, як розлад особистості, що визначається як група симптомів або поведінкових ознак, які характеризуються підвищеним відчуттям нежиттєздатності, некомпетентності та безпорадності особи без вживання певних речовин або фіксації її уваги на певних видах діяльності чи підтримці інших людей.

У найбільш узагальненому значенні залежність розглядає К. В. Сельченко. Він зазначає, що залежність – це прагнення особи покладатися на когось, або щось з метою отримання задоволення або адаптації. Всі люди відчувають «нормальну» залежність від таких життєво важливих об'єктів, як повітря, вода, їжа та від інших людей: батьків, друзів, коханих. У деяких випадках відбувається порушення нормальних відносин залежності [10, с. 23]. Проблемою залежність стає тоді, коли вона з засобу задоволення потреб перетворюється на мету життєдіяльності і починає домінувати в свідомості.

Відкритим залишається питання, в чому полягає критерій диференціації патологічних та непатологічних форм залежності, де та межа, яка відділяє норму від девіації та девіацію від розладу. В.Д. Менделевич виділяє два критерії такої диференціації: моральний, коли одні форми залежності є

прийнятими в певному суспільстві, тоді як інші вважаються відхиленням, та кількісний, коли патологією вважається те, що є надмірним. Під розладом, за МКБ-10, розуміється вживання із шкідливими (соціальними або фізичними) наслідками. В.Д. Менделевич також зазначає, що спільним та, можливо, значущим діагностичним критерієм патологічності адикцій (тобто клінічного рівня порушень) є наявність епізодів змінених станів свідомості при реалізації залежності [9].

Відповідно до міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду (МКБ-10), розлад особистості залежного типу діагностується [8] за такими критеріями: 1) активне чи пасивне перекидання на інших відповідальності в прийнятті важливих рішень; 2) підпорядкування своїх власних потреб іншим людям, від яких індивід залежить, і надмірна податливість їхнім бажанням; 3) ускладнення самостійного початку певної справи; 4) небажання висувати навіть розумні вимоги людям, від яких індивідуум знаходиться в залежності; 5) почуття незручності або безпорадності на самоті через надмірний страх виявитися нездатним подбати про себе; 6) страх залишитися покинутим і наданим самому собі; 7) обмежена здатність приймати повсякденні рішення без порад та підбадьорювання з боку оточуючих; 8) готовність добровільно погоджуватися на виконання принизливих або неприємних робіт для того, щоб отримати підтримку та прихильність оточуючих; 9) загострена вразливість щонайменшій критиці чи несхваленню.

Залежна поведінка, як різновид девіантної поведінки, характеризується непереборною підпорядкованістю власних інтересів інтересам іншої особи або групи, надмірною, тривалою фіксацією уваги на визначених видах діяльності або предметах, що стають надцінними, зниженням або порушенням здатності контролювати свою участь в будь-якій діяльності, а також неможливістю бути самостійним і вільним у виборі поведінки [12, с. 18].

У науковому обігу існує ще одна назва феномену залежної поведінки – аддиктивна поведінка. В перекладі з англійської addiction означає – схильність, згубна звичка. Аддиктивна поведінка являє собою одну з форм девіантної поведінки, що виявляється в прагненні втекти від реальності, змінивши свій психічний стан за допомогою прийому хімічних речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності, що спрямовано на розвиток та підтримку інтенсивних емоцій [9, с. 356].

У структурі аддикції В. В. Шабаліна виокремлює: ціннісно-мотиваційний компонент, який полягає у визначенні об'єкта залежності як цінності, та емоційно-вольовий компонент, що виражається у нездоланності потягу до об'єкту залежності [15, с. 83].

До того ж С. Ф. Смагін відзначає, що при аналізі феномену залежності важливе значення має формування аддиктивної настанови, яка виражається у виникненні надцінного емоційного ставлення до об'єкта аддикції. Починають переважати думки і розмови про об'єкт залежності. Посилюється механізм раціоналізації – інтелектуального виправдання аддикції. При цьому спостерігається зниження критичності стосовно власної особистості та об'єкту залежності. Паралельно розвивається недовіра до всіх інших джерел інформації, що суперечать прийнятій аддиктивній настанові, у тому числі фахівців, що намагаються надати аддикту допомогу.

Аддиктивна настанова неминуче призводить до того, що об'єкт залежності стає метою існування, а вживання – способом життя. Все інше – колишні моральні цінності, інтереси, відносини – перестають бути значущими. Бажання «злитися» з об'єктом залежності настільки сильне, що людина здатна подолати будь-які перешкоди на шляху до нього, проявляючи неабияку винахідливість і завзятість. Нечесність стає незмінним супутником залежної поведінки. Критичність до себе і до своєї поведінки істотно знижується, посилюється захисно-агресивна поведінка, зростають ознаки соціальної дезадаптації [12].

Аналізуючи причини виникнення аддиктивної поведінки, В.Д. Менделевич відзначив, що вибір аддиктивної стратегії поведінки зумовлений передусім труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій: це складні соціально-економічні умови, чисельні розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї та на виробництві, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Реальність така, що прагнення до психологічного і фізичного комфорту не завжди можна реалізувати [9, с. 363].

О. А. Ліщинська розглядає дві протилежні моделі залежної поведінки: психоаналітичну, згідно якої аддиктивна поведінка є одним з виявів порушень особистісної динаміки, а також індивідуальна схильність до залежної поведінки, що визначається в перші роки життя; та системно-особистісну, в якій залежна поведінка розглядається, як реакція на порушення в системі життєво важливих стосунків особистості [7, с. 46 - 47].

М. Гріффіт описав критерії [7, с. 50], які характеризують залежність:

- пріоритетність (salience) – улюблена діяльність придбала першорядне значення і переважає в думках, відчуттях і вчинках;
- зміна настрою (mood modificatio) – відноситься до суб'єктивного досвіду людини і супроводжує стан захопленості діяльністю;
- толерантність (tolerance) – для досягнення звичного ефекту необхідне кількісне збільшення параметрів діяльності;
- симптоми розриву (withdrawal symptoms) – виникнення неприємних відчуттів або фізіологічних реакцій при втраті або раптового скороченні можливостей контакту з об'єктом залежності;
- конфліктність (conflict) – стосується усіх різновидів конфліктів: інтрапсихічних, міжособових, пов'язаних з іншими видами діяльності: робота, соціальне життя, хобі, інтереси;
- рецидив (relapse) – повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного періоду абстиненту.

Слід відзначити, що залежна поведінка має поліфункціональний характер, притому, що на різних стадіях розвитку залежної поведінки домінують різні функції. В. В. Шабаліна виокремлює такі функції залежної поведінки: пізнавальну функцію (задоволення цікавості, зміна сприйняття, розширення свідомості); гедонічну функцію (одержання задоволення); психотерапевтичну функцію (релаксація при наявності стресових ситуацій або емоційної напруги, підвищення рівня комфортності, зниження напруги в соціально тривожних ситуаціях); компенсаторну функцію (заміщення проблемного функціонування в сферах сексуального життя, спілкування, розваг та ін.); стимулюючу функцію (підвищення продуктивності діяльності); адаптаційну функцію (приспособлення до групи однолітків, що вживають наркотики); анестетичну функцію (уникнення болю) [15, с. 37].

Залежна поведінка, як вид девіантної поведінки особистості, в свою чергу, має безліч підвидів, диференційованих переважно за об'єктом аддикції. При певних умовах це можуть бути будь-які об'єкти або форми активності – хімічна речовина, гроші, робота, ігри, фізичні вправи або секс.

Г. В. Старшенбаум, у своїй книзі «Аддиктологія. Психологія і психотерапія залежностей», розглядає такі об'єкти залежності, як: психоактивні речовини (легальні і нелегальні наркотики), алкоголь (у більшості класифікацій відноситься до першої підгрупи), їжа, ігри, секс, релігія та релігійні культури [13].

Також розрізняють хімічні і нехімічні форми аддикцій. До хімічних відносяться, зокрема, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, тютюнопаління. До нехімічних аддикцій – комп'ютерні аддикції, азартні ігри (гемблінг), любовні, сексуальні аддикції, аддикція відносин, релігійні аддикції, роботоголізм, аддикції до їжі (переїдання, голодування) [4, с. 63].

А. В. Котляров виокремлює 18 видів аддикцій, виходячи з чинника реалій, що створюють їх. Один з видів аддикцій, виділених ним, є залежність від ідеології, в яку входять: культизм (сектанство) та екзистенційна залежність (пошуки сенсу життя з метафізичною інтоксикацією, в тому числі залежність від психотерапії) [14].

Як зазначає О. В. Лавренко тоталітарні групи за умов безконтрольного існування з боку суспільства виробили відпрацьовану стратегію і тактику світоглядної і психологічної обробки особистості, методіку введення її у стійку психологічну залежність від групи [6, с.78].

Л. Росс і М. Лангоуні наводять перелік найбільш характерних змін у психіці adeptів деструктивних культів: втрата автономності, здатності ухвалювати рішення й продукувати критичні думки; затримка повноцінного особистісного розвитку та редукція в дитинство; спотворене сприйняття реальності; розщеплення особистості; манія величчя, ослаблена психологічна інтеграція, тобто відчуження від сім'ї, друзів; відмова від усталених цінностей; існування у вузькому, одновимірному теперішньому часі, відкидання минулого і майбутнього. В окремих випадках спостерігаються нервові зриви, психози, параноя і прояви ворожості, втрачається розуміння цінності власного існування до такої міри, що з'являється готовність віддати своє життя або життя інших людей в ім'я «справи» [7, с. 27].

Ю. Антонян і В. Гульдман відзначають притаманну adeptам сект трансформацію особистісних рис, що призводить до перебудови ціннісних орієнтацій; звуження і збіднення інтересів (до монотематичних); вибірковості та обмеження контактів і соціальних зв'язків; появи нових критеріїв оцінювання в інтерпретації суб'єктивних переживань і подій; ригідності; стійких, невіддільних корекцій, трафаретних думок за умов зниження здатності робити власні висновки; зміни поведінки, що виявляються у монотонній і вузько спрямованій активності, навіюваності щодо обмеженого кола осіб та ідей, підвищеній толерантності до широкого переліку зовнішніх стимулів, які втратили колишнє значення [7, с.27-28].

Одним з дослідників такої залежності є О. А. Ліщинська. Вона пропонує своє визначення феномену культової психічної залежності особистості. У її визначенні, культова психічна залежність – це дезорганізація особистості в наслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивної тоталітарної організації. Культова психічна залежність особистості є одним з видів психологічної залежності не фармакологічного походження [7, с. 59].

Є. К. Агеєнкова, досліджуючи діяльність культу «New age», теж відзначає наявність у членів цієї групи психосоціальної залежності. Проявами психосоціальної залежності від тоталітарних груп, за Є. К. Агеєнковою, є формування в період ініціації вищої життєвої мети або надії. Наприклад: духовне вдосконалення, спасіння людства, побудова ідеальної соціальної спільноти, набуття надможливостей тощо. Ця мета або ідея задається культом, вона досить швидко інтеріоризується індивідом та починає визначати його потребу пов'язати своє життя з культом, як з носієм цієї цінності [1, с. 65].

Головні ознаки культової залежності особистості, за О. А. Ліщинською, – це: втрата критичності мислення, надмотивація до втілення в життя культової доктрини, порушення соціальної адаптації, синдром емоційного вигорання при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя [7, с. 60-61].

Залучений в деструктивну культову організацію індивід стає настільки поглинутий діяльністю на маніфестоване благо культу, що нерідко залишає навчання, перестає вдосконалюватися в професійному відношенні, готовий віддати (часто віддає) нажиті матеріальні цінності у власність культу [5].

Він перекладає на інших більшу частину важливих рішень у своєму житті, підпорядковує свої власні потреби потребам інших людей, від яких він залежить, чи не бажає пред'являти навіть розумні вимоги людям, переживає почуття незручності або безпорадності на самоті через надмірний страх нездатності до самостійного життя. Залежний від деструктивного культу постійно переживає страх бути засудженим, знехтуваним культом.

Таким чином, у людини, що потрапила в залежність, порушується здатність контролювати свою поведінку. Зазвичай, реалізація здобутих у культурі нових цінностей вимагає від залежного більшого контролю своєї поведінки відповідно до цілей культу. При цьому не враховуються згубні наслідки. Разом з тим, припинення на певний час зв'язку з об'єктом залежності викликає стан дискомфорту, роздратування, занепокоєння, зниження настрою, можуть виникати психічні розлади [11].

Отже, культова психічна залежність це складний, багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівні у вигляді порушення критичності мислення, аддиктивних реакцій, порушенні соціальної адаптації, при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя [7, с. 80].

Формування культової залежності – це складний динамічний процес, в якому О. А. Ліщинська виокремлює три етапи: прилаштування до духовних цінностей нового члена групи, дезорганізації ціннісно-сміслові сфери особистості та її підміна.

О. А. Ліщинська наголошує на тому, що тоталітарні групи активно застосовують техніки модифікації поведінки з навіюванням фобій та залежностей. Реформування свідомості відбувається непомітно для членів тоталітарних груп на основі провокування когнітивного дисонансу, гіпнотичного трансю, навіювання, інформаційного переважання, сенсорної депривації, тоталітарного контролю емоцій, поведінки, думок та інформації [7, с. 42].

Ізоляція людини від зовнішнього світу, фізичне і психічне виснаження, постійна нестача сну та

їжі, колективні богослужіння і співи, багаторазові читання «релігійних текстів», сугестивна дія з боку лідерів секти тощо можуть настільки змінити свідомість адепта, що той починає спотворювати сприйняту інформацію. У такому випадку можемо говорити про культову психічну залежність [7, с. 26]. Сучасні культові організації активно включають у свою діяльність психологічні тренінги та психологічне консультування, що також сприяє формуванню психічної залежності від культу та формування ілюзії, що саме в культурі можна отримати психологічну підтримку та знання.

Аналізуючи особливості віровчення та діяльності культу «New age» Є. К. Агеєнкова доходить висновку, що віровчення та психологічні технології, які використовуються в культурі, спрямовані на деіндивідуалізацію особистості та підкорення її культу. Форми психосоціальної залежності, які спостерігалися у членів культу «New age», можуть бути обумовлені застосуванням спеціальних психологічних технологій маніпулювання свідомістю [2, с. 59].

На думку фахівців американської організації «Мережа інформування про культу», результатами впливу на свідомість адептів деструктивних культур, є наступні прояви: ослаблення волі і втрата контролю над перебігом свого життя; розвиток залежності і регрес в інфантильність; втрата невимушеності, почуття гумору; нездатність підтримувати близькі стосунки поза організацією; погіршення самопочуття (розлади травлення, головний біль, ураження шкіри); погіршення психічного стану (тривожність, галюцинації, дезорієнтація, роздвоєння особистості). Не в кожного адепта перелічені наслідки виявляються в повному обсязі [7, с. 27].

Є. К. Агеєнкова відзначає, що ознаки класичної залежної поведінки спостерігаються у послідовників культу «New age» лише на стадії неофіта. В його поведінці є певний азарт або відчуття близькості і доступності Бога, істини, надможливостей тощо. В цей період у члена культу також формується залежність від групи – в поведінці неофіта спостерігаються всі ефекти, які обумовлюються груповою динамікою та груповим тиском. Отже, на початковому етапі входження до культу «New age» психосоціальна залежність у неофіта обумовлена як його ціннісними орієнтаціями, так і груповими чинниками [1 с. 65].

Є. К. Агеєнкова стверджує, що у більшості членів групи з часом з'являється критичність у ставленні до свого культу. Однак, захищаючи свої цінності, індивід може пов'язувати ці недоліки з окремими особами. Частина послідовників культу після проявлення критичності може залишатися в групі, займаючи лідерські або ревізійні позиції. При цьому їхню поведінку важко назвати залежною. Інші послідовники «New age» з часом покидають ряди ініціюючого культу. Однак, надалі їх можна зустріти, як активно залучених членів, або в якості осіб з нефіксованим членством в інших подібних організаціях, де вони намагаються знайти спільноту, яка б відповідала їхнім вищим життєвим цінностям [1 с. 68].

О. А. Ліщинська також відзначає, що членство в культурі не обов'язково призводить до виникнення культової залежності. Для виникнення психічної залежності від культу необхідна наявність сприятливих для цього умов, які визначені нею як соціально-психологічні ресурси експлуатації в деструктивних тоталітарних організаціях. До них відносяться: суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання, індивідуальні особливості суб'єктивної реальності індивіда, дифузна ідентичність, міфічна свідомість, незріла правова свідомість, тоталітарна свідомість, проблемна соціальна адаптивність особистості, індивідуальні дефекти особистості та психіки, наслідки шкідливих стратегій сімейного виховання [7, с.10].

Є. К. Агеєнкова теж зазначає, що виражена класична форма психосоціальної залежності від культу «New age» спостерігається лише у осіб з індивідуальною схильністю до залежної поведінки. Для таких людей культ або культова організація є регулятором їхньої поведінки та життя в цілому. При цьому в культовій групі вони отримують конкретну соціальну підтримку [1, с. 67].

Визначаючи психологічні причини, які спонукають індивідів слідувати ідеям культу, необхідно відзначити, що сучасні психологічні технології впливу спираються на природні людські тенденції, що спонукають шукати способи їх задоволення. Наступні з них стають основою для маніпуляцій свідомістю людини: тенденція групування; прагнення до переваги; прагнення до таємничого; складні життєві обставини; орієнтація на героя; екзистенційний аспект або явище «духовної пустоти»; імпринтинг [2, с. 60].

В організаціях тоталітарної спрямованості формується фанатично відданий їм послідовник, який спрямовує своє життя та всі свої фінанси на служіння культу, терпляче переносить усі поневіряння, готовий беззапечно підкоритися наказам лідера та йти на жертви в ім'я ідей і процвітання культової організації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Феномен залежності складний та різноманітний, він полягає у прагненні особи втекти від реальності, змінивши свій психічний стан за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності, що спрямовано на розвиток та підтримку інтенсивних емоцій. Ознаками залежної поведінки є: пріоритетність діяльності, спрямованої на реалізацію залежної поведінки; зміна настрою; підвищена толерантність; симптоми розриву; конфліктність; рецидив.

Певні форми та прояви залежності розглядається, як невід'ємна частина нашого життя, як різновид девіантної поведінки та як розлад особистості. Критерії норми та патології остаточно не визначені, але існують два основні підходи до визначення таких критеріїв, в залежності від ступеня прийнятності такої поведінки в суспільстві (моральний підхід) та кількісний підхід, коли патологією вважається все те, що є надмірним.

Значна частина, як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників діяльності та впливу тоталітарних груп на особистість, відзначають наявність у членів деструктивних тоталітарних організації психічної залежності від цієї групи. Ця залежність проявляється у втраті критичності мислення, надмотивації до втілення в життя культової доктрини, порушеннях соціальної адаптації, наявності емоційного вигорання при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя.

Психічна залежність від тоталітарних груп виникає внаслідок деформації соціальних процесів під впливом цілеспрямованого маніпулятивного впливу групи на особистість її членів, але не в усіх. Необхідною умовою виникнення психічної залежності від тоталітарних груп є наявність схильності до такої залежності.

Література

1. Агеенкова Е.К. Причины и признаки психосоциальной зависимости учащейся молодежи от культов «нового времени». /Е.К. Агеенкова//Адукація і вихаванне. – Мінск: Выдавецтва «Адукацыя і вихаванне», 2007. -№9. –64-69 с.
2. Агеенкова Е.К. Социально-психологические аспекты распространения некультов в современном обществе /Е.К. Агеенкова//Святая Русь, 2000. -№ 3. –С. 56-61
3. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика/ А.В.Гоголева. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2002. - 240с.
4. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции (обзор) /А.Ю. Егоров // Аддиктология. -2005. - № 1. - С. 65-77.
5. Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / под ред. Е.Н.Волкова. - СПб.: Речь, 2008. - 392 с.
6. Лавренко О. Тоталітарні групи та їх соціально психологічний феномен/ О. Лавренко//Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 73 – 86.
7. Ліщинська О.А. Культова залежність особистості: Практичне керівництво для психологів / О.А. Ліщинська. - К.: Шк. Світ, 2007. – 112с.
8. Международная классификация болезней (10-й пересмотр): Классификация психических и поведенческих расстройств. Клиническое описание и указания по диагностике. – СПб.: АДИС, 1994. – 301 с.
9. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс-информ, 2002. – 592 с.
10. Сельченко К.В. Психология зависимости. Хрестоматия / К.В. Сельченко. – Минск.: Харвест, 2005 – 596 с.
11. Скугаревская Е. И., Скугаревский О. А. Психические последствия воздействия деструктивных культов. Феномен зависимости, насилие и агрессия/ Е. И. Скугаревская , О. А.Скугаревский // Неокульты: «новые религии» века. – Минск: Изд-во «Четыре четверти», 2002. – 240 с.
12. Смагин С. Ф. Аддикция, аддиктивное поведение / С. Ф. Смагин. – СПб.: МИПУ, 2000. – 250 с.
13. Старшенбаум Г.В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей / Г.В. Старшенбаум. – М.: Клиническая психология, 2006. – 280 с.
14. Телепова Н.Н. Психолого-педагогическая концепция формирования психологической устойчивости личности к аддиктивным факторам: Автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.07 - “Педагогическая психология”/ Н.Н.Телепова. Нижний Новгород., 2012. -50 с.
15. Шабалина В.В. Зависимое поведение школьников / В.В. Шабалина. СПб.: Медицинская пресса, 2001. – 176 с.

Literatura

1. Ageenkova E.K. Prichiny i priznaki psihosocial'noj zavisimosti uchashhejsja molodezhi ot kul'tov «novogo vremeni». /E.K. Ageenkova// Adukacija i vyhavanne. – Minsk: Vydavectva «Adukacyja i vyhavanne», 2007. -№9. –64-69 s.
2. Ageenkova E.K. Social'no-psihologicheskie aspekty rasprostraneniya neokul'tov v sovremennom obshhestve /E.K. Ageenkova//Svjataja Rus', 2000. -№ 3. –S. 56-61
3. Gogoleva A.V. Addiktivnoe povedenie i ego profilaktika/ A.V.Gogoleva. - M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut, 2002. - 240s.
4. Egorov A.Ju. Nehimicheskie (povedencheskie) addikcii (obzor) /A.Ju. Egorov // Addiktologija. -2005. - № 1. - S. 65-77.
5. Iscelenie ot «raja»: reabilitacija i samopomoshh' pri social'noj zavisimosti / pod red. E.N.Volkova. - SPB.: Rech', 2008. - 392 s.
6. Lavrenko O. Totalitarni grupy ta i'h social'no psihologichnyj fenomen/ O. Lavrenko//Social'na psihologija. – 2003. – № 1. – S. 73 – 86.
7. Lishhyns'ka O.A. Kul'tova psihichna zalezhnist' osobystosti: Praktychne kerivnyctvo dlja psihologiv / O.A. Lishhyns'ka. - K.: Shk. Svit, 2007. – 112s.
8. Mezhdunarodnaja klassifikacija boleznej (10-j peresmotr): Klassifikacija psihicheskikh i povedencheskikh rasstrojstv. Klinicheskoe opisanie i ukazaniya po diagnostike. – SPb.: ADIS, 1994. – 301 s.
9. Mendelevich V.D. Klinicheskaja i medicinskaja psihologija. Prakticheskoe rukovodstvo / V.D. Mendelevich. – M.: MEDpress-inform, 2002. – 592 s.
10. Sel'chenok K.V. Psihologija zavisimosti. Hrestomatija / K.V. Sel'chenok. – Minsk.: Harvest, 2005 – 596 s.
11. Skugarevskaja E. I., Skugarevskij O. A. Psihicheskie posledstvija vozdejstvija destruktivnyh kul'tov. Fenomen zavisimosti, nasilie i agressija/ E. I. Skugarevskaja , O. A.Skugarevskij // Neokul'ty: «novye religii» veka. – Minsk: Izd-vo «Chetyre chetverti», 2002. – 240 s.
12. Smagin S. F. Addikcija, addiktivnoe povedenie / S. F. Smagin. – SPb.: MIPU, 2000. – 250s.
13. Starshenbaum G.V. Addiktologija. Psihologija i psihoterapija zavisimostej / G.V. Starshenbaum. – M.: Klinicheskaja psihologija, 2006. – 280 s.
14. Telepova N.N. Psihologo-pedagogicheskaja koncepcija formirovanija psihologicheskoi ustojchivosti lichnosti k addiktivnym faktorom: Avtoref. dis. ... na soiskanie uchen. stepeni kand. psihol. nauk: 19.00.07 - “Pedagogicheskaja psihologija”/ N.N.Telepova. Nizhnij Novgorod., 2012. -50 s.
15. Shabalina V.V. Zavisimoe povedenie shkol'nikov / V.V. Shabalina. SPb.: Medicinskaja pressa, 2001. – 176 s.

Розділ: Юридична психологія

УДК: 159.953

Вивчення агресії за проективним тестом Руки (вітчизняна модифікація)

І. О. Зуєв
zuev_ia@ukr.net

В роботі досліджено відмінності в агресії між молодими злочинцями та школярами старшого підліткового та юнацького віку. Виявлено, що в неповнолітніх злочинців значно вища агресія за всіма діагностичними показниками, особливо: агресія, афектація, залежність. Молоді засуджені значно агресивніші по відношенню до інших, вони налаштовані більш ворожо до оточуючих і схильні до деструктивної поведінки. Конфліктні ситуації викликають в них більш інтенсивні негативні емоції. Також вони більш сильно переживають почуття психологічної залежності від інших, що може бути однією з причин їхньої агресії. Разом із тим не виявлено суттєвих відмінностей у агресії серед старшокласників за гендерною ознакою. Проективна методика тест Руки дозволяє виявляти і прогнозувати агресивну асоціальну поведінку в молодих людей.

Ключові слова: агресивність, прояви агресивності, проективний тест, старшокласники, засуджені підлітки.

В работе исследованы отличия в агрессии между молодыми преступниками и школьниками старшего подросткового и юношеского возраста. Выявлено, что у несовершеннолетних преступников значительно выше агрессия по всем диагностическим показателям, особенно: агрессия, аффектация, зависимость. Молодые заключенные значительно агрессивнее, они настроены более враждебно к другим людям, склонны к деструктивному поведению. Конфликтные ситуации вызывают у них более интенсивные негативные эмоции. Также они сильнее переживают психологическую зависимость от других, что может быть одной из причин их агрессии. Вместе с тем не выявлено существенных различий в агрессии у старшеклассников по гендерному признаку. Проективная методика тест Руки позволяет выявлять и прогнозировать агрессивное асоциальное поведение у молодых людей.

Ключевые слова: агрессивность, проявления агрессивности, проективный тест, старшеклассники, осужденные подростки.

We studied the differences in aggression between criminals and high school adolescent and young women. Revealed that juvenile offenders is much higher aggression in all diagnostic indicators, especially: aggression, affectation, dependence. Young prisoners much more aggressive, they are more hostile to other people, prone to destructive behavior. Conflict situations cause them more intense negative emotions. They also feel more psychological dependence on others, which may be one reason for their aggression. However, no significant differences in aggression among school students by gender. Projective test methodology Hands can detect and predict aggressive antisocial behaviour in young people.

Key words: aggressive, acts of aggression, projective test, high school students, teenage criminals.

Постановка проблеми. В сучасних умовах агресія є, на жаль, однією з характерних ознак спілкування між людьми в соціумі та психологічною властивістю, яка набирає все більшої ваги в структурі особистості індивіда. Тому не дивно, що агресивна поведінка, агресивність як риса характеру – привертають все більшу увагу дослідників-психологів.

Питання виявлення, оцінки, відстеження агресії індивідів тісно пов'язані з проблемою достовірності результатів її вивчення. Зокрема, у багатьох дослідників використання опитувальників у діагностиці схильності до агресії викликає сумнів на предмет їхньої валідності та надійності. Тому залишаються питання щодо адекватності використання того чи іншого діагностичного інструментарію у виявленні агресії.

В цьому дослідженні вивчені можливості проективної діагностичної методики тест Руки Е. Вагнера (вітчизняна модифікація) щодо виявлення відмінностей та диференціювання індивідів з виразною агресивною поведінкою – засуджених юнаків й старших підлітків у порівнянні з їхніми однолітками-школярами.

Теоретичний огляд. Вивчення агресії в психології відбувається давно й достатньо плідно. Агресією зазвичай називають дії, що наносять людині певний збиток: моральний, матеріальний або фізичний. До агресії відносять різні форми поведінки – від жартів, пліток, до відверто деструктивних й небезпечних для здоров'я і життя [4].

Агресія виступає одним із регуляторів поведінки людини. Деякі дослідники вважають схильність до агресивної поведінки значною мірою уродженою, але при цьому визнають поступовий розвиток вміння керувати своїми емоціями в процесі соціалізації – як шлях стримування агресії [1,2].

У вітчизняній психології велика увага приділяється соціальній ситуації розвитку, яка визначає умови формування в дитини агресивності. Спрямованість виховання й навчання визначають засвоєння певних агресивних форм поведінки [3,7].

Відомо, що агресія є одним із захисних механізмів людини, за допомогою якого людина намагається якось «скинути» з себе негативні емоції, які становлять загрозу емоційному стану та взагалі психологічному благополуччю [1].

Необхідно відмітити, що особливу значущість набуває дослідження агресивної поведінки в підлітковому і юнацькому віці. В даному дослідженні вивчається агресія саме старших підлітків юнаків. Відомо, що саме на цьому віковому етапі найбільш вираженим стає негативізм, спостерігається зростання фізичної і вербальної агресії, в той час як непрямая агресивність, хоч і зростає в порівнянні з молодшим підлітковим віком, все ж таки відносно менш виражена. Поступово проявлення агресивної поведінки формує в молодих людей агресивність як рису характеру.

Актуальність дослідження полягає в тому, що в наш час постійно загострюється проблема зростання підліткової агресивності і злочинності, що веде до негативних соціальних наслідків.

Також спробивчення та інтерпретації агресивних дій молодих людей утруднюються тим, що як у прикладному аспекті, так і в багатьох теоретичних концепціях явище агресії має суперечливі трактування.

Виходячи з того, що розвиток дитини здійснюється в діяльності, а підліток прагне до твердження себе, своєї позиції, як дорослий, то профілактика та запобігання агресії може полягати у включенні підлітка, юнака в таку діяльність, яка лежить у сфері інтересів дорослих, але в той же час створює можливості підлітку, юнаку реалізувати і затвердити себе в соціумі як дорослій людині [7].

У старшому підлітковому віці (14-16 років) спостерігається зіставлення підлітком своїх особистісних особливостей, форм поведінки з певними нормами, прийнятими в референтних групах. При цьому найбільш характерною стає вербальна агресія, агресивність фізична і непрямая підвищуються неістотно, також як і рівень негативізму [2].

Агресивні дії можуть бути зумовлені різними факторами і входить в структуру різних типів девіантної поведінки. В дослідженнях зазвичай виділяють такі фактори: сімейне виховання, фрустрацію, моделі агресивної поведінки однолітків, героїв фільмів, комп'ютерних ігор тощо. Розвиток агресивності визначають й певні риси характеру: роздратованість, невтриманість, тривожність тощо.

Дослідники стверджують, що агресивна поведінка більш характерна для хлопчиків, ніж для дівчаток. Відомо, що хлопчики більш чутливі до дії як фізичних, так і психічних факторів. Тому серед них частіше виникають девіантна, делінквентна поведінка, психічні порушення [1].

В дослідженні Семенюк Л.М. виявлено, що у підлітковому віці найбільш вираженими стають такі індексатори агресивності: вербальна, фізична та непрямая агресія. Підлітки проявляють агресію через використання фізичної сили проти іншої людини або групи людей. Високий показник вербальної агресії свідчить про намагання проявляти агресію у негативних почуттях через словесні реакції. Разом із тим такі показники агресивності, як негативізм, підозрілість та образа серед підлітків менш виражені. Загалом рівень агресивності у хлопців вищий ніж у дівчат, а також має більш широкий діапазон вираження. Але рівень підозрілості та образи у дівчат дещо вищий ніж у хлопчиків. Негативний мікроклімат, що має місце в багатьох сім'ях, обумовлює виникнення фізичної та вербальної агресії, грубості, прагнення робити все на зло, веде до агресивності і руйнівних дій [6].

А. Басс і А. Дарки [1,2] розрізняють агресію й ворожість та виділяють прояви агресії та ворожості: фізична агресія, непрямая агресія, роздратованість, негативізм, образа, підозра, вербальна агресія, почуття провини. Згідно цьому підходу створено проєктивну методику – тест Руки, яка є однією з відомих в психології за цією тематикою.

Одна з причин актуальності нашої теми полягає в тому, що в психології досі бракує свідчень про міру відповідності проєктивних методик завданням вивчення схильності до агресії, агресивності.

Мета статті: дослідити відмінності у показниках агресії між неповнолітніми засудженими та їхніми однолітками-школярами як виявлення релевантності тесту Руки визначенню ступеню агресії.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні використано проєктивний тест руки Е. Вагнера (вітчизняна модифікація Максименко С. Д. та інші) [5]. За процедурою цієї модифікації випробувані обирали лише одну відповідь на кожен стимульний матеріал.

Вибірку випробуваних склали 2 групи однолітків (старших підлітків та юнаків у віці від 14 до 18 років). Першу групу склали неповнолітні засуджені – вихованці Куряжської виправної колонії у кількості 214 чоловік («засуджені»). Другу групу склали учні старших класів (з 8 по 11 клас) школи № 4 м. Первомайська Харківської області у кількості 93 чоловік «школярі». Всі випробувані – чоловічої статі. Для порівняння також були використані результати діагностики однолітків – дівчат, однокласників групи «школярі».

Слід зазначити, що всі неповнолітні засуджені позбавлені волі за скоєння тяжких злочинів, тобто для них є характерним прояви агресії з великою інтенсивністю, при цьому їхня поведінка представляє певну загрозу життю і здоров'ю інших громадян у суспільстві. В той же час школярів другої групи випробуваних на нашу думку можна вважати типовими щодо їхньої поведінки в соціумі як індивідів даної вікової категорії. Тим самим дві групи випробуваних різнилися за фактором ступень антисоціального прояву агресії молодими людьми, яка підтверджена фактами відповідної поведінки (тяжкі злочини). Це дозволяє дослідити діагностичні можливості Тесту Руки щодо виявлення рівня виразності агресії за певними показниками (тестовими шкалами).

Ми очікували, що в групі неповнолітніх засуджених рівень агресії буде вищий порівняно з групою школярів, але ступінь відмінностей буде різнитися в залежності від конкретних діагностичних показників.

Для того, щоб порівняти результати діагностики агресії за тестовими шкалами між групами випробуваних, отримані дані були виражені у середніх балах – для 6 перших, найбільш важливих тестових шкал за проєктивною методикою тест Руки. Ці дані містяться у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння результатів двох груп випробуваних за проєктивною методикою «Рука» (у середніх балах)

випробу-вані	Шкали					
	Агресія	Директи-вність	Страх	Афектація	Комуні-кація	Залеж-ність
засуджені	2,06	1,71	1,93	2,00	2,03	1,01
школярі	0,99	1,1	1,2	0,92	1,33	0,59

За середніми тестовими балами помітні значні відмінності між групами за всіма діагностичними показниками.

Найбільш виразна різниця в результатах між групами за шкалами «директивність» та «афектація», що міститься у рис. 1. За цими шкалами в цілому в «засуджених» агресія більш ніж удвічі переважає в порівнянні з «школярами».

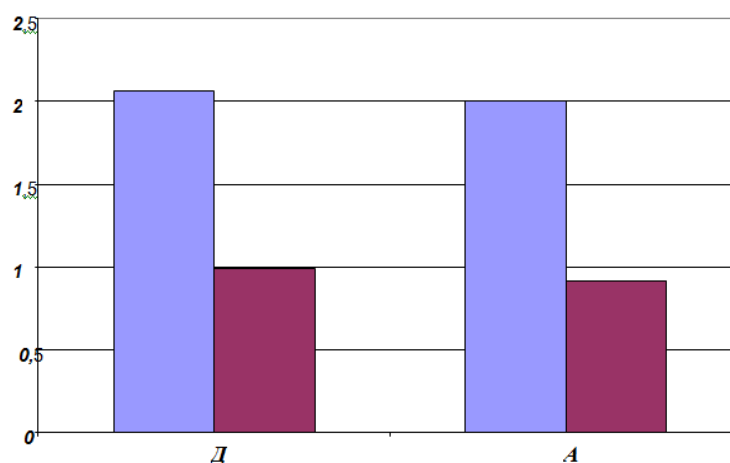

Рисунок 1 – Порівняння показників агресії: Д – директивність, А – афектація (лівий стовпчик – засуджені, правий – школярі)

Тим самим «засуджені» значно агресивніші по відношенню до інших, вони налаштовані більш ворожо до оточуючих і схильні до деструктивної поведінки. Конфліктні ситуації викликають в них більш інтенсивні негативні емоції, що можуть дійти до афекту. Також вони більш сильно переживають почуття психологічної залежності від інших – що вірогідно виступає однією з причин їхньої агресії.

Відомості про статистичну значимість відмінностей міститься у табл.2. Виявлено відмінності за всіма діагностичними показниками.

«Засуджені» в дещо меншій мірі, але все ж відрізняються від «школярів» схильністю до директивних, авторитарних стилів поведінки, а також інтенсивними страхами за різним приводом.

Разом із тим для «засуджених» характерне більш гостре переживання спілкування, його значення в системі відносин з іншими.

Таблиця 2

Результати визначення відмінностей між групами

N з/п	Діагностичні шкали	t
1.	Агресія	5,89**
2.	Директивність	2,93*
3.	Страх	2,78*
4.	Афектація	5,34**
5.	Комунікація	3,07*
6.	Залежність	5,63**

відмінності значущі при $p \leq 0,05$; ** - при $p \leq 0,01$.

Для різнобічного порівняння випробуваних і аналізу групи «школярі» були вивчені відмінності за показниками агресії між школярами різної статі – хлопцями (група «школярі») та дівчатами (однолітки «школярів»). Результати містяться в табл. 3.

Таблиця 3

Результати визначення відмінностей між хлопцями та дівчатами

N з/п	Діагностичні шкали	t
1.	Агресія	1,16
2.	Директивність	2,42*
3.	Страх	1,71
4.	Афектація	1,42
5.	Комунікація	1,25
6.	Залежність	0,49

* - відмінності значущі при $p \leq 0,05$;

Значимих відмінностей за гендерною ознакою не виявлено за винятком показника «директивність» (в дівчат вища). Хоча за більшістю показників агресія в хлопців дещо вище, ці відмінності не суттєві. Щодо «директивності» вірогідно дівчата загалом традиційно мають більш високий шкільний статус,

тому більш схильні до «командування», психологічного тиску на інших. Але загалом не можна стверджувати, що агресія більш виразна в хлопців чи в дівчат.

Висновки. Порівняння хлопців-старшокласників: а) з однолітками – злочинцями виявило суттєві відмінності; б) з дівчатами не виявило відмінностей. Це свідчить про діагностичні можливості даного тесту з виявлення агресії.

Загалом проєктивний тест проявив значні відмінності в різних проявах агресії між групами випробуваних. «Засуджені» більш агресивно відносяться до інших за різними показниками агресії, з більшою емоційною інтенсивністю, що проявляється в їхньому спілкуванні та вірогідно веде до протиправних дій. Вони афектовані, директивні, переживають страх. Також вони залежні, ворожо налаштовані до комунікації. Можна стверджувати, що проєктивний тест Руки дозволяє виявляти індивідів з дійсно підвищеною агресією, чия поведінка несе певну загрозу суспільству.

Таким чином за нашими даними вітчизняна модифікація проєктивного тесту Руки проявила свої достатні діагностичні можливості для вирішення завдання виявлення агресії у молодих людей підліткового та юнацького віку чоловічої статі.

Література

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб: Питер, 1998. – 336 с.
2. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999 – 512 с.
3. Выготский Л.С. Педология подростка // Собр. соч.: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М., 1984. т. 4.
4. Креч Д. Нравственность, агрессия, справедливость // Элементы психологии / Д. Креч, Р. Кратфилд, И. Ливсон. – М.: Мир, 1992. – 247 с.
5. Максименко С.Д., Кокун О.М., Тополов Е.В. Модифікація методики дослідження агресивності людини «тест руки» (hand test) // Практична психологія та соціальна робота, 2011. № 2. С. 16-22.
6. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков в условиях его коррекции / Л.М. Семенюк. – М.: 1996. – 96 с.
7. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: избранные труды / Д.И. Фельдштейн. – М.: Флинта, 1999. – 672 с.

Literatura

1. Beron R. Agressiya / R. Beron, D. Richardson. – SPb: Piter, 1998. – 336 s.
2. Bandura A. Podrostkovaya agressiya. Izuchenie vliyaniya vospitaniya i semeynykh otноsheniy / A. Bandura, R. Uolters. – М.: Aprel' Press, Izd-vo EKSMO-Press, 1999. – 512 s.
3. Vygotskiy L. S. Pedologiya podrostka // Sobr. soch.: v 6 t. / L. S. Vygotskiy. – М., 1984. T. 4.
4. Krech D. Nравstvennost', agressiya, spravedlivost' // Elementy psikhologii / D. Krech., R. Kratchfield R., I. Livson. – М.: Mir, 1992. – 247 s.
5. Maksimenko S. D., Kokun, O. M., Topolov E. V. Modifikatsiya metodiki doslidzhennya agresivnosti lyudini «test ruki» (hand test) // Praktichna psikhologiya ta sotsial'na robota, 2011. № 2. S. 16-22.
6. Semenyuk L. M. Psikhologicheskie osobennosti agressivnogo povedeniya podrostkov v usloviyakh ego korrektsii / L.M. Semenyuk. – М., 1996. – 96 s.
7. Fel'dshteyn D. I. Psikhologiya vzrosleniya: Izbrannye trudy / D. I. Fel'dshteyn. – М.: Flinta, 1999. – 672 s.

УДК: 159.9 : [351.741 : 343.102]

Мотивація як передумова успішної оперативно-пошукової діяльності

Г.В. Чухраєва
kulish-anna@mail.ru

Анотація. Стаття присвячена вивченню психологічних особливостей сформованості мотиваційних диспозицій особистості і результативності адаптаційних процесів у професійному середовищі. На основі проведеного дослідження встановлено, що більша вираженість розриву між розвиваючими мотивами і дефіцитарними мотивами корелює не тільки з зовнішньою стратегією співробітництва, але і з внутрішньою спрямованістю на партнера по спілкуванню в діаді «я-інший», що проявляється в наявності інтернально-об'єктної мотиваційної стратегії. Рівень сформованості мотиваційних диспозицій робить істотний вплив на якість адаптації у професійному середовищі.

Ключові слова: мотиваційні диспозиції, адаптація, професійне середовище.

Анотация. Статья посвящена изучению психологических особенностей формирования мотивационных диспозиций личности и результативности адаптационных процессов в профессиональной среде. На основе проведенного исследования установлено, что большая выраженность разрыва между развивающими мотивами и дефицитарными мотивами коррелирует не только с внешней стратегией сотрудничества, но и с внутренней направленностью на партнера по общению в диаде «я-другой», что проявляется наличием интернально-объектной мотивационной стратегии. Уровень сформированности мотивационных диспозиций оказывает существенное влияние на качество адаптации в профессиональной среде.

Ключевые слова: мотивационные диспозиции, адаптация, профессиональная среда.

The article is devoted to the study of psychological peculiarities of motivation formation in personal dispositions and effectiveness of adaptive processes in the professional environment. On the basis of the conducted research we showed that more evident gap between developing motives and deficient motivation correlated not only with external cooperation strategy, but with an internal focus on the partner of communication in the diad 'I is another', that manifests the existence of internally – objective motivational strategy. Level of articulation types has a significant influence the quality of adaptation in a professional environment.

Key words: motivational dispositions, adaptation, professional environment.

Актуальність. В даний час зростає інтерес з боку керівників правових структур різних рівнів до питань психологічного супроводу співробітників, присвячених різним напрямкам соціально-психологічної роботи з особовим складом. Серед них важливе значення має питання мотиваційної готовності до оперативно-пошукової діяльності та психологічних передумов успішної адаптації працівників до умов служби. Незважаючи на те, що деякими дослідниками здібності адаптації у професійному середовищі співробітників міліції, а також мотиваційна готовність до професійної діяльності трактується як «цілісний сукупний образ особистості», основний акцент робиться все ж таки на формування у співробітників міліції саме зовнішньої мотивації до виконання професійної діяльності.

Метою даного дослідження є вивчення психологічних особливостей мотиваційних диспозицій в контексті подальшої успішності оперативно-пошукової діяльності та професійної адаптації особистості, а також виділення компонентів психологічного змісту мотиваційних диспозицій та критерії їх сформованості.

Соціально-економічна ситуація, яка склалася до теперішнього часу в нашій країні, чинить певний вплив на формування і розвиток особистості сучасної людини, в тому числі і в професійному контексті. Виявлення особистісних особливостей, відповідальних за адекватну інтеграцію людини у професійне середовище, а також вивчення особливостей роботи адаптаційних механізмів професійної адаптації, що полегшують входження людини у соціальне середовище і зміни його творчого потенціалу при зміні соціального оточення - ці проблеми особливо актуальні на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, яке характеризується все зростаючою роллю суб'єктивного фактора.

В даний час зарубіжними і вітчизняними дослідниками все більше значення надається таким чинникам активності людини, як потреба в самодетермінації і потреба в компетентності, під якими мається на увазі залучення людини у діяльність з професійної самореалізації та підвищення майстерності (В.А. Петровський, А.К. Маркова, Л.І. Мітіна).

Професійна адаптація, розглянута з позицій вітчизняної психологічної науки як один з етапів соціалізації особистості (Г.М. Андрєєва, А.К. Маркова), привертає все більшу увагу сучасних дослідників у різних галузях життя сучасного суспільства. При цьому успішна адаптація розуміється не тільки як успішне оволодіння специфічними для даної професії знаннями і навичками, але і як прояв власної, внутрішньої активності суб'єкта, що визначає постійний саморозвиток як в професійному, так і в особистісному плані. (А.К. Маркова, В.Д. Шадріков, І.І. Чеснокова, В.І. Чирков).

Процес професійної адаптації молодих працівників до умов служби в ОВС широко досліджується психологами практичних підрозділів та науковими працівниками вищих навчальних закладів МВС України, тому що це питання є дуже важливим в першу чергу це пов'язано з тим, що період переходу від навчальної до самостійної трудової діяльності є одним із важких та вирішальних етапів у становленні майбутнього професіонала. А саме, в цей час кардинально змінюється професійна ситуація розвитку: нові соціально-професійні цінності, ієрархічна система виробничих відносин, різновіковий колектив, соціальна роль і, звичайно, принципово новий вид провідної діяльності.

Грунтуючись на наведених вище положеннях суб'єктного підходу, можна сказати, що сформованість мотиваційних диспозицій є професійно важливою якістю, і відповідно з чим слід розглядати мотиваційну готовність до професійної діяльності в якості доцільної освіти в структурі

загальної спрямованості особистості, а професійний шлях людини в контексті його життєвого шляху в цілому.

Процес становлення професіонала включає в себе кілька змістовних етапів. Процес оволодіння професійними знаннями і навичками розглядається як первинний, а потім успішний професійний ріст, можливий лише в контексті творчого освоєння професії, знаходженні власного індивідуального способу діяльності.

Організація роботи з професійної адаптації працівників до умов службової діяльності покликана сприяти «входженню» особи у службову діяльність, практичній перевірці правильності професійного вибору й успішному професійному становленню молодого працівника. Вона включає наступні компоненти: умов діяльності трудового колективу, адаптація до структури та змісту діяльності, стосунків з керівництвом, розвиток позитивної професійної мотивації, оволодіння спеціальними знаннями, становлення професійних вмінь. Відсутність хоча б одного компонентів призводить до порушення цілісності усього процесу, а в подальшому може стати причиною низької ефективності та якості службової діяльності, явищ психічної дезадаптації та формування негативних психологічних станів у молодих працівників.

У теоретичному й практичному плані виділяють кілька аспектів адаптації, а саме: соціально-психологічний - пристосування до відносно нового соціуму, норм поведінки й взаємин у новому колективі, професійний - поступова доробка трудових здібностей (професійних навичок, додаткових знань, навичок співробітництва й т.п.), організаційний (засвоєння статусу підрозділу в загальній організаційній структурі, а також розуміння особливостей організаційного й економічного механізму керування підрозділом), психофізіологічний пристосування до нових фізичних і психологічних навантажень, фізіологічних умов праці;

Враховуючи, що професійна діяльність займає значне місце в життєвому циклі людини і вимагає від суб'єкта певної організації у часі, тимчасова компетентність розглядається нами як складова частина професійної компетентності, а «орієнтація у часі» як важливий критерій успішної адаптації професіонала.

Процес адаптації особистості може бути розглянуто з об'єктивної (ефективність професійної діяльності, визнання в середовищі професіоналів і т.д.) і суб'єктивної (задоволеність діяльністю, емоційно-ціннісне ставлення до діяльності і до себе, як до суб'єкта цієї діяльності) позицій.

З метою роз'яснення особливостей всього процесу професійної адаптації розглянемо її більш детально як період пристосування людини до нових умов праці, усвідомлення основних мотивів та головної мети в новій діяльності, оволодіння нею необхідними техніками та технологіями, зближення внутрішніх, суб'єктивних норм та правил професійної групи, засвоєння завдань, способів, засобів, результатів та умов професійної діяльності. Цей етап як правило може закінчитися за 1-2 роки від початку роботи, а може розтягнутися на декілька років та бути досить складним для працівника.

Ступінь вираженості професіоналізму пов'язана зі співвідношенням «прагнення до внутрішньої мети» і тим видом активності, яка спонукається зовнішніми обставинами, тобто співвідношенням внутрішньої і зовнішньої мотивації. І чим більше частка зовнішньоспонукальної активності, тим більше людина зісвоєне на зовнішній (об'єктивний) по відношенню до діяльності рівень, руйнуючи тим самим саму природну структуру діяльності (К. А. Абульханова-Славська, В.А. Машин).

Мотиваційна готовність до професійної діяльності співробітників силових структур розглядається нами не як абстрактне спонукання до діяльності, а як проекція загальної спрямованості особистості на сферу професійних інтересів.

Розглядаючи професійну адаптацію в контексті життєвого шляху особистості (К.А. Абульханова-Славська, Т.В. Березіна) можна виділити тимчасову компетентність особистості як один з найважливіших факторів становлення особистості професіонала.

Ціннісні орієнтації є важливими для змісту праці в професійній діяльності. Тобто це підстави які були вироблені й прийняті суспільством для оцінки призначення праці, її сторін, системи духовних цінностей, правил професійної етики. Потреби й ціннісні орієнтації лягають в основу мотивів професійної діяльності. Саме ці внутрішні спонукання визначають спрямованість активності людини в професії (на різні сторони самої професійної діяльності - на зміст, процес, результат, або на фактори, що лежать поза професійною діяльністю - заробіток, пільги й ін.).

Професійні установки людини створюються завдяки співвідношенню схильностей, мотивів, цілей та змістів. Це можуть бути прагнення опанувати професією, одержати спеціальну підготовку, домогтися в ній успіху, певного соціального статусу, тощо.

На різних стадіях адаптації мотиваційна сфера професійної діяльності неоднакова. Так, на стадії професійного навчання починається адаптація як пристосування особистості до професії та уточнення своїх професійних здібностей. На цій стадії спостерігається прийняття ролі професіонала, але можливе охолодження інтересу до обраної професії. На стадії практичного оволодіння професією відбувається коректування професійних мотивів і цілей, усталюються мотиви оволодіння високими нормами й зразками професійної майстерності, з'являється перша задоволеність працею, виникають мотиви самореалізації особистості в праці, а також зростає число спонукань у мотиваційній сфері, ускладнюється їх ієрархія.

На етапі становлення та входження у посаду розпочинається формування професіоналізму. Якщо праця радує, задовольняє, цікавить людину, то виникає задоволеність професійною діяльністю, що визначається співвідношенням рівня домагань, характером мотивів і реального успіху в своїй діяльності. Задоволеність людини може підсилюватися, якщо вона викликана не тільки індивідуальним результатом, але й участю в спільній професійній діяльності, розділенням задоволення з іншими людьми, соціальною включеністю. Незадоволеність працею виражається в напруженості, фрустраціях, регресіях, негативізмах, компенсації, захисних реакціях, апатії та швидкій стомлюваності працівника. Дані процеси викликають плінність кадрів, що спочатку є потенційною, а в міру на-

громадження незадоволеності проявляється явно й характеризує стан виробничої групи. В процесі трудової діяльності людину найбільше задовольняють взаємовідносини, у тому числі визнання своєї особистості, інтересу до праці, до розмаїття її умов, оплати й гарантованості. Згодом професійна адаптація здобуває активний характер, тому що людина не тільки пристосовується до професії, але й професію пристосовує до себе.

Були використані наступні методики: для виявлення адаптивності був використан багаторівневий опитувальник «Адаптивність» А. П. Маклакова; «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча та опитувальник «Діагностика структури мотивів трудової діяльності» (модифікація Т. Л. Бадоева). В данному дослідженні брали участь 80 молодих працівників оперативно-пошукової діяльності, віком від 25 до 35 років.

Існує певна взаємодія між рівнем сформованості мотиваційних диспозицій особистості професіонала і результативністю адаптаційних процесів у професійному середовищі. За зовнішнім критерієм адаптованості (статусу) найбільше визнання серед колег як правило отримують співробітники оперативно-розшукової діяльності з прогресивним мотиваційним профілем. реальний стан мотиву є провідним. За внутрішнім критерієм (суб'єктивною задоволеністю службою) найбільш адаптованими є співпрацівники, які мають прогресивний мотиваційний профіль в ідеальному стані мотиву. У них провідним є ідеальний стан мотиву.

Високий рівень розвитку мотиваційних диспозицій (включаючи наявність тимчасової компетентності) не корелює з високими значеннями статусу співробітників оперативно-розшукової діяльності.

Співробітники, особистісний розвиток яких відповідає обраним критеріям сформованості мотиваційних диспозицій, включаючи тимчасову компетентність, не є найбільш адаптованими з точки зору зовнішнього (об'єктивного) критерію адаптованості, хоча і мають значущі відмінності по суб'єктивній задоволеності від виконуваної діяльності.

Далі можливі два шляхи: деякий спад внутрішньої мотивованої активності і, як наслідок, зниження тимчасової компетентності. У цьому випадку зберігається адаптованість за зовнішнім критерієм - високий статус серед колег, при одночасному зниженні здатності орієнтуватися у тимчасовому потоці власного життя.

Другий шлях, який характеризується високим рівнем сформованості всіх компонентів мотиваційних диспозицій веде до втрати адаптованості за зовнішнім критерієм, без втрати внутрішньої цілісності і узгодженості всіх етапів життєвого шляху.

Саме внутрішній план ситуації, мотиваційно-сміслові пріоритети людини, його ідеальні уявлення про місце виконуваної їм роботи, мають вирішальне значення і для особистісного росту та якості адаптації в середовищі професіоналів.

Виразеність розриву між розвиваючими мотивами і дефіцитарними корелює з наявністю соціальної складової професійної компетентності, що відбивається не тільки в зовнішньо проявленій стратегії співробітництва, але і у внутрішній спрямованості на партнера по спілкуванню в діаді «я - інший», прояву інтернально-об'єктивної мотиваційної стратегії.

Високий рівень особистісного розвитку, який характеризується наявністю всіх компонентів мотиваційних диспозицій, включаючи тимчасову компетентність, не є визначальним для успішної адаптації з точки зору зовнішнього (об'єктивного) критерію адаптованості - статусу, хоча і корелює з суб'єктивним критерієм адаптованості - задоволеністю від виконуваної діяльності.

Тимчасова компетентність особистості, наявність життєвих і професійних тимчасових перспектив є найбільш пізнім утворенням мотиваційних диспозицій і більшою мірою взаємозв'язана з рівнем ідеального стану мотиву, ніж з рівнем реального.

Однак необхідність підпорядковувати своє життя зовні визначеними рамками (наприклад, субординації) не сприяє, за нашими даними, становленню тимчасової компетентності і усвідомленню себе як суб'єкта власного життя.

На певному рівні розвитку психологічного змісту мотиваційних диспозицій, особистісний потенціал може ставати вище потенціалу професійного середовища; що, в свою чергу, може позначатися на зовнішньому критерії адаптованості. Таким чином, шляхи професійного і особистісного становлення в середовищі працівників правоохоронних органів не є ідентичними.

Висновки: Досліджуючи проблему особливості сформованості мотиваційних диспозицій особистості і результативність адаптаційних процесів у професійному середовищі співробітників оперативно - пошукової діяльності, можна дійти таких висновків.

Як правило, більша виразеність розриву між розвиваючими мотивами і дефіцитарними мотивами корелює не тільки з зовнішньою спрямованістю і проявляється стратегією співробітництва, але і з внутрішньою спрямованістю на партнера по спілкуванню в діаді «я-інший», що проявляється в наявності інтернально-об'єктивної мотиваційної стратегії.

Виявлено, що рівень сформованості ідеального стану мотиву є визначальним фактором для суб'єктивного критерію адаптованості - наявності задоволеності від реально виконуваної роботи, а також тимчасової компетентності.

При певному рівні особистісного та професійного становлення, який характеризується найбільшою повнотою сформованості мотиваційних диспозицій, включаючи тимчасову компетентність, особистісний потенціал працівника з оперативно-пошукової діяльності може ставати вище потенціалу професійного середовища; що, в свою чергу, може негативно позначатися на зовнішньому критерії адаптованості.

Тимчасова компетентність особистості, наявність життєвих і професійних тимчасових перспектив є найбільш пізнім формуванням мотиваційних диспозицій і більшою мірою взаємозв'язана з рівнем сформованості ідеального стану мотиву, ніж реального.

Однакове навантаження при виконанні службових завдань по-різному оцінюється співпрацівниками. Ті, у яких відзначається перевищення розвиваючих мотивів над дефіцитарними,

сприймають навантаження як таке, що відповідає їх уявленням про бажаний рівень активності.

Мотиваційні диспозиції включають такі змістовні компоненти як: рівень сформованості розвиваючих і дефіцитарних мотивів, а також різні співвідношення реального та ідеального стану мотиву.

Мотиваційні диспозиції мають певні психологічні особливості, такі як: відмінності в рівні сформованості розвиваючих і дефіцитарних мотивів в ідеальному і реальному стані мотиву; взаємодія зовнішніх умов і внутрішньої мотивації особистості у формуванні мотиваційної життєвої стратегії; тип поведінки в ситуації конфлікту; тимчасова компетентність, наявність тимчасових перспектив особистості.

Рівень сформованості мотиваційних диспозицій істотно впливає на якість адаптації у професійному середовищі. Перспективи розглянутої роботи у цьому напрямку є дуже значними.

Literatura

1. Abulkhanova-Slavskaya K. A. Deyatel'nost' i psikhologiya \ Abulkhanova-Slavskaya K. A. – M, 1980.- S.81-82/
2. Vilyunas V. K. Psikhologicheskiye mekhanizmy motivatsii cheloveka \ Vilyunas V. K.- M.: MGU, 1990.- S.61-75.
3. Zeygarnik B. V. Teorii lichnosti v zapubezhnoy psikhologii \ Zeygarnik B. V.-M., 1984. S. 121-125.
4. Ilin E. P. Motivatsiya i motivy \ Ilin E. P.- SPb, 2000. S.150.
5. leontev D. A. Psikhologia svobodi: k postanovke problemi samodeterminatsii lichnosti \ leontev D. A. \ \ . Psikhologicheskii gurnal, 2000, T21, №. S.24-26.

Відомості про авторів

1. Білоус Наталя Сергіївна, старший викладач кафедри фізичного виховання Національного аерокосмічного університету імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».
2. Вахоцька Ірина Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
3. Гільман Анна Юріївна, аспірант, викладач кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія».
4. Гімаєва Юлія Азгатівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.
5. Гога Наталя Півлавна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та прикладної психології, Харківського гуманітарного університету „Народної української академії”
6. Гуляєва Олена Володимирівна, старший викладач факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
7. Долгополова Олена Вікторівна, старший викладач кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М. С. Жуковського «ХАІ».
8. Зуєв Ігор Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.
9. Коршок Марина Анатоліївна, вихователь Одеського навчального дошкільного закладу комбінованого типу №174, Одеської міської ради Одеської області
10. Коцар Алла Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».
11. Кривоконь Наталя Іванівна, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, доцент
12. Кривоногова Оксана Валеріївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної допомоги, загальної та медичної психології Одеського національного медичного університету.
13. Кряж Ірина Володимирівна, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
14. Кузнєцова Олена, студентка 3 курсу факультету “Соціальний менеджмент”, Харківського гуманітарного університету „Народної української академії”.
15. Лаврук Світлана Миколаївна, студентка факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
16. Левченко Анастасія Дмитрівна, студентка факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
17. Лінюшина Марина Олексіївна, завідувач Одеським навчальним дошкільним закладом комбінованого типу №174, Одеської міської ради Одеської області.
18. Милославська Олена Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та прикладної психології, Харківського гуманітарного університету „Народна українська академія”.
19. Міщенко Марина Сергіївна, викладач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
20. Нестеренко Олена Олександрівна, аспірант Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
21. Перевозна Тетяна Олексіївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури.
22. Поліванова Олена Євгенівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
23. Резнікова Олена Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету, місто Слов'янськ.
24. Терещенко Надія Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психологічного консультування та психотерапії факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.
25. Туренко Римма Леонардівна, старший викладач кафедри англійської мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
26. Харцій Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури.
27. Церковна Маріанна Вікторівна, старший викладач кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури.
28. Церковний Альберт Олександрович, доцент кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук, доцент.
29. Церковний Даниїл Альбертович, фасілітатор, бізнес-тренер тренінгового центру «UART»
30. Цимбал Інна Валеріївна, викладач Національного технічного університету України «КПІ».
31. Чистовська Юлія Юріївна, викладач кафедри психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
32. Чухраєва Ганна Вікторівна, кандидат медичних наук, начальник Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ГУМВС України в Харківській області.
33. Шевченко Росіна Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії Одеського національного медичного університету; пошукач кафедри психотерапії ХМАПО.
34. Яновська Світлана Германівна, старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

**Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник
Харківського національного університету.
Серія Психологія»**

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел у транслітерації (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 8 – 12 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу:

yanovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті **забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії**. Усі схеми мають бути у форматі jpg.

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, прізвище та ініціали - українською та англійською мовами, електронні адреси; анотації та ключові слова - російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. **Використовувати для перекладу комп'ютерні програми заборонено**. Список літератури (оформлений відповідно до останніх вимог ВАК) та **транслітерація** цього списку (латиниця, а не переклад).

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК	НАЗВА СТАТТІ (<i>тільки прописними буквами</i>) ARTICLE TITLE (<i>only capital letters</i>)	Прізвище І.Б. N.F. Surname e-mail
Назва та анотація українською мовою (<i>першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті</i>)		
Ключові слова українською мовою		
Назва та анотація російською мовою		
Ключові слова російською мовою		
Назва та анотація англійською мовою		
Ключові слова англійською мовою		
	Текст статті	
	...	
	Література	
	1. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.	
	2. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – 3-е изд. СПб. : Питер, 2009. – 384 с.	
	3. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 571 с.	
	Literatura	
	1. Hryshyna N. V. Psykholohyya konflykta / N. V. Hryshyna. – 2-e izd. – SPb. : Pyter, 2008. – 544 s.	
	2. Emel'yanov S. M. Praktykum po konflyktolohyy / S. M. Emel'yanov. – 3-e yzd. SPb. : Pyter, 2009. – 384 s.	
	3. Kupreychenko A. B. Psykholohyya doveryu i nedoveryya / A. B. Kupreychenko. – M. : Yzd-vo «Instytut psykholohyy RAN», 2008. – 571 s.	

До статті також **окремим файлом** додаються рецензії та довідка про автора (вказуються прізвище, повні ім'я та по-батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса) - **українською та англійською мовами**.

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил

Наукове видання

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№1150

Серія “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Севост'янов П.О.

Підписано до друку 15.07.2015р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк.13,63. Обл-вид. арк.15,84.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В.В.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34
e-mail:bookfabrik@rambler.ru
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 2480000000106167 від 08.01.2009